

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Притула Олександр Леонтійович

УДК: 1:316.3]:[37.017.4:159.923.2:355-051]:[930.1+140.8](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІЛОСОФІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ-
ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ (ІСТОРИОСОФСЬКИЙ ТА СВІТОГЛЯДНИЙ
АСПЕКТИ)**

09.00.10 – філософія освіти

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне

джерело _____ О. Л. Притула

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ- ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ.....	29
1.1. Громадянське виховання як філософсько-освітній феномен.....	29
1.2. Концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання.....	35
1.3. Українські військові традиції у вихованні воїна-захисника Батьківщини	58
Висновки до першого розділу.....	87
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИОСОФСЬКИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ-ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ.....	89
2.1. Філософія виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури докозацької доби.....	89
2.2. Філософсько-освітні аспекти козацького виховання	119
Висновки до другого розділу.....	153
РОЗДІЛ 3. СВІТОГЛЯДНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ-ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ.....	155
3.1. Світоглядна культура як основа громадянської ідентичності особистості.....	155
3.2. Процесуальність громадянського виховання: аксіологічні засади та освітні стратегії	161
3.3. Світоглядні орієнтири процесу формування українського громадянина-воїна	187
Висновки до третього розділу.....	218
РОЗДІЛ 4. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ:	

ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО	
ВИХОВАННЯ.....	222
4.1. Національні бойові традиції у вихованні молоді.....	222
4.2. Бойові мистецтва як засіб формування громадянських чеснот.....	232
Висновки до четвертого розділу.....	255
РОЗДІЛ 5. СУЧАСНЕ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА	
БОЙОВИЙ ВИШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМИ ТА	
ПЕРСПЕКТИВИ.....	257
5.1. Становлення військово-патріотичного виховання в Україні: основні	
наративи та виклики.....	257
5.2. Світоглядні перспективи розвитку військово-патріотичного виховання	
сучасної української молоді.....	278
Висновки до п'ятого розділу	291
ВИСНОВКИ.....	293
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	301

АНОТАЦІЯ

Притула О. Л. Філософія громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни (історіософський та світоглядний аспекти).

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.10 – філософія освіти. Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

Комплексно та системно здійснено філософсько-освітній аналіз потенціалу громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни (історіософський та світоглядний аспекти).

Поліаспектність проблематики дослідження зумовила синтез таких дослідницьких стратегій, які дозволяють розкрити як універсальні філософські закономірності, так і специфічні національно-культурні особливості становлення захисника Вітчизни як морально відповідального громадянина. У роботі були використані, зокрема, системний, культурно-антропологічний, герменевтичний, історико-філософський та аксіологічний підходи. Системний підхід дав змогу осмислити феномен громадянського виховання як складну взаємодію етичних, освітніх, культурних та екзистенційних вимірів. Історико-філософський аналіз дозволив простежити еволюцію ідей щодо виховання особистості, здатної до самопожертви заради Батьківщини, у філософських ученнях від докозацької доби до сучасності. Герменевтична стратегія була застосована для інтерпретації філософських текстів, освітніх моделей і наративів, які формували архетип воїна-громадянина у вітчизняному культурному контексті. Важливою складовою дослідження стало використання аксіологічного підходу, що дало змогу зосередитися на вивченні ціннісних засад громадянського виховання, зокрема на морально-етичних чеснотах, притаманних українському ідеалу воїна-захисника. Культурно-антропологічний підхід, що використовувався у розділах, присвячених історіософському аналізу,

дозволив виявити тяглість та трансформації філософських ідей у формуванні образу українського воїна.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській філософії освіти здійснено цілісну концептуалізацію громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в історіософському та світоглядному вимірах, що ґрунтується на інтеграції національних військово-культурних традицій, філософських засад бойових мистецтв та аксіологічних орієнтирів сучасного українського суспільства в умовах воєнних викликів.

Проаналізовано теоретичні засади та ключові підходи до концептуалізації громадянського виховання як складної системи світоглядних, аксіологічних та смислотворчих орієнтирів, що визначають зміст, цілі та способи формування громадянської компетентності. Простежується еволюція філософсько-педагогічних уявлень про громадянськість – від класичних концепцій виховання в античній думці до сучасних українських і зарубіжних моделей, виокремлюються взаємовпливи й відмінності між громадянським та патріотичним вихованням.

Досліджено концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання, яке визначено як провідне завдання освітньо-виховного процесу. Зазначено, що формування глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань відбувається інтегровано, охоплюючи як соціально-гуманітарні, так і математично-природничі дисципліни, а також позакласні заходи. Висвітлено сутнісні дефініції патріотизму, який розглядається як духовно-моральна якість особистості та емоційний аспект державницького світогляду, що є ключовим ресурсом для суспільної консолідації та мобілізації. Охарактеризовано структуру національно-патріотичних почуттів через чотири взаємопов'язані виміри ставлень: до себе, до інших, до Батьківщини та до національних цінностей.

Досліджено зміст і значення військових традицій як сукупності стійких, історично утворених символів, звичаїв та цінностей, що забезпечують тяглість виховання воїна-захисника. Зазначено, що традиція є колективною пам'яттю

суспільства, а військові традиції мають регламентуючий характер, слугуючи механізмом об'єднання військової спільноти, формуючи її моральну свідомість та наповнюючи сенсом дії, спрямовані на досягнення державно-значущих цілей.

Здійснено всебічний аналіз витоків і становлення ідеї виховання оборонця рідної землі в ранні періоди української історії, що стали підґрунтям для подальшого розвитку цього концепту в наступні історичні епохи. Показано, що в культурі та філософській думці докозацької доби виховання захисника Вітчизни постає не просто суспільною потребою, а фундаментальною складовою світоглядної моделі, що визначала засади існування спільноти.

Досліджено систему виховання у Запорозькій Січі, що формувала не лише вправного воїна, а й свідомого громадянина, духовно зрілу, відповідальну й вільнолюбну особистість. Доведено, що козацьке середовище створило унікальну освітньо-виховну модель, що ґрунтувалася на культуроцентризмі, гуманізмі, любові до Батьківщини та народної традиції, виховна практика якої спиралася на фольклор, бойову символіку, моральні настанови та приклади героїзму козацьких ватажків.

Проаналізовано сутність світоглядної культури як інтегральної, фундаментальної якості особистості, що є її духовно-практичною основою. Зазначено, що формування світоглядної та політичної підготовки починається в родині і набуває системних форм у навчальних закладах, набуваючи особливої значущості у період соціальних змін. Показано, що особиста світоглядна культура має своїм духовним центром ціннісне ядро, яке визначає природу світогляду, зміцнює особисті моральні, етичні та соціально-культурні орієнтації, формуючи світоглядну позицію.

Проаналізовано процесуальний характер громадянського виховання, який передбачає переведення соціальних, моральних та духовних цінностей із культурної площини у сферу особистісного досвіду учня. Підкреслено необхідність дотримання принципу системності та впровадження аксіологічного підходу, який передбачає поетапне засвоєння соціально-значущих цінностей.

Здійснено аналіз світогляду як духовної основи громадянського становлення особистості, що інтегрує світовідчуття, світорозуміння та систему переконань. Обґрунтовано, що формування такого світогляду відбувається через національно-патріотичне виховання, яке базується на історичних (козацько-лицарських) традиціях та поетапному культивуванні патріотичних цінностей.

Здійснено філософсько-освітній аналіз ролі бойових мистецтв у формуванні духовно цілісної та фізично розвиненої особистості. Показано, що східні школи бойових мистецтв укорінені у цілісних філософсько-релігійних доктринах, виконують не тільки функцію фізичної підготовки, а й виступають засобом формування внутрішньої дисципліни, стійкості до екзистенційних викликів та утвердження високих морально-етичних чеснот.

Здійснено аналіз бойових мистецтв як ефективного засобу формування громадянських чеснот, зокрема відповідальності, самодисципліни, цілеспрямованості, впевненості в собі, поваги до інших і здатності до самоконтролю.

Проаналізовано еволюцію військово-патріотичного виховання від ідеологізованої радянської системи до сучасного етапу повномасштабної війни. Підкреслено, що в умовах повномасштабної агресії військово-патріотичне виховання набуло пріоритетного значення як ключова складова національно-патріотичного виховання, зорієнтована на формування у молоді готовності до захисту Вітчизни та оволодіння військовими професіями. Осмислено патріотизм як вершинну духовну цінність, що поєднує любов до народу, Батьківщини та довіру до держави, потребує активної громадянської позиції та готовності до самопожертви.

Окреслено світоглядні засади та аксіологічні напрями розвитку військово-патріотичного виховання, що відповідають викликам сучасної української державності, особливо в умовах повномасштабної війни. Зазначено, що перспективи розвитку цієї сфери ґрунтуються на цілісному поєднанні культурно-духовного, філософсько-освітнього, фізичного та соціально-практичного вимірів

виховної діяльності, що забезпечує формування інтегрованої моделі патріотичного виховання.

Теоретичне значення дослідження полягає у розробці цілісного філософсько-освітнього підходу до громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в контексті української історіософської та світоглядної традиції. Дослідження поглиблює уявлення про взаємозв'язок між філософією виховання, національними військовими традиціями, бойовими мистецтвами та формуванням громадянської ідентичності. Запропоновані концептуальні положення відкривають нові напрями для осмислення ролі освіти у процесах націєтворення, спротиву агресії, формування культури оборони та збереження історичної пам'яті. У роботі вперше системно осмислено філософські засади громадянського виховання особистості як захисника держави в контексті сучасних безпекових викликів. Методологічна новизна полягає в інтеграції аксіологічного, історіософського, світоглядного підходів до аналізу цієї проблематики, що дозволяє сформулювати нові аналітичні рамки для досліджень у галузі філософії освіти, соціальної філософії та культурології.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів для вдосконалення освітніх практик, програм і політик, спрямованих на формування громадянської свідомості, патріотичних цінностей, моральної стійкості та готовності до захисту Вітчизни. Матеріали дослідження можуть бути використані для створення авторських навчальних курсів і освітніх модулів дисциплін «Філософія освіти», «Військово-патріотичне виховання», «Етика захисника Вітчизни», «Громадянська освіта». Результати дослідження можуть слугувати основою для проведення тренінгів, семінарів і виховних заходів у закладах середньої та вищої освіти, військових ліцей, патріотичних осередках, а також при формуванні державних програм національно-патріотичного виховання молоді в умовах війни та повоєнної відбудови. Запропоновані освітні стратегії можуть бути інтегровані у формальну й неформальну освіту з урахуванням світоглядних трансформацій українського суспільства.

Ключові слова: громадянин, громадянське виховання, особистість, захисник Вітчизни, освіта, патріотизм, національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, світогляд.

ANNOTATION

Prytula O. L. Philosophy of civic education of the personality-defender of the Fatherland (historiosophical and worldview aspects).

Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Science in Philosophy in the specialty 09.00.10 - Philosophy of Education. Dragomanov Ukrainian State University.

A comprehensive and systematic philosophical and educational analysis of the potential of civic education of a personality-defender of the Fatherland (historiosophical and worldview aspects) was carried out.

The multifaceted nature of the research issues led to the synthesis of such research strategies that allow us to reveal both universal philosophical patterns and specific national and cultural features of the formation of a defender of the Fatherland as a morally responsible citizen. In particular, the work used systemic, cultural-anthropological, hermeneutic, historical-philosophical, and axiological approaches. The systemic approach enabled the comprehension of civic education as a complex interplay of ethical, educational, cultural, and existential dimensions. Historical and philosophical analysis allowed us to trace the evolution of ideas about educating a person capable of self-sacrifice for the sake of the Motherland in philosophical teachings from the pre-Cossack era to the present day. The hermeneutic strategy was employed to interpret philosophical texts, educational models, and narratives that shaped the archetype of a warrior-citizen within the domestic cultural context. An important component of the study was the use of an axiological approach, which enabled a focus on the value principles of civic education, particularly on the moral and ethical virtues inherent in the Ukrainian ideal of a warrior-protector. The cultural and anthropological approach, employed in the sections devoted to historiosophical

analysis, enabled the revelation of the continuity and transformation of philosophical ideas in the formation of the image of a Ukrainian warrior.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that for the first time in Ukrainian philosophy of education, a holistic conceptualization of the civic education of the individual-defender of the Fatherland in historiosophical and worldview dimensions has been carried out, which is based on the integration of national military-cultural traditions, philosophical foundations of martial arts, and axiological guidelines of modern Ukrainian society in the conditions of military challenges.

The theoretical foundations and key approaches to conceptualizing civic education as a complex system of worldview, axiological, and meaning-making guidelines that determine its content, goals, and methods for forming civic competence are analyzed. The evolution of philosophical and pedagogical ideas about citizenship is traced, from classical concepts of education in ancient thought to modern Ukrainian and foreign models, with a focus on the mutual influences and differences between civic and patriotic education.

The conceptual foundations of civic education, which is defined as the leading task of the educational process, are investigated. It is noted that the formation of a deep worldview, national-patriotic feelings, and beliefs occurs in an integrated manner, encompassing both social and humanitarian, as well as mathematical and natural disciplines, as well as extracurricular activities. The essential definitions of patriotism, which is considered a spiritual and moral quality of the individual, as well as the emotional aspect of the state's worldview, are highlighted. This concept serves as a key resource for social consolidation and mobilization. The structure of national-patriotic feelings is characterized through four interrelated dimensions of attitudes: towards oneself, towards others, towards the Motherland, and towards national values.

It is noted that tradition is the collective memory of society, and military traditions have a regulatory character, serving as a mechanism for uniting the military community, forming its moral consciousness, and filling actions aimed at achieving state-significant goals with meaning.

A comprehensive analysis of the origins and formation of the idea of educating a defender of the homeland in the early periods of Ukrainian history has been conducted, which laid the groundwork for the further development of this concept in subsequent historical eras. It has been shown that in the culture and philosophical thought of the pre-Cossack era, educating a defender of the Fatherland was not just a social need, but a fundamental component of the worldview model that determined the principles of community existence.

The system of education in the Zaporozhian Sich, which formed not only skilled warriors but also conscious citizens, spiritually mature, responsible, and freedom-loving personalities, has been studied. It has been proven that the Cossack environment created a unique educational model based on cultural centrism, humanism, love for the Motherland, and folk tradition. This educational practice was grounded in folklore, military symbolism, moral guidelines, and examples of heroism by Cossack leaders.

The essence of worldview culture, as an integral and fundamental quality of personality, is analyzed, examining its spiritual and practical basis. It is noted that the formation of a worldview and political training begins in the family and takes systemic forms in educational institutions, acquiring special significance during periods of social change. It is shown that personal worldview culture has as its spiritual center a value core that determines the nature of the worldview, strengthens personal moral, ethical, and socio-cultural orientations, forming a worldview position. The need to adhere to the principle of systematicity and implement an axiological approach, which involves the gradual assimilation of socially significant values, is emphasized.

The analysis of worldview as the spiritual basis of an individual's civic development, which integrates worldview and belief system, is carried out. It is substantiated that the formation of such a worldview occurs through national-patriotic education, which is based on historical (Cossack-chivalry) traditions and the gradual cultivation of patriotic values.

A philosophical and educational analysis of the role of martial arts in forming a spiritually holistic and physically developed personality has been conducted. It has been shown that Eastern schools of martial arts are rooted in holistic philosophical and

religious doctrines, performing not only the function of physical training but also acting as a means of forming internal discipline, resilience to existential challenges, and affirming high moral and ethical virtues.

An analysis of martial arts as an effective means of cultivating civic virtues, including responsibility, self-discipline, purposefulness, self-confidence, respect for others, and self-control, was conducted.

The evolution of military-patriotic education from the ideologized Soviet system to the modern stage of full-scale war is analyzed. It is emphasized that in conditions of full-scale aggression, military-patriotic education has acquired priority importance as a key component of national-patriotic education, focused on forming in young people a readiness to defend the Fatherland and master military professions. Patriotism is understood as the ultimate spiritual value that combines love for the people, the Motherland, and trust in the state, requiring an active civic position and readiness for self-sacrifice.

The ideological principles and axiological directions of military-patriotic education development are outlined, which address the challenges of modern Ukrainian statehood, particularly in the context of full-scale war. It is noted that the prospects for the development of this sphere are based on a holistic combination of cultural-spiritual, philosophical-educational, physical, and socio-practical dimensions of educational activity, which ensures the formation of an integrated model of patriotic education.

The theoretical significance of the study lies in the development of a holistic philosophical and educational approach to the civic education of the individual as a defender of the Fatherland in the context of the Ukrainian historiosophical and worldview tradition. The study deepens the understanding of the relationship between the philosophy of education, national military traditions, martial arts, and the formation of civic identity. The proposed conceptual provisions open new directions for understanding the role of education in the processes of nation-building, resistance to aggression, the formation of a culture of defense, and the preservation of historical memory. The work is the first to systematically understand the philosophical principles

of civic education of the individual as a defender of the state in the context of modern security challenges. The methodological novelty lies in the integration of axiological, historiosophical, and worldview approaches to the analysis of this issue, which allows us to formulate new analytical frameworks for research in the field of philosophy of education, social philosophy, and cultural studies.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying its results to improve educational practices, programs, and policies aimed at fostering civic consciousness, patriotic values, moral stability, and readiness to defend the Fatherland. The study materials can be used to create original training courses and educational modules in the disciplines "Philosophy of Education", "Military-Patriotic Education", "Ethics of the Defender of the Fatherland", and "Civic Education". The results of the study can serve as the basis for conducting training, seminars, and educational events in secondary and higher education institutions, military lyceums, patriotic centers, as well as in the formation of state programs for the national-patriotic education of youth in conditions of war and post-war reconstruction. The proposed educational strategies can be integrated into formal and informal education, taking into account the worldview transformations of Ukrainian society.

Keywords: citizen, civic upbringing, personality, protector Fatherland, education, patriotism, national-patriotic education, military-patriotic education, worldview.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у виданнях, що індексуються наукометричними базами Scopus / Web of Science

1. Cultivating Civic Virtue: an Aristotelian Perspective on Ukraini an Martial-Patriotic Education / O. Prytula, V. Glazunov, M. Bratko, K. Previr, M. Mykhalchuk // *Synesis*. Apr-Jun 2025. Vol. 17. Iss. 2. Article Number e338208. (Web of Science, Q2).

2. Prytula O. L., Bohdanovskiy I. V., Anishchenko M. A. Health-Preserving Interventions Based on Ethnic Traditions = Здоров'язбережувальні інтервенції на основі етнічних традицій. *Rehabilitation and Recreation*. Article. 2025. Vol.19. Iss. 2. Pp. 243–250. DOI: 10.32782/2522-1795.2025.19.2.23. (Scopus, Q4).

3. Prytula O. Formation and Functioning of Public Organizations for Military and Patriotic Education = Становлення та функціонування громадських організацій з військово-патріотичного виховання. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2024. Iss. 25. Pp. 159-170. DOI 10.31392/iscs.2024.25.159. (Web of Science, Q4).

Статті у фахових періодичних виданнях

4. Prytula O. Self-training and self-education in the professional formation of a Ukrainian citizen = Самовиховання і самоосвіта у професійному становленні українського громадянина. *Філософія освіти = Philosophy of Education*. 2024. Vol. 30 No. 1. С. 160-173 <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-9>

5. Притула О. Л. Бойові мистецтва в системі нової української школи. *Освітній дискурс : збірник наукових праць = Educational discourse : collection of scientific papers*. 2024. Вип. 51 (10-12). С. 82-91/

6. Притула О. Виховання захисника Вітчизни в історико-філософському контексті. *Вища освіта України*. 2024. № 3. С. 79-88. DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.3(94).09
7. Притула О. Військове мистецтво козаків як основа військово-патріотичного виховання сучасної молоді (філософська оцінка) = Military art of the Cossacks as the basis of military-patriotic education of modern youth (philosophical assessment). *Мультиверсум. Філософський альманах.* = *Mul'tiversum. Filosofskij al'manah.* 2024. Vol. 1 No. 1(179). Pp. 42-57.
8. Притула О. Л. Громадянське виховання особистості як нагальна потреба сучасного українського суспільства. *Освітній дискурс : збірник наукових праць* = *Educational discourse : collection of scientific papers*. 2024. Вип. 50 (7-9). С. 78-85. DOI 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-12
9. Притула О. Л. Ідеологія військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 2(10). С. 239-245. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.29>
10. Притула О. Класифікації військово-бойових традицій. *Humanities studies*. 2024. Вип. 21 (98). С. 70-77. DOI <https://doi.org/10.32782/hst-2024-21-98-09>
11. Притула О. Л. Основні напрями та структурні елементи громадянського виховання. *Освітній дискурс : збірник наукових праць* = *Educational discourse : collection of scientific papers*. 2024. Вип. 49 (4-6). С. 108-117. DOI 10.33930/ed.2019.5007.49(4-6)-11
12. Притула О. Л. Процесуальний характер громадянського виховання *Politology bulletin* = *Політологічний вісник*. 2024. Iss. 92. С. 212-224.
13. Притула О. Світогляд як духовна основа громадського становлення особистості. *Humanities studies*. 2024. Вип. 19 (96). С. 77-82. doi: <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-08>
14. Притула О. Л. Світоглядна і політична підготовка громадянина в період соціальних змін. *Вісник Національного авіаційного університету*.

Філософія. Культурологія. 2024. № 2. С. 142-147. DOI: 10.18372/2412-2157.40.19348.

15. Притула О. Л. Система українських військових традицій в період становлення та розвитку. *Politology bulletin.* 2024. Iss. 93. С. 236–252. DOI 10.17721/2415–88IX. 2024.93.236-252

16. Притула О. Л. Сутність громадянського виховання в давній історії українців. *Культурологічний альманах.* 2024. Вип. 3 (11). С. 176–183. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.19>

17. Притула О. Українські етнічні традиції здорового способу життя і їх місце в сучасній цивілізації. *Філософія та управління.* 2024. № 1. С. 36–44. <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2024.1.05>

18. Притула О. Формування громадянських якостей особистості. *Вища освіта України.* 2024. № 2. С. 126-133. DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.2(93).15.

19. Притула О. Л. Штучний інтелект як передвісник істотних змін в освіті. *Філософія освіти.* 2024. № 30(1). С. 160-173.

Статті у зарубіжних виданнях

20. Prytula O. The Formation of The Value of Orientations of the Individual in the Context of Military-Patriotic Education. *Paradigm of Knowledge.* 2024. № 6(64). 19 p. [https://doi.org/10.26886/2520-7474.6\(64\)2024.1](https://doi.org/10.26886/2520-7474.6(64)2024.1)

21. Prytula Olexandr. The Phenomenon of Cossack Pedagogy as a Heritage of Ukrainian Folk Culture. *Innovative Solutions in Modern Science.* New York: TK Meganom LLC. 2023. Vol. 5, No. 60. Pp. 94-117. doi: 10.26886/2414-634X.5(60)2023.5

22. Prytula O. The Role of Introducing the Cossack-Chivalric Traditions Into the Modern Educational Process. *Paradigm of knowledge.* 2023. № 4(58). Pp. 116-136.

Коллективні монографії

23. Патріотичне виховання в Україні в умовах воєнного стану: генеза національної стійкості крізь призму наукових досліджень : монографія / Є. О. Балабушка, І. М. Вановська ... О. Л. Притула [та ін.] ; ред.: Б. О. Попков, С. В. Петков; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : Ліра-К, 2025. 363 с.

Матеріали конференцій

24. Притула О. Л., Конох А. П. Сутність козацької педагогіки в аспекті української етнічної системи збереження здоров'я людини. *Актуальні проблеми фізичного виховання, спорту, фізичної реабілітації та туризму у сучасних умовах життя*: матеріали VI між-народної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 18–19 квітня 2024 р. Львів; Торунь : Liha-Pres, 2024. – С. 444–446. – <https://doi.org/10.36059/978-966-397-383-8-117>.

25. Притула О. Л., Конох А. П. Українські народні ігри як засіб оздоровлення населення в контексті семифакторної системи здоров'я і розвитку людини. *European integration processes in physical education and sports : scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. – Pp. 230–248. – <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-458-0-12>

26. Тютюнник Л., Притула О. Психофізичні техніки козацького спасу як засіб розвитку стресостійкості. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: екотренінг* : збірник тез доповідей VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-24 квітня 2024 року) / відп. ред. Т. Д. Перепелюк. Умань; Київ: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 198–200.

27. Конох А. П., Притула О. Л. Семифакторна система здоров'я і розвитку людини в аспекті формування психосоціальної стійкості особистості.

Соціально-психологічний супровід особистості в умовах інтеграції України в Європейський простір: збірник матеріалів IV Інтернет-конференції, 22 травня 2024 року / за заг. ред. І. С. Деснова. Київ: МДУ, 2024. С. 153-155.

28. Притула О. Л. Теоретико-методичні засади формування системи збереження здоров'я на основі традицій запорозького козацтва. *The VI International Science Conference «Innovative technologies in science and practice», October 26–28, 2021, Haifa, Israel. – 2021. – Pp. 265–268. – DOI 10.46299/ISG.2021.II.VI*

29. Притула О. Л. Формування системи здорового способу життя у майбутніх фахівців фізичної культури і спорту на основі етнічних традицій. *The VII International Science Conference «Modern trends in development science and practice», November 02-05, 2021, Varna, Bulgaria. Pp. 432-436.*

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна, яку розпочала Російська федерація проти України і всього цивілізованого світу, потребує підготовки воїна-захисника, здатного не тільки до активного опору агресору, але й для здобуття перемоги над ним. Формування такого воїна є завданням першочерговим і невідкладним. Звісно, для перемоги над ворогом потрібна ефективна зброя та відповідна логістика, мобілізація матеріальних, фінансових та людських ресурсів, підтримка з боку країн цивілізаційного штибу й багато чого іншого, що складає матеріально-духовний потенціал перемоги. Однак, вирішальним чинником перемоги є скоріш за все людина, яка володіє цією зброєю, має відповідний військовий вишкіл, а головне – військово-переможний патріотичний дух, що забезпечує його (воїна) стійкість, звитягу, самовіддачу і геройство.

Уже перші бойові зіткнення українських військових з російським агресором показали, що українці є воїнами не тільки високого вишкілу у частині бойової майстерності, але й людьми потужного патріотичного, гуманістично-державницького і людського духу, який, за висловом І. Франка «тіло рве до бою», підпорядковує цей процес боротьбі за «щастя і волю, за народ». Війна – це важкі випробування для людей; це руйнація матеріальних і духовних цінностей; це кров і страждання, а головне – невідворотні й вкрай болючі людські втрати, які треба поповнювати новими, ще більш підготовленими і завзятими бійцями, здатними до опору й перемоги. Формування воїна-захисника є завданням, без вирішення якого про виживання народу можна говорити лише умовно. Це запорука ефективного опора агресору. Це головна умова здобуття перемоги, забезпечення майбутнього людини, народу, культури.

Відоме висловлювання Канцлера Німеччини Вільгельма Бісмарка про те, що «війни виграють не генерали, а вчителі і парафіяльні священники», прямо вказує на необхідність підготовки (виховання, формування, зрощення) воїна-захисника Вітчизни. Ця підготовка є складовою загального громадянського виховання суб'єкта як людини і громадянина в дусі вірності Конституції,

національним та загальнолюдським ідеалам. З другого боку, це особливий процес, метою якого є виховання якостей справжнього воїна – сміливого рішучого, відданого народу, здатного захистити військовими засобами народ, суспільство і країну від будь-якого ворога. Цей процес покладає формування у громадянина почуття військового обов'язку, залізної дисципліни, організованості, стійкості, мужності, витривалості. Не менш важливим є й формування таких якостей, як пильність, спостережливість, мужність, дружба та інших якостей, необхідних для безумовного забезпечення високої бойової готовності.

Формування людини-громадянина, здатної зі зброєю в руках захистити народ, землю і культуру від ворога має три відносно самостійних і разом з тим взаємо пов'язаних аспектів: а) військово патріотичне виховання всього населення насамперед молоді; б) формування якостей захисника Вітчизни військовослужбовців; в) освоєння молоддю бойових мистецтв, заснованих на українських військових традиціях.

Стан наукової розробки проблеми. Означена тема здавна була предметом глибоких і всебічних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Умовно можна виділити три основні групи дослідників, які зробили суттєвий внесок у розроблення проблематики філософії громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни.

Першу групу складають історико-філософські розвідки, в яких осмислюється ідея громадянськості, патріотизму та служіння в історичному контексті. Основи громадянського виховання були закладені ще у працях мислителів античності – Сократа, Платона, Аристотеля, – й отримали подальший розвиток у філософських системах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, А. де Токвіля, К. Поппера, С. Гантінгтона, Р. Патнема та інших. У вітчизняному інтелектуальному просторі проблематика виховання громадянина й захисника держави висвітлювалася в працях Г. Сковороди, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Г. Ващенка, В. Сухомлинського, А. Макаренка, В. Волошина та інших.

Друга група досліджень представлена працями культурно-виховного спрямування, в яких акцент робиться на морально-етичних, аксіологічних і світоглядних засадах формування особистості-громадянина. Значну увагу приділено концептуалізації патріотичного та громадянського виховання у філософсько-освітньому контексті. Тут варто виокремити праці І. Бега, який послідовно обґрунтовує концепцію духовного зростання особистості на основі патріотизму, гідності, громадянської зрілості; П. Вербицької, яка досліджує методологічні засади громадянського виховання; К. Чорної, яка розробляла програми патріотичного виховання молоді; а також О. Сухомлинської, що досліджує спадщину В. Сухомлинського в контексті формування громадянської свідомості; Ю. Калиновського, який аналізує аксіологічні детермінанти формування сучасного громадянина в умовах суспільних трансформацій та глобальних безпекових викликів.

До третьої групи дослідницького матеріалу належать сучасні розвідки, присвячені військово-патріотичному вихованню молоді як складовій формування громадянської ідентичності в умовах безпекових викликів. Тут заслуговують на увагу праці, присвячені українським військовим традиціям (Д. Яворницький, В. Щербак, А. Конох) дослідження бойового вишколу, фізичної підготовки та морально-етичного формування особистості захисника (О. Остапенко, В. Белан), а також сучасні стратегії громадянської й військової освіти, що відображені у нормативно-програмних документах (Концепція національно-патріотичного виховання, Стратегія національної безпеки України, Концепція допризовної підготовки).

Таким чином, хоча означена тематика представлена в низці фундаментальних досліджень, цілісне філософсько-освітнє осмислення громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в координатах історіософського й світоглядного аналізу до цього часу не виступало предметом окремого наукового дослідження, що й зумовлює актуальність цієї дисертації.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні філософсько-освітнього аналізу громадянського виховання

особистості-захисника Вітчизни в історіософському та світоглядному аспектах з урахуванням національних військово-культурних традицій і сучасних безпекових викликів. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі дослідницькі завдання:

- здійснити аналіз громадянського виховання як філософсько-освітнього феномену;
- визначити концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання у контексті філософії освіти;
- дослідити українські військові традиції як складову громадянського виховання особистості-захисника;
- проаналізувати особливості філософії виховання захисника Вітчизни в українській філософії та культурі докозацької доби;
- розкрити філософсько-освітні аспекти козацького виховання як моделі формування громадянської свідомості;
- визначити роль світоглядної культури у формуванні громадянської ідентичності особистості-захисника;
- обґрунтувати аксіологічні засади процесуального характеру громадянського виховання та визначити відповідні освітні стратегії;
- систематизувати світоглядні орієнтири у процесі формування українського громадянина-воїна;
- проаналізувати національні бойові традиції у вихованні молоді;
- дослідити бойові мистецтва як засіб формування громадянських чеснот;
- розглянути основні наративи та виклики становлення військово-патріотичного виховання в Україні;
- обґрунтувати світоглядні перспективи розвитку військово-патріотичного виховання сучасної української молоді в умовах безпекових викликів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес громадянського виховання особистості.

Предметом дослідження є історіософський та світоглядні виміри громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства.

Методи дослідження. Вибір методологічного інструментарію зумовлений міждисциплінарним характером дослідження, його філософсько-освітнім спрямуванням, а також необхідністю поєднання історіософських, світоглядних, аксіологічних та культурологічних підходів до осмислення феномену громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни. Поліаспектність проблематики зумовила синтез таких дослідницьких стратегій, які дозволяють розкрити як універсальні філософські закономірності, так і специфічні національно-культурні особливості становлення захисника як морально відповідального громадянина.

У межах дослідження застосовано системний, культурно-антропологічний, герменевтичний, історико-філософський та аксіологічний підходи. Системний підхід дав змогу осмислити феномен громадянського виховання як складну взаємодію етичних, освітніх, культурних та екзистенційних вимірів. Історико-філософський аналіз дозволив простежити еволюцію ідей щодо виховання особистості, здатної до самопожертви заради Батьківщини, у філософських ученнях від докозацької доби до сучасності. Герменевтична стратегія була застосована для інтерпретації філософських текстів, освітніх моделей і наративів, які формували архетип воїна-громадянина у вітчизняному культурному контексті.

Важливою складовою дослідження стало використання аксіологічного підходу, що дало змогу зосередитися на вивченні ціннісних засад громадянського виховання, зокрема на морально-етичних чеснотах, притаманних українському ідеалу воїна-захисника.

Контекстуальний метод сприяв виявленню взаємозв'язку між філософськими концептами та конкретними історико-культурними обставинами їх виникнення. У межах світоглядного виміру було використано метод феноменологічного аналізу для осмислення індивідуального вибору особистості

щодо служіння спільному благу, що постає не лише як політичний, а й як духовний акт.

Крім того, компаративний підхід дав змогу зіставити українські традиції громадянсько-патріотичного виховання із зарубіжними моделями, виявити унікальність українського контексту формування особистості-захисника. Семантичний аналіз термінів і концептів, таких як «громадянськість», «патріотизм», «соборність», «ідентичність», дозволив виявити смислову динаміку цих понять у змінюваних історичних і культурних обставинах. Діалектичний метод став основою для виявлення суперечностей і напруженостей між індивідуальним та колективним, національним та універсальним у процесі виховання особистості-захисника.

Культурно-антропологічний підхід, що використовувався у розділах, присвячених історіософському аналізу, дозволив виявити тяглість та трансформації філософських ідей у формуванні образу українського воїна. Метод моделювання був застосований для створення концептуальної моделі громадянського виховання особистості-захисника в умовах сучасних воєнних і поствоєнних викликів.

Таким чином, методологічна стратегія дослідження інтегрує класичні філософські підходи із сучасними міждисциплінарними методами, що дозволило здійснити цілісний філософсько-освітній аналіз громадянського виховання як провідного елемента формування світоглядної культури особистості-захисника Вітчизни.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській філософії освіти здійснено цілісну концептуалізацію громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в історіософському та світоглядному вимірах, що ґрунтується на інтеграції національних військово-культурних традицій, філософських засад бойових мистецтв та аксіологічних орієнтирів сучасного українського суспільства в умовах воєнних викликів.

Конкретизація наукової новизни дослідження знайшла відображення у таких положеннях і висновках:

Уперше:

- здійснено комплексне та системне філософсько-освітнє осмислення громадянського виховання особистості як захисника держави на основі концептуальної інтеграції історіософського, світоглядного, аксіологічного та культурологічного підходів;

- запропоновано авторське визначення громадянського виховання як процесу формування національної самосвідомості громадян на основі розвитку патріотизму як інтегративної якості свідомого, дієдатного громадянина, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієдатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту своїх країни та народу;

- виявлено й систематизовано світоглядні орієнтири формування громадянської ідентичності воїна, зокрема на основі категорій честі, гідності, вірності, жертвності та духу служіння;

- з філософсько-освітньої перспективи осмислено бойові мистецтва як форму екзистенційного та аксіологічного становлення особистості, що сприяє гармонізації її фізичного, духовного та морального розвитку;

- запропоновано авторську концепцію світоглядних перспектив розвитку військово-патріотичного виховання сучасної української молоді, що базується на філософському осмисленні нерозривної єдності свободи і гідності особистості із її боротьбою за державність політичної нації як своєї духовної спільноти, і інтегрує культурно-естетичний, морально-рефлексивний та фізично-спортивний виміри освіти для зростання патріотичної самосвідомості, мобілізаційної готовності та лідерського потенціалу молоді.

Уточнено:

- зміст і структуру філософських засад громадянського виховання, що включають аксіологічну спрямованість, духовно-моральні цінності, світоглядну самосвідомість та культурну спадкоємність;

- взаємозв'язок між патріотичним і громадянським вихованням, де громадянськість осмислюється як форма відповідальності, а патріотизм – як емоційно-моральний імператив служіння;

- поняття «громадянська компетентність» у контексті військово-патріотичного виховання як системи знань, умінь, переконань і дій, що сприяють готовності особистості до захисту держави;

- філософські основи сучасного військово-патріотичного виховання у контексті необхідності формування національно-політичної суб'єктності української молоді;

- роль світоглядної культури у становленні громадянської ідентичності особистості-захисника як основи моральної стійкості та духовного опору.

Набули подальшого розвитку:

- розуміння ролі громадянської освіти як ключового чинника сталого націєтворення та суспільної консолідації в умовах війни та повоєнної відбудови;

- положення про значущість національної системи бойових мистецтв як засобу формування громадянських чеснот, сили духу та морального самоконтролю;

- ідеї про інтеграцію історико-культурної спадщини (зокрема козацьких традицій) у сучасні освітні практики громадянського та військового виховання;

- уявлення про універсальну освітню модель воїна-громадянина, яка поєднує фізичну досконалість, духовну силу, ціннісну мотивацію та соціальну відповідальність;

- роль громадянського виховання як механізму подолання історичних травм, розбудови демократичної культури та формування нового типу лідерства;

- визначення духовно-етичних засад військової підготовки як філософсько-педагогічної системи цілей, цінностей і смислів, що формують особистість захисника Вітчизни.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення дослідження полягає у розробці цілісного філософсько-освітнього

підходу до громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни в контексті української історіософської та світоглядної традиції. Дослідження поглиблює уявлення про взаємозв'язок між філософією виховання, національними військовими традиціями, бойовими мистецтвами та формуванням громадянської ідентичності. Запропоновані концептуальні положення відкривають нові напрями для осмислення ролі освіти у процесах націєтворення, спротиву агресії, формування культури оборони та збереження історичної пам'яті.

У роботі вперше системно осмислено філософські засади громадянського виховання особистості як захисника держави в контексті сучасних безпекових викликів. Методологічна новизна полягає в інтеграції аксіологічного, історіософського, світоглядного та освітнього підходів до аналізу цієї проблематики, що дозволяє сформулювати нові аналітичні рамки для досліджень у галузі філософії освіти, соціальної філософії та культурології.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів для вдосконалення освітніх практик, програм і політик, спрямованих на формування громадянської свідомості, патріотичних цінностей, моральної стійкості та готовності до захисту Вітчизни. Матеріали дослідження можуть бути використані для створення авторських навчальних курсів і освітніх модулів дисциплін «Філософія освіти», «Військово-патріотичне виховання», «Етика захисника Вітчизни», «Громадянська освіта». Результати дослідження можуть слугувати основою для проведення тренінгів, семінарів і виховних заходів у закладах середньої та вищої освіти, військових ліцеях, патріотичних осередках, а також при формуванні державних програм національно-патріотичного виховання молоді в умовах війни та повоєнної відбудови. Запропоновані освітні стратегії можуть бути інтегровані у формальну й неформальну освіту з урахуванням світоглядних трансформацій українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійного наукового пошуку, в якому дослідник представив оригінальні ідеї та напрацювання, що дали змогу ефективно розв'язати поставлені у дослідженні

завдання. У роботі викладено теоретичні засади, методичні підходи та узагальнення, сформульовані автором самостійно. Ключові концепції, положення та висновки, що були оприлюднені у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях, належать автору. У дослідженні також використовуються ідеї, теоретичні положення та припущення інших науковців із відповідними посиланнями, що підсилюють авторське бачення проблематики.

Кандидатська дисертація на тему «Підготовка майбутніх фахівців фізичної культури і спорту до використання національних засобів фізичного виховання у професійній діяльності» була захищена в 2016 році. Її матеріали не були використані у представленому дослідженні.

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження викладено у 29 наукових працях, серед яких: 3 Публікації у виданнях, що індексуються наукометричними базами Scopus / Web of Science, 16 статей у фахових періодичних виданнях, 3 статті в іноземних виданнях, 1 розділ колективної монографії, 6 тез виступів на наукових конференціях всеукраїнського та міжнародного рівнів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-методологічні положення, новизна та висновки дисертації обговорювались на засіданнях кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, круглих столах, міжнародних та всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлена логікою дослідження, яка, своєю чергою, визначається сформульованими метою та дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти основних розділів, кожен із яких поділений на підрозділи, підсумкових висновків. Бібліографія охоплює 408 позицій. Загальний обсяг дисертації становить 347 сторінок машинописного тексту, з яких 283 – це основна частина.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ- ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ

1.1. Громадянське виховання як філософсько-освітній феномен

Нагальна потреба у громадянському вихованні особистості – захисника Вітчизни викликана подіями новітньої історії України – боротьбою за незалежність, свободу та гідність українського народу, що почалась напередодні проголошення незалежності України й набула масштабних обертів в наслідок двох Майданів 2004 та 2014 років, агресії Російської Федерації проти України, яка почалась з окупації та незаконної анексії Криму, збройного конфлікту на східних кордонах України, що забрав тисячі життів синів України, та через 8 років, з 24 лютого 2022 року перетворився на повномасштабну російсько-українську війну, яка спричинила значні людські втрати, у руйнування цивільної інфраструктури та втрутилась у долю кожного українця. Ці події та той резонанс, які вони викликають у світі, яскраво свідчать про те, що державна незалежність України потребує постійного та надійного захисту. Такий захист уможливить лише виховання суспільства активних і свідомих громадян, справжніх патріотів, готових стати на захист своєї Батьківщини. Отже, зазначає І. Бех, «серед духовних пріоритетів патріотизм і громадянськість виявляються найбільш затребуваними. Суспільний запит на громадянина-патріота нині має вирішувати за власним рахунком долю нашої України» [22, с. 607].

Отже, громадянське виховання за умов сьогодення невіддільне від патріотичного виховання. Серед усіх виховних напрямів саме вони у органічній єдності виступають як стрижневі та основоположні виміри виховної роботи для усіх вікових груп, адже, як йдеться у державному документі 2022 року – «Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України» не лише відповідають актуальним потребам, але й «закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається

на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України» [154].

Патріотизм як результат громадсько-патріотичного виховання є також нагальною потребою українського суспільства, для якого саморозвиток особистості та формування її патріотичної самосвідомості на моральній основі є незаперечним пріоритетом. Молода українська держава також вкрай зацікавлена, щоб усі її піддані, особливо ті, хто народився та виріс за часів незалежності, «стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі» [19, с. 27].

При цьому варто ураховувати, що виховання патріотизму і громадянськості як почуттів та базових якостей особистості потребує нових підходів. Адже стійка орієнтація України на інтеграцію у європейську спільноту, виникнення різноманітних громадянських ініціатив та громадських рухів, бурхливий розвиток волонтерства, які відбуваються на тлі глобалізації, активізації міграційних потоків, інтенсифікації процесів ідентифікації та реідентифікації в особистісному розвитку українців, пробудження інтересу до всього українського, формування оновлених уявлень про історію України, її національну культуру та релігію [154]. Все це вимагає виховання в українській молоді глибокого почуття патріотизму, справжньої відданості Батьківщині, а також паралельно формування стійкого відчуття належності до світової спільноти.

У межах даної розвідки розглянемо теоретико-методологічні підвалини громадянського виховання, його складові в умовах викликів сьогодення, а також новітні підходи до його формування.

Хоча ідеї громадянського виховання підіймались ще у творах мислителів античності Сократа, Платона й Аристотеля, вони здобули ґрунтовне осмислення

починаючи з XVII ст. у працях Т. Гобба, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, А. де Токвіля, С. Гантінгтона, Р. Патнема, К. Поппера та інших. Вони здобули розвиток також у працях українських мислителів та педагогів – Г. Сковороди, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, А. Макаренка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського та інших, а також та багатьох дослідників вже незалежної України. На особливу увагу заслуговують праці І. Беха, П. Вербицької, В. Волошина, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін.

У перше десятиріччя становлення української державності набуло поширення розуміння громадянського виховання наукового творчого колективу авторів під керівництвом О. Сухомлинської «Концепції Громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», яка була розроблена відповідно до вимог «Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» (затверджено КМУ № 1697 від 15.09.1999) та обговорювалась на початку 2000-х років. Відповідно тексту Концепції, громадянське виховання визначається як «формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною та захищеною» [153]. Виходячи з цього визначення, до основних елементів громадянськості, вітчизняний дослідник В.П. Волошин відносить моральну й правову культуру особистості, що має вираз у почуттях людської гідності, внутрішньої свободи, а також у дисциплінованості, взаємоповазі та довіри до владних інститутів, поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних настанов [52, с. 213]. Відповідно головною метою громадянського виховання, за переконанням О. Сухомлинської, постає «підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, у взаємопов'язаному світі; визнання та прийняття цінностей, що виступають визначними для даного суспільства» [316, с. 3].

Дослідження П. В. Вербицької демонструє, що методологічні основи громадянського виховання складають особистісно-діяльнісний, системний,

компетентнісний, культурологічний, міжпредметний, контекстний та загальношкільний підходи. При цьому громадянське виховання, за переконанням дослідниці, являє собою «цілеспрямований процес підготовки молодого покоління до життя у системі суспільних відносин, соціальної взаємодії та активної відповідальної участі в суспільно-корисній діяльності» [45, с. 12]. Він націлений, за переконанням дослідниці, на розвиток «громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну громадянську позицію у суспільстві, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки, налагоджувати соціальне партнерство у процесі розв'язання суспільних проблем» [45, с. 12-13].

Поняття «громадянської компетентності» знайшло втілення в іншому знаковому для української освіти документі – Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Розробники даної Концепції, до громадянської компетентності відносять «усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, у сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття» [155].

Громадське повстання в Україні, що вибухнуло у 2013-2014 рр., коли громадяни вийшли на протест проти тодішньої влади та деякі з них віддали своє життя заради майбутнього України, та послідуючі події – повалення олігархічного режиму та російсько-українська війна викликали до життя такий сплеск патріотизму і громадянськості, яких Україна не бачила за всі роки своєї незалежності. Причому, наголошує І. Бех, «патріотизму і громадянськості не місцевого, регіонального, а національно-громадянського спрямування, який проявляється у любові й відповідальності до Батьківщини, свого народу, держави, готовності захистити ці великі святині» [23, с. 607]. Все це сприяє переосмисленню змісту громадянського виховання. Все більше дослідників стали пов'язувати у своїх працях ідеї громадянського та патріотичного

виховання, не ототожнюючи їх. Ототожнення громадської освіти з патріотичним вихованням, формуванням національної самосвідомості, що спирається на «міф» української ідентичності, видатний український дослідник проблематики громадянської освіти С. Рябов вважав «неприпустимим спрощенням, що призводить до втрати її потенціалу і сутності» [288, с. 56].

Ідея поєднання громадянського та патріотичного виховання не є новою. Зокрема, німецький педагог початку ХХ століття Ф. Ферстер, уперше запропонував «пов'язувати поняття «громадянин» переважно з благопристрасним ставленням особи до народу. Ціннісне ставлення до держави він тлумачив на основі державницько-громадянського виховання «підданого держави» [24, с. 7]. Зв'язок громадянського і патріотичного виховання також можна побачити у працях В. Сухомлинського кінця 60-х – початку 70-х років минулого сторіччя, у яких він зосереджується на суспільстві, колективі, а громадянське щастя тлумачить як утвердження себе сином свого народу. У своїй праці «Народження громадянина» (1970), видатний педагог підкреслює, що громадянська самосвідомість особистості ґрунтується на почуттях патріотизму, любові до Батьківщини та свого народу. При цьому поняття Батьківщини В. Сухомлинський пов'язував з рідною оселею, матір'ю та Україною. Зокрема, у згадуваній вище праці автора наголошується: «Батьківщина починається для дитини з шматочка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою» [318, с. 219].

З'ясувати лінії дотику та розмежування між патріотичним і громадянським вихованням намагається у своїх працях І. Бех. Для цього він звертається до категорії «громадянськість», яку він трактує «як відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Еґо-потяги та узгоджуючи індивідуальну поведінку зі спільним благом. За таких умов відповідальне ставлення трансформується у почуття відповідальності з властивими йому силою, спрямованістю та узагальненістю» [23, с. 9]. Внутрішнім стрижнем для виховання в особистості почуття відповідальності як вершинної цінності постають за І. Бехом солідарність,

злагода, толерантність і справедливість громадян, а також цілеспрямованість, ініціативність та власна гідність особи. Дослідник висуває три головні вимоги, яким має відповідати громадянське виховання:

- «потрібне для збереження і зміцнення держави, розвитку нації, її самосвідомості та ціннісних засад.

- немає громадянина взагалі – є громадянин держави.

- повинне формувати в особистості суспільні почуття як його духовно-моральну основу» [25, с. 187].

Однак, зауважує І. Бех, розчинення патріотизму у сфері громадянськості, вважаючи його різновидом останньої, заперечує самотність процесу патріотичного виховання. Лінію розмежування патріотизму і громадянськості дослідник вбачає у відмінності «у їхніх сутнісних показниках: для патріотизму – діяльнісна любов до народу, Батьківщини, держави; для громадянськості – почуття відповідальності до цих категорій... У любові переважаючим є емоційний компонент, а у відповідальності – компонент свідомості» [24, с. 9]. На основі вищенаведених аргументів дослідник приходять до висновку: «патріотичне і громадянське виховання – це два рівноцінні способи досягнення спільної мети, які в своєму системному представленні оптимізують виховний процес єдиним комплексом широко охоплених соціальних (переважно стосовно громадянськості) та моральних (щодо патріотизму) якостей. Причому ці види виховання не лише використовують комплекс означених якостей, але й потужно стимулюють їхній розвиток. Ідейна ж цілісність патріотичного і громадянського виховання втілюється в утвердженні громадянина-патріота як ідеалу розвиненої особистості» [22, с. 614].

Отже, громадянське виховання ми розуміємо як процес формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієздатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту країни та народу, від ворога, до упередження будь-яких загроз. Воно

присутнє на усіх етапах навчально-виховного процесу, поєднуючи всі види виховання – національне, патріотичне, моральне, родинно-сімейне, естетичне, правове, політичне, екологічне, трудове, фізичне тощо. Важливе місце у системі громадянського виховання відіграє громадянська освіта як навчання, що покликано формувати систему знань щодо прав та обов'язків людини. «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018) її трактує як «освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [156].

Окрім того, повноцінне громадянське виховання потребує комплексної, системної і цілеспрямованої роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднань, сім'ї, школи та інших соціальних інститутів, в результаті чого забезпечується «взаємодія виховних впливів навчального закладу, сім'ї і місцевої громади, створення демократичного виховного середовища, залучення представників різних суспільних інституцій до виховного процесу на засадах соціального партнерства» [45, с. 4]. Ця діяльність націлена на виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань, зміцнення волі і духу, здатності робити власні висновки, уміння відстоювати свої права та захищати свої інтереси з повагою до прав та інтересів інших, становлення громадянської гідності.

1.2. Концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання

У цьому розділі розглянемо концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання більш детально. Виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань постає провідним завданням

усього освітньо-виховного процесу, де у межах вивчення не лише соціально-гуманітарних, але й математично-природничих дисциплін, позакласних та позашкільних заходів у підростаючого покоління формуються погляди оцінки, принципи, що визначають сприйняття навколишнього світу, місце людини в ньому та ціннісні орієнтації. Як відомо, формування світогляду відбувається в процесі засвоєння духовної культури людства, системи знань, поглядів, що панують у суспільстві, духовних почуттів, в результаті чого людина здатна здійснити оцінку подій, що відбуваються навколо неї [9, с. 107-108]. Отже, здобуття знань про давню і величну культуру та історію України, досвід державницького життя, а також пізнання духовної культури людства, надбання світової цивілізації та інших культур визначає як світоглядні орієнтації загалом, так й національно-патріотичні почуття та переконання молодої людини. При цьому, власне патріотизм як «духовно-моральна якість особистості базується на системі знань, почуттів, переконань, діяльності, і виявляється у ставленні людини до себе, свого народу, Батьківщини, її історико-культурних надбань, бажанні вдосконалювати себе й збагачувати рідну землю, прагненні бути корисним своєму народові, країні» [40, с. 22]. Не випадково патріотизм вважають «одним з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за його минуле і сучасність, надбання національної культури, усвідомлене бажання за необхідності його захищати» [147, с. 171], або трактують як «усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, любов до своєї Батьківщини, вболівання за долю свого народу, його майбутнє» [102], «безумовне і високосмислове почуття-цінність, що втілюється у діяльній любові особистості до народу, Батьківщини, держави» [23, с. 8]. В усіх цих визначеннях патріотизму робиться акцент на емоційно-чуттєвій складовій людського світогляду, що дозволяє патріотичні почуття трактувати як саме емоційний аспект державницького світогляду. До нього належить «почуття належності до України, її історії, віру в майбутнє своєї держави. Найвищою формою патріотизму у такому контексті виступає почуття любові до

Батьківщини, готовність терпіти муки й навіть іти на смерть заради неї» [102]. Разом з тим патріотизм постає як ключовий ресурс суспільної консолідації, фактор, що мобілізує суспільний розвиток, уможлиблює утвердження активної громадянської позиції особи, її місію служіння своїй Батьківщині, уприуг до її готовності до самопожертви [232, с. 70].

Щоб збагнути усю багатогранність поняття «патріотизм» варто звернутись до його структури, яку О. Коркішко та А. Завгородня подають через ставлення особистості до себе, людей, Батьківщини та національних цінностей [158; 102]. Схожі критерії громадянськості виокремлює В. Волошин [53, с.16].

Узагальнюючи доробок згадуваних вище дослідників [53; 158; 102], охарактеризуємо структуру національно-патріотичних почуттів та переконань: *ставлення до себе*: людська гідність, честь, самосвідомість, відповідальність, терплячість, чесність, щирість, працелюбність, вимогливість до себе; *ставлення до інших людей*: толерантність, гуманізм, національний такт, милосердя, благородство, справедливість, доброта, совість, щедрість, гостинність, порядність, відкритість, готовність допомогти; *ставлення до Батьківщини*: віра, надія, любов і вірність по відношенню до Батьківщини, відповідальність за неї, готовність її захищати, бажання працювати на благо своєї держави, сприяти її міжнародному авторитету, повага до Конституції та законів своєї держави; гордість за її успіхи та біль за невдачі; *ставлення до національних цінностей*: володіння та повсякденне спілкування українською мовою, повага до родинних і національних звичаїв, традицій та обрядів, потреба в їх збереженні та передачі наступним поколінням; дбайливе ставлення до природи і національних багатств; сприяння збагаченню духовного життя українського народу; повага до національних та державних символів [53; 158; 102].

Сукупність вищезначених ставлень людини, що визначають патріотичні почуття та переконання, виховуються з раннього дитинства, насамперед у родині, яка забезпечує культивування та збереження сімейних та загальнолюдських цінностей і традиції, які у свою чергу передаються наступним поколінням. З дорослішанням дитини за формування її цінностей та переконань

все більше відповідають школа та оточуюче середовище. У школі та інших навчальних закладах робота з патріотичного виховання учнів проводиться на уроках та позакласних заходах. Найбільш природним полем формування національно-патріотичних почуттів та переконань є уроки історії, суспільствознавства, української мови та літератури. Втім можливістю для патріотичного виховання є й на уроках негуманітарної спрямованості через розширення змісту освіти, розв'язування спеціально підібраних завдань і вправ, запровадження сприятливих виховних ситуацій тощо. У межах позакласних заходів довели свою ефективність проведення різноманітних заходів патріотичної спрямованості (бесід, диспутів, конференцій), видання відповідної літератури, газет чи брошур, перегляд тематичних фільмів, організація екскурсій та зустрічей з героями, політичними чи громадськими лідерами, іншими видатними людьми [40, с. 23-24].

Важливо врахування віку та особливостей психічного розвитку вихованців. Зокрема, І. Бех та К. Чорна у розробленій ними Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді [19] виокремлюють наступні вікові особливості патріотичного виховання. У молодшому шкільному віці його пріоритетним напрямом є підтримка дитини у пізнанні самої себе як члена родини, учня та вихованця, мешканця певного міста чи села; плекання у неї любові та прихильності до батьківського дому, своєї школи, рідного міста чи села, своєї країни, її природи, мови та традицій. У підлітковому віці відбувається формування внутрішнього світу зростаючої особистості, становлення уявлень про сенс життя, усвідомлюється потреба у співвідношенні понять «минуле», «теперішнє», «майбутнє». Тому у середньому шкільному віці виховується вже духовно осмислений патріотизм, у якому любов до свого народу, нації, Батьківщини поєднується з почуттям поваги до інших народів, прав та свобод як своїх так й чужих. У ранньому юнацькому віці відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння, а центральною особистісною якістю стає соціальна відповідальність. Отже, у старших класах ціннісне ставлення до Батьківщини втілюється у таких рисах як відповідальність, дієвість

та рефлексивність. Учні старшого віку не лише відчують приналежність до українського народу, вони також «прагнуть жити в Україні, проявляють готовність служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми Законів. Вони бережно ставляться до етно-етичної культури народів України; володіють рідною та державною мовами; визнають пріоритети прав людини, поважають свободу, демократію, справедливість, усвідомлюють себе громадянами-патріотами» [19, с. 33-34].

При цьому усі етапи національно-патріотичного виховання спираються на особистісно-орієнтований підхід до виховного процесу, який центрується навколо інтересів дитини, її потреб та можливостей, а також прав окремого індивіда та суверенітету особи. «Лише через таку ієрархію ціннісних підходів як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство), зазначає Т. Окушко, можна реалізувати перспективну і демократичну модель виховання громадянина-патріота» [232, с. 73].

Окрім того, варто ураховувати конкретно-історичний підхід, що допомагає визначити найбільш актуальні на певному розвитку українського суспільства завдання патріотичного виховання, системний підхід, який виходить з цілісного багаторівневого взаємозалежного відкритого процесу патріотичного виховання в його постійному розвитку і саморозвитку, а також діяльнісний підхід, коли апробуються на практиці громадянські цінності [19, с. 34-35].

Внутрішнім опертям для виховання національно-патріотичних почуттів є, згідно з І. Бехом, «діяльнісна відданість особистості Батьківщині, її суспільно значуща цілеспрямованість, моральна стійкість, наявність почуття власної гідності та заслуженої своєю патріотичною діяльністю любові до себе, готовність до самопожертви» [23, с. 8]. Дослідник акцентує увагу на безумовному і високосмисловому аспектах цих почуттів. «Безумовність означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осуджень. Воно як поклик душі повинно саме в собі мати спонукальну силу до відповідного діяння, бути самозначущим. Щодо

високосмислового аспекту, то це означає, що почуття патріотизму пов'язується не з нижчими буттєвими прагненнями часто утилітарної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості: честю, милосердям, справедливістю, турботою про інших» [23, с. 8].

Історія України та багатьох країн Європи переконливо доводить, що патріотичні почуття народу особливо загострюються й найбільш повно виявляються у надзвичайно складних, екстремальних та доленосних для певної країни та нації ситуаціях, таких як війни, революції, природні чи техногенні катастрофи. Такі події, як зазначає О. Федоренко, «єднають людей, спонукають ставити суспільне вище за особисте, зменшують життєвий егоїзм» [350, с. 405]. Події сьогодення сучасної України дозволяють цілком переконатися у цьому твердженні, коли тисячі синів та дочок України без вагань стали на захист Батьківщини. Багато з тих, хто не бореться зі зброєю в руках, робить свій внесок у Перемогу Україну наполегливою працею, волонтерством чи донатом. Чимало російськомовних українців відмовились спілкуватися мовою агресора та перейшли на українську мову. Хоча війна в Україні та спільний супротив агресору зміцнили у багатьох українців (або навіть у деяких відродили) віру в майбутнє України, незламність, силу, стійкість, міць українського народу або навіть «пришвидшили процес формування сучасної української політичної нації на засадах громадянського патріотизму» [232, с. 68], цілеспрямоване виховання національно-патріотичних почуттів та переконань у навчально-виховній роботі залишається незаперечним пріоритетом.

Подальшого розвитку та зміцнення потребують такі напрями національно-патріотичного виховання як:

- створення та перманентне вдосконалення системи методичного супроводу діяльності осіб, що задіяні у вихованні підростаючого покоління;
- оновлення змісту та підвищення якості викладання гуманітарних дисциплін, які покликані орієнтувати вихованців у внутрішніх та зовнішніх соціально-політичних та культурних процесах, а також сприяти виробленню власної позиції стосовно подій, що відбуваються;

– використання різноманітних виховних ситуацій для зміцнення у молоді почуття національної гордості, формування відповідальності за майбутнє своєї Батьківщини та готовності до захисту її інтересів, а також плекання поваги до державних символів, національних традицій, свят, вшанування пам'яті національних героїв [22, с. 615].

До цього варто додати прописані в Концепції національно-патріотичного виховання положення щодо всебічного розвитку прагнення до волі й справедливості, чесності й доброти, працелюбності й дбайливого ставлення до навколишнього світу як кращих рис ментальності українського народу, формування у свідомості вихованців стійкого зв'язку між свободою та відповідальністю особи, а також зміцнення репутації служби у збройних силах й утвердження ставлення до військових як до захисників Батьківщини та героїв [154].

В умовах повномасштабної війни саме військово-патріотичне виховання, мета якого формування у молоді готовності опанувати сучасні військові професії, служити у Збройних Силах України й нарешті стати на захист Батьківщини, виходить на перший план. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як пріоритетна в умовах сьогодення складова патріотичного виховання має спиратися на духовність та систему цінностей українства, та містити в собі загальну військово-історичну та прикладну фізичну підготовку, вивчення основ військової служби та безпеки життєдіяльності. Відповідна діяльність має бути комплексною та вимагає спільних зусиль усіх стейкхолдерів – органів управління та навчальних закладів різних рівнів, сім'ї, інститутів громадянського суспільства, Збройних Сил України та інших структур, що відповідають за національну безпеку [19, с. 34].

У цьому контексті одним з визначальних завдань постає розвиток таких **напрямів та структурних елементів громадянського виховання як досягнення фізичної досконалості, зміцнення волі і духу, формування морально-етичних якостей.** Ці завдання покликані вирішувати в тій чи іншій мірі майже усі навчальні дисципліни та напрямки виховної роботи, однак

ключова роль у досягненні власне фізичної досконалості, зміцненні волі і духу відводиться фізичній культурі та спорту як в школі, так й поза її межами.

Як частина культури суспільства фізична культура постає основним фактором формування фізичних якостей зростаючої особистості, що відповідає за розвиток фізичних можливостей людського організму та згуртовує силу духу. Очевидно, що лише фізично розвинута, здорова людина, що здатна захистити себе і свій дім, спроможна краще захистити й свою Батьківщину, має більше шансів зберегти своє життя та захистити життя інших, подолати ворога. Тому вкрай важливо з раннього дитинства виконувати різні фізичні вправи, постійно покращувати свій фізичний стан і підготовку, тренувати витривалість та розвивати адаптивні можливості організму. Доведено, що «заняття фізичними вправами заповнюють дефіцит рухової активності, сприяють ефективному відновленню організму після стомлення, підвищенню розумової і фізичної працездатності, поліпшують здоров'я людини в будь-якому віці. Здорова людина звичайно життєрадісна, оптимістично налаштована, її інтереси широкі і різноманітні, їй легше обходити життєві перешкоди, переборювати труднощі. Таким чином, здоров'я необхідне для життя. І є правильний спосіб бути в ньому здоровим – уміти здоров'я зберігати і створювати» [383, с. 4-5]. У цьому зв'язку виховання з раннього дитинства любові до руху, прагнення фізичного вдосконалення, навичок здорового способу життя, загартування організму, відновлення фізичного потенціалу людини після стомлення, травм, захворювань, здібностей до різних видів спорту, бойових мистецтв, що тренують витривалість та розвивають силу духу, виходить за межі традиційних завдань фізичного виховання, й постає важливою складовою виховання громадянського.

Фізична культура і спорт не лише сприяють досягненню фізичної досконалості, але й є основою побудови фундаменту духовності, формування моральних якостей. Відповідні положення знайшли осмислення у спадщині видатних українських педагогів – А. Макаренка, В. Сухомлинського та Г. Ващенка. Зокрема, А. Макаренко спираючись на військову гімнастику, опрацював та практикував універсальну на той час систему військово-фізичного

виховання колоністів, що ґрунтувалось на ідеї створення певного ланцюга вправ та труднощів, які вихованці мають подолати, щоб сформувати якості вольової людини. В. Сухомлинський особливу увагу приділяв питанням тілесного виховання та гармонійного фізичного розвитку дитини, пропагуючи ідеї єдності виховання й самовиховання під час занять з фізичної культури та надаючи пріоритетного значення реалізації принципу природовідповідності [138, с. 2-3].

На особливу увагу заслуговує у цьому контексті, на нашу думку, концепція Г. Ващенка, який основною метою виховання української молоді вважав служіння Богові й Батьківщині. Його погляди на проблеми фізичного виховання молоді представлені у працях «Виховний ідеал» та «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», що були видані у Німеччині у 1950-х рр. [104, с. 11]. У першій праці педагог наводить докази міцного зв'язку виховання фізичного з вихованням інтелектуальним і моральним. Він наголошував, що «основне у людини – її дух. Отже, дітей треба виховувати так, щоб тіло у них було спритним і міцним знаряддям духа» [104, с. 3]. У другій праці Ващенко представляє свою концепцію тіловиховання, стверджуючи: «наше завдання полягає у тому, щоб виховати людину міцну духом і тілом, але водночас таку, щоб у неї дух панував над тілом. У цьому основний сенс тіловиховання. Ця ідея мусить бути покладена в основу всіх ділянок тіловиховання» [42, с. 301]. Таким чином Г. Ващенко обґрунтовує взаємовідношення й взаємодію між душею й тілом та обґрунтовує можливість засобами фізичного виховання є не тільки зміцнювати здоров'я, розвиток м'язової сили, вироблення витривалості, але й зміцнення її сили духу, волі, вироблення здатності керувати своїм тілом як знаряддям духу.

Дійсно, можна навести багато свідчень, що заняття фізкультурою і спортом позитивно впливають не лише на фізичний розвиток людини, зміцнюють її здоров'я, розвиток різних рухових якостей та сприяють досягненню високих спортивних результатів, але й здійснюють вагомий вплив на формування духовних якостей людини, які відповідають у свою чергу за досягнення її фізичної досконалості. У цьому зв'язку варто виокремити наступні функції фізичної культури у розвитку духовної сфери людини:

потребо-мотиваційна функція, за допомогою якої прищеплюється любов до спорту і здорового способу життя, формується потреба у тренуваннях, у розвитку сили, вправності, гнучкості;

ціннісно-нормативна функція, яка відповідальна за засвоєння «різних цінностей фізичної культури – від здоров'я до приємного спілкування у процесі занять» [383, с. 7]. Більш того, чисельні дослідження свідчать про важливу роль фізкультурно-спортивної діяльності у формуванні громадянських цінностей. Завдяки заняттям спортом або навіть у процесі споглядання спортивних змагань, зазначає І. Турчик, у молоді розвивається прагнення до самореалізації, громадської активності та відповідальності, виховується почуття громадянського обов'язку, формується активна життєва позиція та толерантність, а також культивується повага до культури та історії своєї Батьківщини, розвиваються патріотичні почуття, переконання і погляди [340, с. 91].

Естетична функція, що виявляється у розвитку вміння сприймати і розуміти прекрасне в людського рухах тіла. Регулярні заняття фізичною культурою і спортом, зазначає Н. Величко, стимулюють «естетичний розвиток, у процесі якого в учнів формуються духовні потреби, емоційно-естетичне ставлення до дійсності, мистецтва, формуються поняття краси, розвиваються творчі здібності. Високий емоційний фон виконання різних фізичних вправ, особливо у формі емоційно забарвлених змагань, сприяє розвитку у дітей схильності до співпереживання, взаємодопомоги і виконання дружніх колективних дій, взаємної відповідальності за досягнення загальної мети» [44, с. 29].

Моральна функція, яка має прояв у вихованні моральних якостей тих, хто займається спортом, стимулює «прояви високих зразків волі, характеру, наполегливості, мужності і сміливості» [408, с. 41].

Втім, за творення та зміцнення духовності, формування міцного духу та гартування волі на всіх освітніх етапах, у першу чергу відповідальні дисципліни соціально-гуманітарного циклу, релігія і філософія. У сучасному

інтелектуальному дискурсі все більше утверджується розуміння першочергової ролі філософії у загальнолюдських питаннях пошуку самого себе, усвідомлення своєї сутності та призначення, у визначенні життєвих орієнтирів й гуманістичних цінностей. Відповідні ідеї обговорювались, зокрема, в Афінах в 2013 році на XXIII Всесвітньому філософському конгресі «Філософія як спосіб і запит життя» [258, с. 20]. Існує багато свідчень як вивчаючи дисципліни соціально-гуманітарного циклу на усіх етапах освіти діти і молодь усвідомлюють зміст вищих моральних цінностей, що втілюються в основних категоріях етики та поняттях моральної свідомості – добро та зло, свобода та відповідальність, обов'язок, совість, честь та гідність, сенс життя, любов і щастя.

Отже, формування морально-етичних якостей має здійснюватися усіма навчальними та виховними заходами через культивуацію, розвиток та формування у підростаючого покоління:

- загальнолюдських цінностей таких як честь, справедливість, солідарність, миролюбство, милосердя, дружелюбність;
- моральної позиції у поведінці та здатності до свідомого вибору добра;
- поваги до усіх людей, незалежно від їх соціального статусу та фізичних можливостей;
- позитивних життєвих орієнтирів і планів тощо [22, с. 616].

Окрім духовно-морального підґрунтя сучасне громадянське виховання має спиратися на **когнітивні, нормативні та поведінкові норми**, до яких варто віднести **вироблення умінь міркувати, здійснювати аналіз, ставити питання та шукати на них відповіді, критично мислити й розглядати проблему з усіх боків**. Окреслені вміння формуються передусім засобами розумового виховання, що націлені на розвиток інтелектуальних сил вихованців, їх мислення, передання ним культури розумової праці. Підґрунтя для вищезначених вимог ми знову знаходимо у працях українських класиків педагогіки. Зокрема, В. Сухомлинський у своїх працях намагається прищепити особистості прагнення пізнання навколишнього світу; вміння здійснювати складні розумові операції такі як аналіз і синтез, порівняння й узагальнення, пошук причинно-наслідкових

зв'язків; самостійно здійснювати оцінку навколишніх явищ; здатність відстоювати власну точку зору; а також спостерігати, досліджувати, робити власні висновки на основі вивчення явищ навколишнього життя, наукової та довідкової літератури тощо [171, с. 146]. Ознаками розвинутого розуму за В. Сухомлинським є: «...допитливість, тобто активне ставлення до явищ навколишнього життя, прагнення пізнавати і знати; системність, тобто цілеспрямований вибір об'єктів пізнання, понять, висновків; місткість; дисциплінованість, гнучкість, самостійність, критичність» [319, с. 208].

Окреслені когнітивні, нормативні та поведінкові норми сьогодні пов'язують з розвитком критичного мислення як однією з ключових громадянських якостей, яка «забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, уміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, уміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків» [166, с. 64]. Процес формування та розвитку критичного мислення сьогодні розглядається як одна з інноваційних педагогічних технологій, що уможливорює перехід традиційної освіти, що орієнтована на здобуття знань, до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, яка орієнтована на трансформацію здобутих знань, умінь і навичок в предметні компетенції. Поняття «критичне мислення» як педагогічну категорію, що характеризує «цілеспрямований процес мислення, що надає учню можливість сприймати, аналізувати, систематизувати, оцінювати інформацію, результат діяльності й обирати власну позицію, аргументувати власні думки та вчинки» [189, с. 33] використовують у науковій літературі понад 50 років. Народження критичного мислення стало закономірною відповіддю на вимоги інформаційного суспільства та зміни, які воно вносить в систему освіти, яка має навчити швидко орієнтуватись у зростаючому потоці інформації, осмислювати та застосувати здобуту інформацію.

Запит на розвиток критичного мислення як освітньої технології у нашій країні формується з кінця ХХ ст., коли настали «часи інтенсивних соціальних

змін, коли неможливо діяти без постійного пристосування до нових політичних, економічних або інших обставин, без ефективного вирішення проблем, значна частина яких не передбачувана» [355, с. 280]. Спочатку про впровадження даної інноваційної технології у вітчизняну систему освіти йшлося виключно в контексті вищої школи, а з розробкою та впровадженням концепції «Нова українська школа», що орієнтована на розвиток цілісної усебічно розвиненої особистості, що здатна мислити критично, самостійно й творчо, її розробляють у межах шкільної й навіть дошкільної освіти. У посібнику «Нова українська школа. Порадник для вчителя» окреслено провідні вміння людини, що мислить критично: «оцінювати надійність джерел інформації; виділяти необхідну інформацію та обробляти її; аналізувати та оцінювати власні чи чужі висловлювання, припущення, висновки, аргументи, гіпотези, переконання; ставити запитання з метою одержання точнішої інформації або її перевірки; розглядати проблеми з різних точок зору та порівнювати різні позиції і підходи при їх вирішенні; висловлювати власну позицію, влучно обирати мовленнєві засоби для побудови висловлювань; приймати обґрунтоване рішення» [224, с. 74].

Відповідно до Концепції окреслені вище вміння формуються вже у молодшому шкільному віці. Отже, починаючи з молодшого шкільного віку, дитина вчиться розглядати ідеї з точки зору різних позицій, із урахуванням їх змістових зв'язків, порівнювати їх з іншими ідеями. Як наслідок, підхід, що базується на критичному мисленні, стає природним шляхом взаємодії ідей та інформації, а сама взаємодія завжди постає «як активний процес, який або стимулюється, або трапляється спонтанно і надає учневі можливість контролювати інформацію, ставити її під сумнів, об'єднувати, переробляти, адаптувати або відкидати» [355, с. 280]. Це дає можливість дитині протягом навчання та у інших життєвих ситуаціях «аналізувати та синтезувати навчальну інформацію (зокрема за допомогою питань); застосовувати отримані результати цього аналізу як у стандартних, так і в нестандартних ситуаціях, самостійно розв'язувати проблеми; робити обґрунтований вибір із декількох альтернатив і

приймати рішення; оцінювати перебіг і результати власної діяльності та діяльності інших» [189, с. 35].

Важливою передумовою формування критичного мислення є всебічне стимулювання у школярів під час різних видів навчально-виховної роботи так званих проблематичних суджень, які розвивають здатність дитини не тільки ставити запитання, з'ясовуючи причини чи наслідки того чи іншого явища, але й вміння знаходити відповіді на ці запитання. Такого роду діяльність Н. Бібік досліджує в контексті формування пізнавальних інтересів учнів початкової школи. Проаналізувавши запитання школярів, дослідниця приходить до висновку, що з кожним роком навчання кількість непродуктивних питань учнів, мета яких уточнення, розпізнавання об'єкта або з'ясування функцій предмета, зменшується. Натомість з часом зростає частка питань продуктивного характеру, які вже націлені на відтворення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, предметами і явищами або оцінювання вчинків [28, с. 102-103].

Вміння міркувати, аналізувати наявні дані, ставити питання та шукати на них відповіді, критично розглядати будь-яку проблему, сприяє постійному самовдосконаленню особистості на усіх етапах навчання й після його завершення. Розвиваючи критичне мислення учні поступово переходять від простих оцінювальних суджень та елементарної аргументації до вміння здійснювати так званий багатофактовий аналіз. Відповідний тип мислення використовується в ситуаціях розв'язання неординарних практичних завдань, що потребують обміркованого вибору і оцінювання. Критичне мислення, зазначає вітчизняна дослідниця Н. Вікуна, посилаючись на результати досліджень Інституту критичного мислення університету Монтклер (New Jersey, USA) та здобутки філософської думки, «допомагає нам навчатися через те, що ми бачимо, чуємо, відчуваємо на смак, нюхаємо, торкаємося, робимо (Гордон Драйден). Воно допомагає вдумливо читати, виражати свої думки вголос і на папері. Воно формує самооцінку й самоповагу. Воно вчить нас самостійно міркувати. Ще Конфуцій говорив: навчання без міркування – марна праця» [57]. Отже, розвинуте критичне мислення допомагає не лише під час навчання, але й

протягом всього життя людини «аналізувати інформацію, оцінювати її достовірність, оцінювати свої думки та сторонні впливи на них, виявляти в них сильні та слабкі аспекти, зважено розглядати різноманітні підходи до проблеми, щоб приймати обґрунтовані рішення щодо неї; формулювати самостійні судження й будувати переконливу аргументацію; здійснювати рефлексію та коригування власної діяльності» [387, с. 535].

Уміння об'єктивно оцінювати явища, процеси, події, що відбуваються навколо, протистояти маніпуляційним впливам в умовах глобальних викликів сучасності постає необхідною вимогою повноцінної участі у громадянському житті суспільства. Нагальна потреба у розвитку критичного мислення особистості зумовлена ще тією обставиною, що сучасна динаміка технологічного і соціального прогресу вимагає умінь швидко адаптуватися і вдосконалюватися, самостійно здобуваючи знання, знаходячи шляхи розв'язання завдань, що виникають у нестандартних ситуаціях. Адже «люди, які мають навички критичного мислення, чесні самі з собою; перемагають сумніви; ставлять запитання; інтелектуально незалежні; ними практично неможливо маніпулювати» [58, с.190].

Отже, з розвитком критичного мислення тісно пов'язано **виховання здатності робити самостійні висновки, брати активну участь у громадському житті, здобувати уміння та навички адаптації до змін та нових суспільних відносин, формувати адекватну орієнтацію.**

Гостра потреба у вихованні здатності робити власні висновки актуалізувалась в умовах пропагандистської інформаційної війни, що розгорнулася в інформаційному просторі нашої держави. Її мета – нав'язати молоді певну точку зору, навіть «єдино правильну» позицію чи ідеологію, надаючи вибірково викривлену інформацію [355, с. 278]. Ситуація особливо загострилась під час повномасштабною війни. Ті, хто опинився на тимчасово окупованих територіях, відчувають масований інформаційний вплив російської пропагандистської машини, а відголоски російської пропаганди чутні також у всьому світі. Обстеження міжнародної організації «Репортери без кордонів» ще

на території Автономної Республіки Крим у 2020 році довело, що на окуповані території надходить обмежена кількість новин та інформації, що зумовлює низькі показники Індексу свободи преси та недостатній рівень медіа-грамотності. В умовах, коли окупаційна влада реалізує цілеспрямовану політику знищення української громадянської ідентичності через інститути формальної і неформальної освіти, значення критичного мислення усвідомлюється як ніколи. Жодні цифрові методи та соціальні технології, націлені на збереження громадянської ідентичності, що можуть запропонувати органи державної влади України, не можуть замінити здатність людини «критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично оцінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації» [274, с. 39] або її інформаційно-медійну громадянську компетентність. Вміння критично мислити та здатність робити власні висновки у такій ситуації є зброєю, що здатна руйнувати упередження і стереотипи, розвінчувати пропаганду держави-агресора та окупаційних адміністрацій Російської Федерації, та сприяє соціокультурній реінтеграції громадян.

В принципі, розвиток здатності робити власні висновки постає закономірним наслідком вміння мислити критично. Розвинуте в дитинстві вміння мислити критично й незалежно є запорукою ефективної громадської участі у дорослому житті та вимогливого ставлення до влади. «Критичне мислення є не тільки наслідком демократії, зазначає Н. Вукіна, а й важливим чинником її формування, воно є частиною підготовки громадян, необізнаних у політичних маніпуляціях влади, до життя в лояльному демократичному суспільстві» [57]. Розвиток критичного мислення постає важливішою складовою громадянської освіти, яка також «зорієнтована на розвиток вміння індивідів міркувати, аналізувати, порушувати питання, шукати відповіді на них, робити власні висновки, адекватно орієнтуватися в політичній ситуації, адаптуватися до суспільних стосунків, захищати свої інтереси. Головне тут полягає в тому, щоб навчитися сприймати державу не як джерело благодаті чи, навпаки, загрозу

автономії особистості, а як інституцію, скеровану систематично й кваліфіковано управляти соціальними справами» [125, с. 84].

Здатність брати участь у громадському житті уможлиблюють інші складові громадянської компетентності, які представлені у чинній Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та інших документах:

- комунікативні вміння, у тому числі – навички спілкування, встановлення конструктивних відносин із іншими людьми, вміння дебатувати, вести діалог, обговорювати суспільні проблеми у публічному просторі;

- солідарність, емпатія, навички розв’язання соціальних суперечностей та врегулювання конфліктів, здатність взаємодіяти з опонентами, представниками інших культур, здатність до співпраці та волонтерської діяльності;

- установка на відповідальну суспільну діяльність, громадянська активність, громадянська позиція, знання способів участі в суспільно-політичному житті та вміння їх застосовувати на практиці; відповідальність у реалізації своїх прав і обов’язків, що необхідні для участі в громадському житті;

- готовність діяти в умовах невизначеності, відповідально робити вибір й ухвалювати обґрунтовані рішення на основі усвідомленого й вираженого вибору [26, с. 39].

Здатність брати участь у громадському житті в ідеалі має доповнюватися здатністю людини до самовизначення, яку С. Гончаренко вважає однією з найважливіших громадянських якостей в умовах сьогодення. Вона допомагає сучасній людині «розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності» [74, с. 75]. Ця теза підтверджує необхідність розвитку умінь та навичок адаптації до всього нового, які є критично важливими у часи швидкоплинних соціальних змін, які вимагають постійного пристосування до економічних змін, нових соціально-політичних реалій або інших обставин, та розвитку здатності ефективного вирішення проблем, які часто не можливо передбачити заздалегідь [81].

Уміння захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших є важливішою громадянською якістю, яка також має формуватися з раннього дитинства. Для характеристики цієї якості варто зупинитись на понятті асертивності (від англ. Assertion – наполягати на своєму), яка характеризує здатність людини незалежно від зовнішніх факторів самостійно регулювати власну поведінку, нести відповідальність за неї, упевнено і гідно відстоювати свої права, поважаючи при цьому права інших. Асертивність часто розглядають як базисну інтегративну рису особистості, яка характеризує рівень її соціальних досягнень. Розвинута асертивність дозволяє людині ефективно вибудовувати свою поведінку з урахуванням конкретних умов і прийнятих соціальних норм. Така поведінка «є прямою, відкритою, що не має ціллю причинити шкоду іншим людям» [346, с. 259].

Концепція асертивності сформувалась в середині ХХ ст. на основі дослідження американського психолога А. Солртера та ключових положень гуманістичної психології. Асертивність – здатність людини конструктивно відстоювати свої права, відстоювати власну точку зору, не порушуючи при цьому права інших. Вона характеризує здатність оптимально реагувати на критику та вміння говорити «Ні» собі та іншим, а також самостійно регулювати свою поведінку і відповідати за неї. Асертивну поведінку розглядають як «оптимальний, найбільш конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії на противагу двом найпоширенішим деструктивним способам – маніпулюванню та агресивності» [80], а також пасивності. На відміну від агресивної поведінки в якій людина ставить свої потреби вище потреб інших, часто таким чином провокуючи конфлікт, або пасивної поведінки, коли людина не чинить супротиву в ситуації порушення власних прав, – асертивна передбачає партнерство, збереження поваги у найскладніших ситуаціях.

Для виховання асертивної поведінки доречні усі виховні засоби в родині, дошкільному закладі та у школі. Серед них напевно найвагомішу роль відграє особистий приклад батьків та вихователів. Нажаль далеко не усі батьки й часто вихователі здатні бути таким прикладом, адже самі були виховані в іншій

системі. Окрім того, здатність людини відстоювати свої права, не порушуючи при цьому права іншої людини, варто розвивати у будь-якому віці. У цьому зв'язку ключову роль відграють засоби громадянської освіти на всіх освітніх рівнях, що покликані розвивати «громадянськість» як морально-духовний стан свідомості особистості. Цей стан, згідно С. Рябову, «зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їх реалізації в суспільстві», й утверджується «на підставі досвіду співіснування з громадою» [30, с. 10].

У чинній Концепції розвитку громадянської освіти в Україні вміння захищати свої інтереси й поважати інтереси і права інших відображено через такі громадянські компетентності як «розуміння та сприйняття цінності прав і свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших; здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб» [156]. Для розвитку цих компетенцій важливу роль відіграють суспільствознавчі дисципліни, а також спеціальні курси з громадянської освіти, які мають «будуватись не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням загальноцивілізаційної спадщини людства, плюралізму, прагненням до універсалізації загальних правил та цінностей» [115, с.100].

Наприклад, курс з прав людини покликаний поглибити знання учнів з найважливішого для життя в демократичному суспільстві аспекту правової науки такого як права і свободи людини і громадянина. У межах такого курсу учні знайомляться з важливою інформацією щодо прав і свобод людини, а також через самостійну роботу, роботу в парах і групову роботу покращують свою обізнаність з цих питань. При вивченні подібних курсів важливо розвивати вміння учнів ставити питання та знаходити на них відповіді, встановлювати зв'язки між вивченим і новим матеріалом та висловити свою думку. Працюючи з підручником і додатковою літературою, учні читають казки на тему прав людини, виконують пізнавальні завдання, розбирають правові ситуації і задачі, терміни, знайомляться з біографічними даними відомих правозахисників,

фрагментами і зразками юридичних документів, практичними порадами та довідковою інформацією тощо. Робота учнів з таким матеріалом стимулює їх роздуми щодо відповідності навколишньої дійсності міжнародним стандартам з прав людини, а також підштовхує до дій, що спрямовані на дотримання прав людини для всіх. Окрім того, завдяки участі у дискусіях та дебатах з численних питань, що стосуються прав людини, в учнів формується власне ставлення до питань прав і свобод людини, до держави як інституту правового захисту, а також усвідомлюються власні можливості захистити свої права. Важливу роль у вивченні проблематики прав людини відіграють інтерактивні методи навчання та різноманітні педагогічні технології розвитку критичного мислення, адже демократичні цінності формує також стиль навчання, а не тільки його зміст. Тому на уроках рекомендовано систематичне використання дискусій, рольових та ділових ігор, моделювання ситуацій, вирішення різноманітних проблем і задач, проектування, мозкових штурмів, екскурсій, соціологічних опитування та ін. [81].

Найкращим полем відпрацювання умінь захисту своїх інтересів є досвід співіснування з громадою, участь у діяльності громадських організацій, шкільному або студентському самоврядуванні. Наприклад, участь у студентському самоврядуванні дозволяє молодій людині набути навичок організації навчально-пізнавальної діяльності, розвинути здібності, нахили, отримати можливість спілкування, самовизначення (через різноманітні гуртки, шкільні театри, музеї, клуби тощо), реалізовувати волонтерські проекти (допомога ветеранам праці, інвалідам, постраждалим із зони бойових дій, шевство над Будинками дитини та ін.), брати участь у природоохоронній роботі [92, с. 881], інших громадянських ініціативах тощо.

Набуті вміння мислити критично, робити власні висновки, захищати особисті інтереси, поважати інтереси і права інших та відпрацювання їх на практиці зумовлюють **становлення громадянської гідності людини як квінтесенції громадянського виховання особистості.**

У філософських словниках термін «гідність людини» (від лат. dignus – «цінний», «відповідний», dignation – «репутація»), трактується як категорія етики і природного права, яка характеризує цінність людської особистості, що визнана самою людиною та її соціальним оточенням. Гідність або достойність також визначають як «поняття моральної свідомості, яке виражає уявлення про цінність кожної людини як моральної особистості, а також ... особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства» [198, с. 33].

Досліджуючи релігійні та морально-етичні підвалини права на людську гідність, С. Вдовиченко та В. Кампо, зазначають, що усвідомлення власної гідності залежить від рівня розвиненості духовного «Я» особи. Зокрема, у Біблії, яку справедливо вважають духовним джерелом формування засад законодавства та його реалізації, говориться: «всі люди наділені гідністю. Творячи людину за своїм образом і подобою, наділив її почуттям самоповаги, власної гідності й достоїнства. Отже, всі люди мають природне право на гідність, незалежно від їх майнового стану, соціального походження тощо, бо вони створені за образом Божим» [43, с. 58]. Отже, продовжують свою думку автори, «людина як Боже створіння гідна того, щоб жити у пристойних природних і соціальних умовах, керувати собою, а також гідна ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору...В сучасних умовах людська гідність залишається тією найвищою цінністю, яку мають боронити людство, держава і суспільство» [43, с. 58-59].

Сьогодні право на гідність кожної людини і громадянина закріплено в Конституціях багатьох держав та міжнародних документах. Зокрема в Конституції України як й в більшості міжнародних документів з прав людини гідність визнається «найвищою соціальною цінністю». У тексті Конституції зазначено: «всі люди є вільні і рівні у своїй Гідності та правах..., кожен має право на повагу до його Гідності» [152]. Цими положеннями визнається, що гідність людини ґрунтується на принципі моральної рівності всіх людей, що незалежно від соціального стану, расової, релігійної, національної, професійної чи іншої належності гідністю володіє кожна людина.

Похідне від поняття людської гідності почуття громадянської гідності трактують як «усвідомлення особою власної громадської ваги та громадського обов'язку» [8, с.7], «переживання громадянином позитивного ставлення до самого себе і вимагання ним такого самого ставлення з боку інших з огляду на цінності своєї держави. Також переживання власної громадянської гідності передбачає дотримання принципу рівності в оцінці й спілкуванні з представниками інших держав. В основі громадянської гідності особистості лежить повага до прав і свобод людини, суспільна мораль, а також діяльність, спрямована на їх захист» [380].

Моральне обґрунтування прав людини як взаємних зобов'язань, зазначає Т. Продан, ґрунтується на принципі моральної поваги до всіх людей та так званому вольовому моменті. Принцип моральної поваги трактують як право бути рівноправним та автономним членом світової спільноти. Це право для кожної людини є підставою вимагати поваги до себе заради неї самої. При цьому права не дані від природи чи Бога, натомість вони надаються або встановлюються як взаємні зобов'язання. До встановлення прав причетний «вольовий момент» – спільне рішення визнати себе носіями прав. «Визнавати себе носієм прав та із взаємністю до визнання іншого як суб'єкта прав означає поважати іншу особу. Отже, трансформація взаємних зобов'язань у взаємовизнанні моральні права становить джерело самоповаги та почуття власної гідності» [269, с. 20-21].

Окрім того, варто ураховувати, що з точки зору соціальної психології гідність це передусім якість особистості, яка формується з раннього віку й лише коригується під впливом соціального середовища. Громадянська гідність відповідно формується на основі почуття власної гідності людини, повазі й вимогливості до самого себе як громадянина, особистих уявленнях про честь громадянина, гідну і негідну поведінку по відношенню до держави і суспільства. Формування гідності, у тому числі громадянської, «це усвідомлення людиною вимог суспільства, контроль за своїми думками і вчинками, їх аналіз і самооцінка» [8, с.7].

Почуття громадянської гідності І. Бех та О. Сухомлинська у своїх працях характеризують як одну з найважливіших громадянських якостей. При цьому І. Бех наряду з громадянською гідністю виокремлює інші якості, що її доповнюють, – «громадянська свідомість, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм» [17, с. 4-5]. Натомість О. Сухомлинська наголошує на принциповій значущості громадянської гідності та таких якостей як: «любов до свого народу, краю, Вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська самосвідомість, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки» [317, с. 22].

Громадянська гідність як важлива громадянська якість допомагає особі усвідомити своє місце в суспільстві, свої права та обов'язки, відчутти персональну відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою й визначає в кінцевому підсумку її громадянську поведінку. Її становлення відбувається поступово, як й формування інших згадуваних вище громадянських якостей людини – через постійне підвищення якості її знань, зміцнення переконань щодо держави, громадянського суспільства, самої себе як громадянина України та відповідну поведінку [129, с. 215].

Становлення громадянської гідності щільно пов'язано з поняттям громадянської вихованості та морально-етичною складовою громадянськості особисті. При цьому громадську вихованість трактують як «сукупність стійких якостей особистості, яка визначає її здатність активно діяти задля держави, інших людей, природи, самої себе на основі сформованих знань громадянознавчої спрямованості і громадянських ставлень» [367, с. 23]. А морально-етичні компоненти громадянськості охоплюють відчуття свободи та

відповідальності, сприйняття суспільних цінностей і дотримання соціальних норм, глибоке усвідомлення своїх прав та обов'язків та установку на активну участь у справах суспільства й держави [380], повагу й довіру до інших людей, соціальних та державних інститутів, здатність виконувати свої обов'язки, керуючись патріотичними, національними та інтернаціональними почуттями [74, с. 75].

Українці продемонстрували свою громадянську гідність як найвищу громадянську якість на Майдані 2014 року, який на честь масового та тривалого протесту громадян проти свавілля корупційної та проросійської влади назвали Революцією Гідності. На той час «кожний свідомий громадянин зрозумів свій громадянський обов'язок, свою громадянську позицію. Якщо не я, то хто замість мене? Люди вийшли на Майдан захистити свої переконання, відстояти свою позицію» [8, с. 9]. Пізніше усвідомлення свого громадянського обов'язку побудило тисячі українців зі зброєю в руках встати на захист своєї Батьківщини. «Якщо не я, то хто замість мене?» думають та промовляють тисячі українських воїнів, демонструючи свою громадянську гідність. Громадянську гідність як «морально-психологічну чесноту, що вибудовує відповідну структуру особистої поведінки – високоморальної, патріотичної, християнської» [8, с. 11] необхідно виховувати усіма можливими виховними засобами.

1.3. Українські військові традиції у вихованні воїна-захисника Батьківщини

Аналіз змісту і значення українських військових традицій у системі виховання воїна-захисника Батьківщини передбачає розкриття поняття та системи українських військових традицій як сукупності символів, образів, звичаїв, обрядів, церемоніалів, уявлень, цінностей тощо, що стосуються війська, захисту Батьківщини, які формувались на нашій землі і в наших предків, зберігали так чи інакше тяглість і спадковість протягом всього періоду становлення та розвитку. Насамперед варто звернутися до визначення поняття

традиції, що сприятиме розумінню специфіки військових традицій в історії нашого народу.

Поняття традиції (від лат. *traditio* – передавання) у сучасній гуманітаристиці визначається як складний компонент соціокультурної спадщини, що передається від попереднього до наступного покоління і зберігається в певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу. Традиція охоплює засоби соціального наслідування та його об'єкти (матеріальні та духовні цінності).

Поняття традиції у широкому трактуванні охоплює універсальну форму фіксації, закріплення, вибіркового збереження певних елементів соціокультурного досвіду. Проблема співіснування різних традицій набуває особливого звучання у зв'язку з прискоренням соціальної динаміки, темпу життя суспільства, що може спричинити зіткнення соціальних спільнот, які дотримуються різних традицій та поглядів. Тому питання, пов'язані з поєднанням традицій з новаціями, у сучасну добу актуалізують їх соціально-філософський зміст [294, с. 21-22]. Це, зокрема, стосується поняття та сутності військових традицій.

Традиція охоплює засоби соціального наслідування і його об'єкти (матеріальні та духовні цінності). Найчастіше традиції є представленими у різних системах буття людей, постаючи однією з необхідних умов їхньої життєдіяльності. Традиції охоплюють звичаї, ритуали, обряди й інші стереотипізовані форми діяльності, постаючи фактором внутрішньої консолідації великих людських спільнот.

Виступаючи як колективна пам'ять, традиції можуть поширюватися серед представників різних культур і цивілізацій. Збережена та примножена протягом багатьох тисячоліть, культура становить унікальну історичну пам'ять кожної сучасної держави, забезпечує духовний зв'язок минулих, сьогоденних та майбутніх поколінь.

Отже, за самою сутністю традиції визначають життєдіяльність людини, охоплюючи як ключові, так і побічні потреби, а також визначаючи умови їх

задоволення. Слушно тому розглядати традицію як явище загальнолюдського характеру [56, с. 37]. Така загальна характеристика поняття традицій дає змогу розкрити особливості системи українських військових традицій.

Трактування традиції в широкому розумінні позначає об'єктивні закономірності, що відіграють провідну роль в ефективності процесів організації і здійснення діяльності людини та суспільства [215, с. 182].

Відповідно до наведеного тлумачення традиції в її широкому значенні, поняття військових традицій позначає стійкі, історично утворені, укорінені у свідомості військових форми діяльності, поведінки, професійних та міжособистісних відносин військовослужбовців у воєнний та мирний час. Вони передаються від покоління до покоління воїнів і постають фундаментальними основами функціонування військової системи у державі.

Військові традиції мають регламентуючий характер, що фіксується нормативно або існує згідно з переданням у середовищі військових, визначаючи правила, норми, звичаї поведінки, несення військової служби, виконання військовослужбовцями бойових завдань [240].

Армія відіграє ключову роль у житті суспільства та держави протягом тривалого часу. Відповідно, військові традиції, які закріпилися в сучасних Збройних Силах України, мають тривалу історію виникнення [283, с. 175].

Поза традиціями, на думку М. М. Шевченка, «військова спільнота представляла б собою скупчення незалежних один від одного людських індивідуумів, хаотично рухомих в буттєвому просторі, позбавлених екзистенціальної наповненості, тобто духовності і моральності. Механізмом об'єднання військової спільноти в єдине ціле і ствердження в ній аксіологічної складової є військові традиції. ...Вони не лише містять в собі ментальні засади функціонування військової спільноти, які мають регулятивний та праксеологічний характер, але й багато в чому визначають наративи моральної свідомості військової спільноти і військовослужбовців» [382, с. 99].

Як сукупність символів, образів, звичаїв, обрядів, церемоніалів, уявлень, цінностей, військові традиції мають вагоме значення для поступального

розвитку суспільства, постаючи ключовим регулятивом поведінки військовослужбовців, оскільки вони є специфічним різновидом соціальних норм регулювання поведінки. Традиції включаються в систему зовнішніх та внутрішніх умов і засобів регулювання поведінки військовослужбовців, формують та уточнюють її.

В. Малюга та Ю. Костенко підкреслюють закономірність і значущість військових традицій, що зберігали тяглість і спадковість протягом всього періоду становлення та розвитку суспільства: «Військо, як важливий соціальний інститут, не може існувати без традицій, що згуртовують і морально озброюють усіх його представників. «...традиції надають цінність не лише тим завданням, задля виконання яких армія існує за мирних умов, а й заняттям, побуту військовослужбовців та ретельній підготовці їх до випробувань. Будь-яка армія завжди зберігає та плекає військові традиції своїх попередників, живе пам'яттю про їхні подвиги» [197, с. 3].

На думку В. Федоренка, у системі військово-правового виховання військовослужбовців традиції і патріотизм водночас можуть бути визначені як засоби військово-правового виховання та як явища духовного життя українського суспільства, чинники національної ідентичності військових. Військові традиції характеризуються низкою суттєвих ознак, зокрема: всезагальністю, емоційністю, міцністю і тривалістю, спадкоємністю й новаторством [348, с. 12].

Варто назвати такі засадничі принципи військових традицій:

- принцип антропоцентризму, що визначає включення людини в соціальне буття, відповідальність за його якісний стан, оскільки саме людина є носієм військових традицій суспільства. Через суб'єкта формується відношення до військової спадщини минулого і його об'єктивізація в сьогоденні. Названий принцип належить до найбільш важливих принципів дослідження соціальних явищ, оскільки відтворює діалектичну дихотомію соціуму й особистості;

- принцип феноменології, пов'язаний з розумінням і з'ясуванням членами українського суспільства швидкоплинних соціальних процесів, і впровадженням

нових соціальних проектів і практик. Засадничі коди будь-якої культури, що управляють її мовою, схемами сприйняття, обмінами, формами вираження і відтворення, цінностями, ієрархією її практик, дають змогу особистості визначити певні «правила гри», згідно з якими вона матиме можливість діяти за конкретних обставин. Таке визначення набуває актуальності при дотриманні військових традицій у різних ситуаціях;

- принцип історизму, що визначає вектор дослідження військових традицій українського суспільства. Сутність його полягає у послідовному відтворенні появи, становлення, трансформацій об'єкта дослідження протягом його поступального розвитку, розкриває контекст, у якому розгортаються зазначені процеси. Зазначений принцип найбільш наочно відбиває процес розвитку військових традицій, їх взаємозв'язок, вплив на них як ідеологічного чинника, так і соціально-психологічних характеристик;

- принцип єдності об'єктивного та суб'єктивного аспектів, що відображає зміст військових традицій сучасного українського суспільства. З одного боку, їх зміст об'єктивний для усіх членів соціуму. З другого боку, суб'єктивний аспект знаходить вияв у тому, що носієм військових традицій є конкретний представник суспільства, без якого вони не об'єктивуються. Отже, єдність об'єктивного та суб'єктивного аспектів становить специфічну рису військових традицій;

- принцип спадкоємності, що дає змогу ґрунтовно, об'єктивно, всебічно досліджувати основні ідеї, підходи, концепції, висунуті протягом вивчення певного предмета філософського знання, розглядати зміни, що знаходять вияв в єдності старого та нового, відображеній у концепції діалектичного заперечення. Проблема спадкоємності при переході від старого до нового, врахування закономірностей перехідного стану складних об'єктів, що саморозвиваються, актуальні і для військових традицій сучасного українського суспільства, оскільки поняття спадкоємності тісно пов'язане з поняттям спрямованості змін [382, с. 99-100].

М. Шевченко, аналізуючи соціально-філософські аспекти військових традицій, доходить таких висновків: «У практичному відношенні військові

традиції утворюють і наповнюють певним сенсом дії членів суспільства, спрямовані на досягнення державно-значущих цілей, створення і забезпечення стійкості механізмів саморегуляції і саморозвитку військово-соціальної спільноти. ...У функціональному плані військові традиції є реалізований творцями і носіями способів стосунків до військово-соціального цілого, до його відтворення і зміцнення в процесі суспільно-історичної практики. Культурологічний аспект дозволяє виявляти архетипи, основоположні цінності і сенси ідей, що об'єднують військову спільноту. ...В аксіологічному плані військові традиції відбивають якісне відношення представників українського війська до оточуючої дійсності» [382, с. 100-101].

Військові традиції охоплюють основні сфери діяльності військ (військову освіту, військовий побут, бойову підготовку), існуючи не ізольовано одна від іншої, а як складний комплекс взаємозалежних і переплєтених елементів. Активне і доречне застосування виховного потенціалу військових традицій у повсякденній військово-педагогічній діяльності дає змогу продуктивно проводити повсякденну діяльність у військових підрозділах та частинах [235, с. 117].

Система українських військових традицій охоплює низку взаємопов'язаних компонентів. Особливу роль серед них відіграють правові традиції, оскільки:

- вони сприяють формуванню єдності і згуртованості військових колективів;
- приписують військовослужбовцям підкорятися існуючим правилам і нормам поведінки;
- синтезують і нормативно закріплюють головні здобутки, що історично склалися й передаються від покоління до покоління військовослужбовців [348, с. 12-13].

Особливу роль серед військових традицій відіграє символіка. Як зазначає В. В. Карпов, військова символіка, починаючи від княжої доби, постає підґрунтям, історичною передумовою виникнення української військової

символіки новітньої доби, що засвідчує тяглість вірності традиціям свого народу, його християнським цінностям [127, с. 23].

Необхідність поглибленого дослідження військової символіки, як і всіх інших характеристик традицій, зумовлює звернення до історичних витоків військових традицій вітчизняного суспільства та їх подальшого розвитку.

Зародження військових традицій відбувалося у **сиву давнину**. На думку дослідників, уже за трипільської доби формувалася смислова єдність символів культури, яку дають змогу простежити археологічні дослідження. У цій єдності знаходимо й відображення військових традицій тогочасного суспільства, зокрема, втілених у чоловічій фігурці з перев'яззю [93, с. 395].

У 4-3 тис. до н.е., за даними розкопок поселень і могильників тієї доби, у трипільців уже склалися певні традиції озброєння, набір якого охоплював сокири-молоти (як кам'яні, так і металеві), ножі й кинджали (у тому числі мідні), кременеві вістря для стріл та дротиків. При цьому металеві сокири-клювці були призначені для боротьби із противником, який мав захисне спорядження (принаймні, щит) [343, с. 39].

Отже, за трипільської доби досконалість різних видів зброї, що становили єдиний комплекс, уже починала усвідомлюватися як військова традиція.

Після занепаду трипільської культури нова хвиля поширення військових традицій на території України охоплює 1 тис. до н.е. Вона пов'язана з приходом на землі Північного Причорномор'я кочових етносів, першими серед яких були кіммерійці (IX-VII ст. до н.е.). Велику роль у житті кіммерійців відігравали війни, що давали змогу кочовикам отримувати продукти ремесла та землеробства.

Військові традиції кіммерійців були пов'язані з розшаруванням тогочасного суспільства, в якому вже виділялася військово-кочова аристократія на чолі з вождями. У їхніх похованнях (зокрема, в кургані біля с. Квітки Черкаської обл.) знайдено багате різноманітне озброєння (бронзові вістря стріл, залізні вістря списів, залізний меч із золотими прикрасами, залізна сокира та ін.), набори кінської зброї та ін. [343, с. 167-168]. Зазначені знахідки підтверджують

висновки дослідників щодо оформлення у кіммерійців традицій суспільства воєнної демократії.

Військові традиції кіммерійців були перейняті й розвинені їх наступниками – скіфами (VII-III ст. до н.е.). Зокрема, зброя була обов'язковим атрибутом кожного чоловіка, а інколи й жінок; у той час склалися традиції її образотворчого зображення, навіть у сценах побуту та мирної праці скіфів. Традиційно супутником скіфів із самого дитинства був верховий кінь.

Серед традиційних характеристик скіфського менталітету провідне місце посідали сміливість і відвага в битвах, зневага до смерті, глибокий патріотизм. Водночас, важливе значення війни у житті всього суспільства, шанування воїнської доблесті призвели до виникнення культу бога війни, символом якого був залізний меч.

Із зазначеним культом було пов'язане поширення серед скіфів низки жорстоких традицій і звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів (пити кров першого вбитого ворога, знімати скальп із противника тощо) [343, с. 183].

Часте ведення воєнних дій зумовило розвиток скіфської військової символіки як важливого складника військових традицій. В. Карпов наголошує: «В основі скіфської військової символіки лежать народні і військові традиції. Атрибутика скіфського війська була покликана символізувати становище воєнних старшин у військовій організації. Окреме місце посідала парадна зброя скіфів, захисне озброєння та спорядження, при виготовленні яких використовувалися коштовні метали і каміння. ...Парадні сокири могли бути як ознакою влади, так і жезлами воєначальників. Булави та шестопери відігравали сакрально-репрезентативну роль. Вони засвідчували високе суспільне становище їх власників. Скіфські воєнні значки на довгих жердинах застосовувались для управління підрозділами в бою» [128, с. 45].

Наступна хвиля кочових впливів пов'язана з приходом сарматських племен (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Сарматське суспільство також було повністю воєнізованим. Усі сармати-чоловіки були воїнами. Переважала у них легка

кіннота. Римський автор Помпоній Мела зазначав, що поряд з чоловіками у сарматських племенах беруть участь у битвах і жінки. Родове сарматське кладовище, зазвичай, формувалося навколо раннього поховання жінки – предводительки або жриці, яку родичі шанували як праматір.

Сарматки, як і сармати, їздили верхи на конях, кидали дротики, стріляли з лука. За легендами, сарматські дівчата виходили заміж лише після того, як вбивали першого ворога (за іншими даними – трьох ворогів). Античних авторів вражало почесне становище сарматських жінок, участь у суспільному житті та війнах.

Військові традиції сарматів простежуються також завдяки вивченню поховань. Кургани сарматської доби, як правило, містять наконечники стріл, меч, точильний брусок. У жертву сармати приносили коней.

Поряд із кочовими впливами, в античну епоху військові традиції на землях Північного Причорномор'я були тісно пов'язані з розвитком грецьких полісів. Зокрема, фізичне виховання було невід'ємною частиною освіти громадян цих міст-держав. Його ключовими завданнями поставали виховання повноцінного здорового громадянина як майбутнього воїна, тренування для подальшої участі в регіональних і національних змаганнях. Особливо важливими були традиції військово-фізичного виховання, оскільки поліси не мали постійного війська, у випадку небезпеки збираючи народне ополчення.

У гімнасіях Ольвії, Херсонесу, Пантікапея, Фанагорії, Танаїса, Горгіппії займалася не тільки молодь, а й доросле населення. Зміст фізичного виховання охоплював три основні розділи: палестрику (пентатлон, кулачний бій, плавання); орхестрику (вправи в акробатиці, обрядових, ритуальних, бойових танцях); ігри (рухливі, з м'ячем та ін.).

Поряд із фізичним й духовним вихованням молоді, спрямованим на подальшу активну участь у житті полісу, велике значення приділялося вихованню патріотичних почуттів, шануванню молодими людьми традицій старших поколінь. Відповідно, у причорноморських полісах протягом тривалого часу зберігалась провідна ідея благородної боротьби на арені заради честі, а не

заробітку. Мешканці полісів дотримувалися віри та традицій своїх предків більш ретельно, ніж у метрополії. Постійне перебування у складних політичних умовах, загроза вторгнення потребували максимальної згуртованості усіх общинників, що закріплювалася різноманітними змаганнями-агонами. Зокрема, усі важливі події та свята в житті полісів супроводжувалися атлетичними іграми на честь олімпійських богів і героїв (Аполлона, Посейдона, Гермеса, Геракла, Ахілла) [358, с. 810].

Подальший розвиток військових традицій на території України у давнину був пов'язаний із історією слов'ян. Р. І. Пилявець визначає історичні умови формування цих традицій: «Вже від часів великого переселення народів східні слов'яни перебували у стані вимушеного протистояння з гунами, готами, аварами, хозарами, печенігами, тюрками, половцями, монголо-татарами. Слов'яни у період свого становлення і закріплення на нових землях велику роль надавали військовому чиннику, що було зумовлено необхідністю тогочасного існування... Саме постійна воєнна загроза з боку сусідніх держав, народів, племен та часті військові походи в інші землі диктували нагальну потребу як у політичній, так і у військовій (переважно тимчасовій) консолідації, створенні та постійному технічному удосконаленні оборонних споруд, розвитку тактики бойових дій» [248, с. 40]. Відповідно, за такої складної воєнно-політичної ситуації все більшого значення набували військові традиції.

С. Черняк вказує, що до характерних рис виховання дітей слов'ян належало безпосереднє залучення їх до різноманітного життя племені, роду, родини (зокрема, до військової діяльності). Чоловіка необхідно було виховати як сильного і вмілого працівника, дорослого землероба, спритного мисливця, мужнього воїна, а жінку – як вмілу господиню, яка водночас також могла б у випадку небезпеки виступити захисницею колективів [372, с. 45].

В умовах постійних воєн із сусідніми племенами вагомим значення у слов'янському суспільстві набували фізичні якості людини: сила, загартованість, спритність. Впливала на формування військових традицій і та обставина, що давні слов'яни жили в тісних зв'язках з природою, що зумовлювало переважання

язичницьких вірувань в їхньому світогляді. Поклоніння слов'ян силам природи, персоніфікованим в образах відповідних божеств, уславлення їх піснями, танцями, іграми мало на меті задобрити сили природи, тим самим забезпечивши собі добробут і спокій. До покровителів слов'янських ігрищ, окрім Матері-Землі і бога сонця Ярила, належав і бог війни Перун [218].

Формування соціально-політичної структури вождівства на чолі з вождем племені сприяло консолідації слов'ян. Вождь організував життя спільноти, зокрема, перерозподіляючи військові трофеї. Влада спиралася на дружину, що за умов Великого переселення народів ставала різноплемінною, а фактично надплеменною. Очолювані вождями племена на час бойових дій утворювали союзи. Знатний та впливовий вождь за таких умов поступово перетворювався на верховного вождя – князя. Це відображено у творах, що описують життя слов'ян.

Праці візантійських авторів 1 тис. н.е. (зокрема, трактат про воєнне мистецтво «Стратегікон», «Тактикон» імператора Льва Мудрого, твори хроніста Льва Діакона) дають змогу представити деякі військові традиції давніх слов'ян. Так, у «Стратегіконі» (кінець VI – початок VII ст.), що являв собою практичне керівництво щодо ведення бойових дій для навчання воїнів і командирів, слов'янські племена склавів й антів було визначено як найбільш небезпечних ворогів Візантійської імперії, змальовано їх військові традиції і побут. Зокрема, Маврикій Стратег, якому приписують авторство названого твору, зазначав у ньому: «Племена склавів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями; вільні, їх ніяким чином не можна схилити до рабства, ні до покори, особливо у власній землі. Вони численні і витривалі, легко виносять і спеку, і холоднечу, і дощ... Якщо гостю через безтурботність того, що прийняв, завдано шкоду, проти нього починає ворожнечу той, хто привів гостя, вважаючи помсту за нього своїм священним обов'язком» [342, с. 170-171].

В. Топальський виокремлює низку характерних рис, традицій та звичаїв давніх слов'ян, що знаходили поширення в їх військовій діяльності:

- звичай постійного удосконалення військової майстерності;
- хоробрість і надійність слов'янських воїнів;

- вміння використовувати у своїх інтересах особливості місцевості, сміливості та військові хитрощі;
- дотримання у війську необхідної військової дисципліни;
- вирішення питань життя племені (союзу племен), у тому числі й оголошення та ведення війни на військовій раді племені;
- традиція вибору вождів для командування в походах;
- поширення взаємної виручки, збереження військового товариства, бойового братерства;
- принесення клятви, якій слов'яни дотримувалися вірності;
- зневага до боягузів і зрадників;
- постійне дотримання пильності;
- переймання важливих досягнень військової справи інших сусідніх держав й етносів;
- любов до зброї, її вміле використання в битвах;
- прагнення до виконання слов'янськими воїнами бойових завдань за будь-яких умов;
- стійке витримування труднощів військових походів, битв, складних умов побуту;
- традиція спадкоємності у навчанні, підготовці до військової справи;
- належне й своєчасне вшанування військовими почестями тим, хто загинув у бою;
- взяття вождями на себе відповідальності при вирішенні ключових питань життя племені;
- належна винагорода тим воїнам, які найбільш відзначилися в бою, загалом на війні;
- повага воїнів до бойових стягів;
- вірності обов'язку в межах укладених союзницьких угод у боротьбі проти спільного ворога [335, с. 29-34].

Зазначені звичаї зберігалися і надалі, у період становлення державності у давніх слов'ян за доби Київської Русі. До нашого часу дійшли деякі письмові джерела (окремі описи арабських авторів; «Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім»), які дають змогу схарактеризувати низку військових традицій наших далеких предків.

Протягом IX-XIII ст. відбувався активний розвиток бойових, ратних традицій. Зокрема, арабський письменник першої половини X ст. Ібн-Фадлан згадує вірність дружинників, їх готовність на все заради свого князя. Для варягів війна була буденною справою, що не тільки приносила славу князю та дружинникам, а й забезпечувала їх повсякденне існування. Завдяки такій активній участі вони утворили високопрофесійне військо, основою якого поставала княжа дружина (рід князя, його близькі товариші й інші воїни). На початковому етапі давньоруської історії саме дружина була основою політичної влади князя, делегуючи своїх представників до княжої ради, без участі якої правитель не вирішував важливих справ. Дружинники мали складати присягу на вірність князеві, вони вважали один іншого бойовими товаришами. Зрозуміло, що варяги мали й інші військові традиції, які переймалися слов'янським населенням Русі, що поступово почало залучатись до княжої дружини [334, с. 5-6].

Аналізуючи причини взаємодії варязьких та слов'янських військових традицій, А. Бондаренко зазначає: «Проникнення норманів до Русі з X ст. відбулося саме внаслідок великих війн Києва проти Хозарського каганату та Візантійської імперії... Нормани входили у військо Святослава Ігоровича як найманці та союзники і мали власні військово-політичні інтереси та розраховували на долю від військової здобичі. Саме в цей час відбувалися найбільш суттєві взаємовпливи військових звичаїв, в тому числі і тотемних традицій «воїнів у вовчих шкурах»» [31, с. 152].

Простежуючи історичні витоки останньої серед згаданих військових традицій у ментальності середньовічного суспільства, Ю. Котляр вказує: «Провідну роль у міфології військових чоловічих спілок відігравав образ воїна-

звіра, воїна-вовка. Вовча організація була неначе природним прообразом соціальних установ людей, а мобільність, агресивність, згуртованість вовчих зграй слугували взірцем для наслідування воїнами і їхніми військовими союзами. Всі члени військових чоловічих громад виступали як воїни-звірі (вовки); одним з основних божеств війни поставав вовк, й звідси, посвячення молоді... полягало в засвоєнні юнаками типових вовчих рис» [162, с. 77]. Наведений приклад засвідчує тяглість і спадковість військових традицій сивої давнини.

Зі створенням постійного війська, яким стали князівські дружини, традиції військової підготовки та військово-патріотичного виховання було піднесено на вищий рівень, оскільки турбота про їх дотримання почала здійснюватися на державному рівні. З юного віку молоді прищеплювалися почуття моральності, патріотизму, відповідальності за долю народу, жертвовності заради нього, кращі традиції роду [69, с. 10]. Зазначені військові традиції здійснювали вагомий вплив і на участь у битвах на захист Батьківщини ратників народного ополчення.

Відповідно, у зазначену історичну добу набували подальшого розвитку й інші військові традиції; зокрема, ускладнювалася військова символіка. Розкриваючи зв'язки сучасних військових прапорів з їх попередниками киеворуської доби, дослідники вказують: «Східні слов'яни для відзначення місця в бою князя-воєначальника спершу користувалися «чолкою стяговою» – піднятим на високому деревищі жмутом трави чи пасмом кінського волосся... Згодом цей знак заступили князівські знамена, які були неодмінним атрибутом на полі битви. Особистий стяг князя одночасно правив за знамено князівської дружини. Прапори інших воєначальників ставали відзнаками керованих ними загонів» [197, с. 5].

Значущість військових традицій у житті суспільства Київської Русі відображає їх відображення в мові і літературі. Т. Вронська, розкриваючи названий аспект впливу традицій на суспільство, зазначає: «Княжа дружина, перетворившись на постійне військо, поступово диференціювалася: серед дружинників з'явилися перші військові ранги: тисяцькі, соцькі, воеводи,

мечники..., які починають активно входити до загального громадянського та військового вжитку» [55, с. 6].

Так само важливим джерелом дослідження військових традицій сивої давнини постає народна творчість наших предків (насамперед, билини). Аналізуючи їх зміст, Н. Деделюк і А. Цьось вказують: «Ідеалом виховання взагалі і фізичного виховання зокрема в давній Русі стала удатна, здібна, сильна і щаслива особистість. Виник естетичний ідеал наділеного надприродними тілесними і духовними здібностями легендарного героя, який вступає в боротьбу за свій народ і перемагає. Він має, в першу чергу, високий фізичний розвиток і фізичну підготовленість» [86, с. 30].

Після занепаду Київської Русі внаслідок монголо-татарської навали наступним етапом розвитку українських військових традицій у вихованні воїна-захисника Батьківщини стали *козацькі військові традиції*. Н. Михальченко, визначаючи їх ідейне підґрунтя, вказує: «Козацька духовність розвивалася на основі багатогранних національних традицій, християнської віри, яку козаки шанували і використовували її об'єднуючі й миротворчі засади в інтересах самостійності, соборності України. Бог у їхній свідомості оберігав незалежну Україну, надавав їм духовних сил у боротьбі з численними ворогами. ...Козацькі об'єднання вражали багатьох іноземців згуртованістю, здруженістю, одностайною волею до перемоги, бойовою звитягою, а в разі необхідності задля свободи України і життя своїх побратимів – жертвністю» [211, с. 99].

Християнські традиції знаходили вияв в особливому шануванні українським козацтвом Покрови Божої Матері, що засвідчують численні ікони й храми на Запоріжжі. При військових загонах були похідні каплички, у яких відбувалося богослужіння. У військові походи козаки також обов'язково брали із собою військових священиків і похідну церкву [300, с. 34].

Відповідно, духовні традиції козацтва, невіддільні від християнських цінностей, набували поширення як складники системи виховання молодого покоління. При цьому варто зазначити, що в діяльності козацтва прагнення

селянських низів поєднувалися з військово-шляхетськими традиціями служилої знаті [375, с. 21].

Водночас у процесі формування як окремої соціальної групи козацтво ввібрало в себе і кращі військові традиції народів, які мешкали в Північному Причорномор'ї протягом попередніх епох. Тому закономірно, що козацтво створилося та набуло розвитку саме на кордонах Великого Степу [257, с. 99].

Характерними загальними ознаками військових традицій козацтва були:

- рішучість і активність дій, завдання превентивних ударів з метою перехоплення ініціативи;
- висока маневровість та мобільність;
- швидка і достатньо точна оцінка та урахування реальних обставин, за яких мали проходити бойові дії;
- ретельна підготовка удару;
- жорстка військова дисципліна, тверде і неперервне управління особовим складом під час морських походів;
- раптовість атаки;
- постійна висока підготовка до ведення бойових дій за будь-яких умов;
- вміння проводити бій незалежно від кількості супротивника;
- стійкий морально-психологічний стан запорожців [51, с. 57].

При цьому в битвах козаками активно використовувалися різноманітні тактичні прийоми, що можуть бути визначені як фундаментальні бойові традиції запорожців, зокрема:

- бій табором, що розташовувався у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухались один за одним, в один або декілька рядів, між якими розміщувалися козаки з ручною вогнепальною зброєю та гармати. Використання возів у військовій тактиці мало в Північному Причорномор'ї давні традиції, які походили від скіфів, були перейняті хозарами, а потім козаками. Водночас варто зазначити, що майже одночасно з козаками в Західній Європі така система ведення бою активно використовувалася чеськими повстанцями-

гуситами, які протягом двадцяти років (1415-1435) успішно протистояли вторгненню німецьких хрестоносців. Тому традиції бою табором у козацького війська як мали тяглисть у просторовому вимірі, так і відповідали кращим тактичним набуткам тогочасної доби;

- морські бої на легких чайках (висока боєздатність козацького флоту також спиралась на давні традиції, лоцманське мистецтво та військовий вишкіл давніх русів, варягів, бродників) [257, с. 97-99].

Козацькі військові традиції, що передавалися за посередництва шкіл Запорозької Січі (козацьких, січових, полкових, паланкових, парафіяльних), передбачали формування у молоді низки рис:

- готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу рідної землі;
- нехтування небезпекою, коли справа стосується захисту рідної землі, бойових товаришів;
- ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від завойовників;
- здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі;
- героїзм, подвижництво у праці та в бою заради Батьківщини [393, с. 25].

Важливим складником військових традицій козацтва стала й система військового права, що, ґрунтуючись на козацьких звичаях, протягом XVI-XVII ст. утворило сукупність актів і прецедентів, хоч і не об'єднаних в єдиний основний закон. Традиційні козацькі правовідносини (насамперед, військове право) формувалися на основі усного звичаєвого права, органічно пристосованого до складних військових умов існування Запорізької Січі.

Оскільки запорожці в першу чергу були воїнами, на Січі військово-правові норми знаходили вияв у формі звичаїв і традицій:

- скликання і проведення загальної військової ради;
- порядок приймання новоприбулих козаків до кошу;
- організація військових походів [322, с. 118].

Крім системи військово-правових традицій, за доби козаччини набули подальшого розвитку традиції військово-фізичного та психофізичного загартування молодого покоління. Згідно з принципами козацької педагогіки, цілі і завдання фізичного виховання були зумовлені потребами військово-патріотичного виховання.

Першорядне значення для військового гарту, виправки, формування героїко-патріотичних рис національного характеру мали фізичні вправи на витривалість, гнучкість, міцність, стійкість тощо, що набули поширення у практиці народної педагогіки козацької доби. Причому як природні (вода, повітря, сонце), так і штучно створені чинники фізичного виховання (танок, ігри) були важливими факторами тренувань, що готували молоде покоління до праці і військової служби [270, с. 130].

Необхідність постійної боротьби за існування у протистоянні із загарбниками визначила відносно швидке створення запорозькими козаками ефективної системи військово-фізичної підготовки [307, с. 30]. Дослідники вказують: «Загартовуючи себе й готуючи свій організм до складних випробувань долі, козаки ...грунтовно знали народну медицину, її рецепти, які забезпечували міцне здоров'я, повноцінне довголіття» [144, с. 36-37].

Важливим складником козацьких військових традицій постає також і військова символіка. В. Глушук наголошує на її значенні у житті козацтва: «Важливою традицією українського козацтва була охорона і вшанування клейнодів – символів влади військової старшини. ...Клейноди були святинєю козацького війська, їх втрата вважалася ганьбою. Козаки з великою шаною та любов'ю ставилися до своєї зброї, дбали про її високі бойові якості, красу й оздоблення. Особливо у пошані була шабля» [70, с. 12].

Дослідник військової історії козацтва І. Стороженко висловлює думку, що серед українців шабля вважалась не тільки зброєю, але й невід'ємним елементом національного одягу. Вона користувалася особливою повагою з боку козацтва [311, с. 58-59].

В. Карпов деталізує зазначені характеристики, акцентуючи увагу на основних компонентах військової символіки козацтва: «До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали полкові прапори та сотенні значки, гетьманські бунчуки, військова музика – литаври, а також атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників, тростини військових суддів, каламарі писарів. Реєстровці отримували прапори та інші клейноди від королів Речі Посполитої або від царів Московської держави на знак їх перебування на королівському або царському утриманні. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Нарешті, під час Визвольної війни козацькі полки «власним коштом» «строїли» (тобто створювали) свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами» [126, с. 206-207].

Козацьке виховання мало, насамперед, впливати на молодь [70, с. 13].

Військова діяльність козацтва забезпечила подальший поступальний розвиток розгалуженої системи військових традицій у вітчизняному суспільстві, складність і багатогранність якої актуалізує проблему їх класифікації.

Класифікації військово-бойових традицій можуть бути здійснені відповідно до різних критеріальних засад. Зокрема, за ступенем спільності серед військових традицій варто визначити:

- загальні, притаманні армії загалом, що виявляють специфічні риси військового середовища (вірність військовій присязі, військова доблесть та ін.);
- часткові, що позначають особливості військової діяльності у певних видах Збройних Сил, родах військ, закладах вищої освіти, конкретних з'єднаннях і частинах.

За ступенем стійкості військові традиції поділяються на:

- такі, що зароджуються;
- такі, що вкоренилися;
- такі, що відмирають;
- такі, що відроджуються [235, с. 115].

Крім того, відповідно до їх впливу на зміцнення боєздатності Збройних Сил, можуть бути визначені:

- традиції реакційні (ті, що гальмують процес розвитку національної армії);
- традиції прогресивні (ті, які виражають інтереси національної безпеки України, що витримали випробування часом, скеровують військовослужбовців на зразкове виконання військового обов'язку).

До останніх, зокрема, належать:

- особистий приклад офіцерів;
- впровадження в організацію навчально-бойової діяльності тих елементів, які забезпечують виконання завдань, що поставлені, з найменшими втратами (турбота про збереження життя і здоров'я підлеглих);
- приведення організаційно-штатної структури й озброєння армії й флоту у відповідність до сучасних способів ведення бойових дій;
- повага до особистості військовослужбовця.

За носіями військові традиції поділяються на традиції офіцерів (старших і молодших), прапорщиків, сержантів і рядових.

За критерієм ступеня нормативного закріплення військові традиції можна розділити на:

- традиції, юридично оформлені (у відповідних уставах, положеннях, настановах);
- традиції неформальні, що не закріплені законодавчо, але яких дотримуються протягом тривалого часу (наприклад, ритуал одержання нового офіцерського звання та ін.) [235, с. 116].

М. Шевченко пропонує класифікацію військово-бойових традицій, що спирається на критерій рівня існування відповідної традиції:

- військові традиції (переходять від покоління до покоління; до них належать ідеї, правила поведінки, моральні якості, звичаї й інші суспільні

настанови воєнної організації, пов'язані з виконанням бойових завдань, військовою службою, побутом військовослужбовців);

- національні військові традиції (історично сформовані ціннісні військові традиції; до них належать принципи, правила, засоби, спрямовані на захист Вітчизни, малої батьківщини, сім'ї, дітей, батьків, свого дому як цінності, що передаються від покоління до покоління);

- військові традиції видів збройних сил, з'єднань та частин (підрозділів) (стійкі специфічні форми суспільних відносин у видах збройних сил, з'єднаннях та частинах (підрозділах) у вигляді порядку, правил, норм поведінки військовослужбовців, їх духовних цінностей, моральних настанов і звичаїв, пов'язаних із виконанням навчально-бойових завдань, організацією військової служби та побуту) [382, с. 102].

Інший класифікаційний підхід пропонує В. Федоренко, який визначає за основу поділу військових традицій сфери їх вияву, згідно зі сферами взаємозв'язків і відносин між військовослужбовцями (відносини бойової діяльності; відносини у повсякденній підготовці; відносини військового побуту). Відповідно, дослідник виокремлює такі види військових традицій:

- бойові традиції (історично сформовані звичаї, правила, що нормують поведінку воїна в бою, спрямовують його на зразкове виконання військового обов'язку під час війни та миру; до них належать вірність військовому обов'язку, що ґрунтується на любові до Батьківщини, військове братерство, взаємодопомога в бою, повага до командира і захист його під час бою, вірність бойовому прапору частини і державним символам);

- службові традиції (бездоганне, ретельне несення бойового чергування; підтримка зброї та військової техніки в належному стані; удосконалення боєздатності особового складу; боротьба за підвищення кваліфікації, високу дисципліну, зразковий порядок у частині і підрозділі);

- традиції військового побуту [349, с. 27].

Л. Сидоренко також визначає як основний критерій класифікації військових традицій конкретні сфери їх застосування, однак розглядає їх дещо інакше. Вона визначає основні групи традицій:

- традиції військового навчання і виховання (повага до Конституції та законів України, державних символів, національно-історичних і військових традицій, ритуалів, військової символіки; високий рівень національної свідомості та почуття патріотизму у військовослужбовців, їхня вірність громадянському та військового обов'язку; любов до військової служби, своєї частини (підрозділу) та військової спеціальності; спрямованість навчання та виховання на реалізацію засад державної політики у воєнній сфері, а не інтересів окремих політичних партій і рухів; навчання військ (сил) того, що є необхідним на війні; високий рівень професіоналізму, розвитку морально-бойових якостей, фізичного загартування та витривалості особового складу, його прагнення до постійного самовдосконалення, широта культурного й військово-спеціального кругозору воїнів; бережливе ставлення до слави української зброї, заслуг перед Вітчизною та наявних традицій, ритуалів, норм і правил поведінки свого виду збройних сил (роду військ), частини, підрозділу; висока вимогливість командирів (начальників) до підлеглих у поєднанні з турботою про них; своєчасне оновлення тактики дій військ (сил) з урахуванням набутого бойового досвіду; забезпечення спадковості розвитку військових династій та ін.);

- службові традиції (служба Вітчизні, відданість своєму народові; навчання військ того, що є необхідним на війні; вірність слову; високий професіоналізм підготовки, широта культурного й військово-спеціального кругозору; мужність у подоланні службових та життєвих труднощів; повага до законів держави; турбота про територіальну цілісність держави, відсутність прагнення до захоплення чужих територій; готовність командирів (начальників) брати відповідальність на себе; самостійність у керуванні підлеглими; висока вимогливість у поєднанні з турботою про людей; дбайливе ставлення до наявних звичаїв, норм і правил поведінки, заслуг перед Батьківщиною свого виду (роду) військ, частини, підрозділу) [296, с. 150-151].

Л. Сидоренко наголошує на тому, що військові традиції, уособлюючи подвиги попередніх поколінь українських воїнів, постають потужним моральним орієнтиром для нинішнього покоління захисників Вітчизни. Відповідно, на думку дослідниці, важливим завданням роботи з особовим складом є використання багатого потенціалу військових традицій для виховання особистості воїна-захисника, готовий виконати поставлене бойове завдання [296, с. 145]. Фундаментом закріплення сили й життєвості військових традицій варто визначити їх регламентацію на законодавчому рівні.

О. Гайдулін, звертаючись до означеного аспекту проблеми військових традицій, детально аналізує специфіку різних актів законодавства сучасної України. Зокрема, дослідник наголошує на тому, що у правовому вимірі предметом дослідження мають бути військові традиції як особливий вид державних традицій. Відповідно, розробляючи концептуальні засади їх розвитку, необхідно виходити з ідеї формування загальнодержавної патріотичної самосвідомості через гармонійне поєднання етнонаціональних та загальнодержавних (у тому числі військових) традицій. Наукова експертиза відповідних нормативно-правових актів має передбачати впорядкування легальної терміносистеми військових традицій та уніфікацію їх класифікації [62, с. 15].

Зазначена нормативно-правова основа має забезпечити впровадження кращих військових традицій у систему виховання дітей і молоді з метою сприяння вихованню дисциплінованості, ініціативи, гідності, патріотизму, волі і характеру [64, с. 14]. Зокрема, яскравим виявом життєздатності військових традицій у сучасну добу є відродження українського козацтва, що постає важливим чинником розвитку системи патріотичного виховання.

В. Гаврилюк, аналізуючи питання сили і життєвості козацьких традицій, визначає низку засобів та форм козацького виховання, що можуть бути впроваджені в освітню практику:

- поглиблене вивчення матеріальної й духовної культури, військового мистецтва та історії українського козацтва у школі та в системі позашкільної освіти;

- акумуляцію кращих практик організації козацького виховання виховними системами закладів освіти, розвиток традицій козацького самоврядування;

- розширення мережі гуртків, творчих об'єднань, клубів козацько-лицарського спрямування;

- участь у військово-патріотичних іграх, фестивалях, вишколах;

- урочисте відзначення впродовж навчального року державних і народних свят, пам'ятних дат, пов'язаних з українським козацтвом та його визначними діячами;

- відродження й популяризацію козацьких традицій фізичного виховання, раціонального харчування й рухової активності;

- залучення дітей до фізкультурно-спортивної діяльності та козацьких бойових мистецтв;

- вивчення та відтворення козацьких мистецьких традицій, проведення творчих заходів;

- відродження й використання атрибутики й символіки українського козацтва;

- організацію пошукової та науково-дослідницької діяльності учнів щодо вивчення невідомих або малодосліджених сторінок історії козаччини, її визначних діячів, здобутків матеріальної й духовної культури;

- відвідання пам'ятних місць і музеїв українського козацтва;

- налагодження співпраці та соціального партнерства з козацькими організаціями, федераціями сучасних козацьких єдиноборств [61].

Зазначені засоби і форми виховання мають забезпечити виконання низки взаємопов'язаних завдань:

- ознайомлення дітей та молоді з військовою стратегією й тактикою козаків, їхнім озброєнням, фортифікаційною майстерністю;
- оволодіння козацькими видами спорту з дотриманням вимог і норм безпеки – верховою їздою, стрільбою з лука, володінням списом, шаблею, плаванням, подоланням природних перешкод, управлінням човном, різними видами боротьби;
- відродження традицій фізичного загартування козаків для зміцнення здоров'я дітей;
- уміння юних козаків самостійно виготовити екіпіровку – козацький одяг, прапор, хоругви, іншу символіку та відзнаки;
- вивчення й застосування на практиці козацьких знань – народної медицини, астрономії, агрономії, метеорології, кулінарії;
- пізнання сутності й особливостей козацької ідеології, філософії, світогляду, моралі, етики, характеру, правосвідомості як виявів українського національного духу;
- проведення індивідуальної, групової й масової культурно-просвітньої роботи, спрямованої на те, щоб кожен учень – член козацького осередку – систематично займався самопізнанням і саморегулюванням, розвивав свої здібності й можливості на радість і користь як собі, так і іншим людям [144, с. 41-42].

Серед чинників впровадження українських військових традицій у виховання воїна-захисника Батьківщини варто виокремити *гуманізм як інтегральну духовну базу (основу) збереження військових традицій*. На думку дослідників, «вся історія українського народу являє собою протистояння гуманізму та насильства, що стримувало зростання вітчизняної духовної культури і було дуже серйозною перешкодою на шляху до державної незалежності» [213, с. 363].

Гуманістичні впливи на військові традиції простежуються вже на зорі формування вітчизняної державності. С. Стасюк зазначає: «Українська

військово-гуманітарна традиція ведення збройної боротьби зароджувалася в межах культури Київської Русі. Перші відомості щодо правил і традицій ведення війни в тогочасному суспільстві знайшли відображення в «Руській правді», інших нормативно-правових документах Київської Русі, у літописних пам'ятках IX ст. ...Збройна боротьба була звичною формою життєдіяльності наших пращурів упродовж віків. ...За таких обставин великої ваги набувають поняття «честь», «слава», «милість до переможених» як найвища ціннісна характеристика людини. На понятті «честь» ґрунтується ідеальний образ князя, княжого дружинника в межах дружинної моралі, яку оспівано у «Повчанні» Володимира Мономаха, «Слові про Ігорів похід» та низці інших творів тієї славетної доби» [310].

Саме поняття честі варто визначити як підґрунтя дружинної етики. Дружинний кодекс честі відображав усвідомлення воїном почуття особистої гідності, що визначалося за посередництва неухильного слідування ідеалам поведінки, що в тогочасному суспільстві була визнана як норма. Мова йде про самоствердження особистості, яка через участь у військових діях підносилася над недосконалістю навколишнього світу. Уже на той час моральною визначалася така поведінка, що відповідала вимогам до витязя як зразка відваги та мужності [310].

Гуманістичні принципи військових традицій закладалися поступово, з численними суперечностями. У середні віки поширення християнських ідей спричинило певний вплив на їх розвиток.

Водночас варто наголосити: гуманізм на той час ще не належав до переважаючих принципів у менталітеті європейського суспільства. Зокрема, концепція справедливої війни Августина Великого, визначаючи законні причини для початку війни, водночас, на думку дослідників, «загальмувала гуманітарний прогрес на століття, адже за умов ведення справедливої війни ніяких правил по відношенню до ворогів можна не дотримуватись. Під знаменами цієї теорії велися всі Хрестові походи, жорстокість яких не знала меж. Церква визнавала

право вбивати полонених, обертати захоплених на рабів, навіть дітей та жінок» [293, с. 18].

С. Стасюк вказує: «Законодавчий поступ у формуванні правил і традицій війни пробивав собі шлях через безлад неструктурованої військової поведінки, через мішанину неусталених бойових традицій. Київські князі почали відкрито оголошувати початок війни. До історії не тільки вітчизняної, а й світової військово-гуманістичної думки увійшло повідомлення Святослава про початок війни. Війну, зазвичай, оголошували через послів. Але ...війну розпочинали, не оголошуючи її завчасно, щоб досягти раптовості, тобто вимоги військової потреби щодо здобуття перемоги в бою брали гору над лицарськими правилами, за якими надавалася ворогові можливість ретельно підготуватися до війни, створити рівні умови» [310].

Козацтво постало каталізатором подальшого розвитку українського національно-визвольного руху. Козацтво започаткувало важливу сторінку вітчизняної історії, відігравши вагомую роль у формуванні українського народу як етнічної спільноти.

Становленню політичної свідомості, піднесенню патріотизму, національної самобутності сприяли військові традиції, що формувалися у постійній боротьбі з ворогами і сприяли набуттю особливих рис українського козацтва, зокрема: мужність, хоробрість, відчайдушність, готовність до самопожертвування [213, с. 363].

Традиціям козацької душі водночас були притаманні романтизм, мрійність, поетика, що відзначалось в створенні видатних творів художнього слова, зокрема дум, пісень, козацьких літописів. Серед козаків були й такі, хто здобув освіту в Києво-Могилянській академії і навіть у західноєвропейських університетах [6, с. 17].

Л. Бабенко наголошує: «Привертає увагу проблема особливого почуття обов'язку козака, яке мотивувалося внутрішніми переконаннями і особливою релігійністю. ...війна сприймалася релігійною свідомістю козаків як найвищий ступінь виконання християнських заповідей. Сучасники навіть уважали козака

за святу людину, ченця, який вийшов за монастирські мури зі зброєю в руках, аби утвердити в житті «правду Христову»» [11, с. 19].

Козацтво, як і весь український народ, збагатило християнську мораль своїми глибоко гуманними традиціями, звичаями і обрядами, що набули високого статусу як писаних, так і неписаних законів. Як зазначає А. Конох, «православна віра і козацький звичай дають основу людяного і точного сприйняття справедливості, яке базується на принципах колективізму і гуманізму» [149, с. 99].

Риси гуманізму українського козацтва як інтегральну духовну основу військових традицій відзначав видатний історик Д. Яворницький: «Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби, яка так високо цінувалася у Запоріжжі, що за козацьким правилом гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапляв січовикам у товариші; ...висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство; глибока повага до старих і заслужених воїнів і взагалі до всіх «військових ступенів»; простота, поміркованість і винахідливість у домашньому побуті, в скруті, у різних безвихідних випадках чи фізичній недужі» [396, с. 173-174].

Наслідком військової діяльності запорозьких козаків у XV-XVIII ст. постав особливий військово-гуманітарний і військово-правовий порядок, що поєднав низку військових традицій на інтегральній основі гуманізму.

У зв'язку з цим дослідники доходять висновку: «Доба козаччини справила великий вплив на становлення української військово-гуманітарної спадщини. Передусім, потрібно відзначити у запорожців розвинені правові демократичні засади військової діяльності: рада засуджувала найбільш серйозні провини військовиків, укладала угоди з державами, визначала плани військових походів... Демократичні мотиви пронизували всю систему регуляції збройної боротьби: від демократичного стилю керівництва і звичаєвої поведінки гетьманів козацької України до моральних настанов та особливих чеснот козаків, як-от визволення з полону бойових товаришів, цивільних бранців... Військо Запорізьке мало

особливі морально-бойові гуманістичні чесноти... Серед них особливо виділяються вірність підписаним угодам та домовленостям, турбота про дотримання миру, вшанування бойових товаришів, боротьба за їхнє визволення з полону, а також виведення з далекого чужинного полону цивільних бранців. Милосердне ставлення до бранців, військовополонених назавжди закарбувалось у свідомості українського народу як характерна риса військової практики» [310].

Зазначені гуманістичні риси військових традицій були пов'язані з внеском козацтва у розвиток вітчизняної культури та національної самосвідомості українців. В. Щербак підкреслює: «Стереотипи поведінки і морально-етичні цінності козацтва зароджувалися в суворих умовах прикордоння. Своєрідною ейкуменою генези козацької самосвідомості стала запорозька громада. ...Значної енергії цьому процесу надало культурно-національне піднесення в кінці XVI – першій половині XVII ст. Одним з найважливіших його здобутків стало усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті і спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого... Етнічна свідомість і запорозький гарт утверджували в козаках почуття власної гідності, лицарських ідеалів вірності, доблесті і честі. Ці поняття в ході національно-визвольного руху поширювалися з козацького сере'довища й на інші верстви населення» [389, с. 32-33].

Отже, дослідження українських військових традицій дає змогу представити їх як невід'ємний складник системи виховання воїна-захисника Батьківщини. Комплексний характер військових традицій, що поєднує образи і символи, звичаї і обряди, правові норми і принципи бойової діяльності, відображає складність і багатогранність зазначеної системи.

Система виховання воїна-захисника Батьківщини почала формуватися ще в сиву давнину, зазнавши помітного впливу дослов'янських культур (кочові етноси, грецькі поліси). Надалі, за доби Київської Русі, зміст військових традицій поглибився й ускладнився, що стало закономірним наслідком формування давньоруського війська; він поєднав власне бойові традиції з принципами патріотичного виховання різних верств суспільства.

Ще більшого розмаху військові традиції набули за доби козаччини. На той час Запорізька Січ стала центром їх збереження та поширення в суспільстві.

Різноманітні класифікації військових традицій дають змогу розкрити їх складний і багаторівневий характер. Завдяки йому зберігається сила і життєвість цих традицій, кращі з яких протягом століть передаються від попередніх до наступних поколінь.

Інтегральною духовною основою збереження та збагачення військових традицій в суспільстві постає гуманізм. Завдяки цьому, як засвідчує історичний досвід, стає можливим навіть в умовах війни зберігати вищі моральні цінності, що визначають духовний поступ суспільства.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи результати здійсненого у першому розділі дослідження, варто відзначити, що нагальна потреба у громадянському вихованні особистості-захисника Вітчизни зумовлена тривалою боротьбою українського народу за незалежність, свободу та гідність — від подій на двох Майданах до російсько-української війни. У таких умовах громадянське виховання, спрямоване на формування національної самосвідомості, становлення свідомого громадянина, патріота й професіонала, тісно пов'язується з вихованням патріотизму як фундаментальної риси особистості. Саме патріотизм забезпечує моральну, соціальну, політичну й юридичну зрілість людини, її готовність захищати свою державу й свій народ, а також здатність запобігати будь-яким загрозам.

Виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань постає провідним завданням усього освітньо-виховного процесу. У ставленні до себе, інших людей, Батьківщини та національних цінностей виявляється широкий спектр національно-патріотичних почуттів, що виховуються багатоманітними навчально-виховними засобами з урахуванням вікових особливостей.

Сучасне громадянське виховання має спиратися на когнітивні, нормативні й поведінкові засади, які формують у молоді здатність мислити, аналізувати,

ставити запитання, шукати відповіді та критично оцінювати інформацію. Ці вміння розвиваються передусім через розумове виховання, важливою складовою якого є технології критичного мислення. Критичне мислення виступає не лише інноваційним педагогічним інструментом, а й ключовою громадянською якістю, що дає змогу протистояти маніпуляціям і робити самостійні висновки. Його розвиток пов'язаний із формуванням уміння брати участь у громадському житті, адаптуватися до нових умов, орієнтуватися в суспільних процесах. Важливим елементом громадянської зрілості є також здатність відстоювати власні права й інтереси та поважати права інших, що формується через виховання асертивності. На подальших етапах соціалізації відповідні компетентності розвиваються завдяки суспільствознавчим дисциплінам, курсам громадянської освіти й прав людини, а також участі у діяльності громадських організацій та учнівському чи студентському самоврядуванні. Ключовим підсумком громадянського виховання є формування громадянської гідності особистості як однієї з її найважливіших громадянських якостей.

Українські військові традиції постають як невід'ємний і багатовимірний компонент формування особистості воїна-захисника. Вони вбирають у себе історичний досвід, що бере початок із дослов'янських культур, поглиблюється в добу Київської Русі та досягає особливого розквіту за часів козаччини. У цій системі поєднуються бойові навички, звичаї, обряди, символи, а також морально-правові норми, що створюють потужний виховний потенціал і сприяють формуванню не лише фізично загартованого, а й духовно стійкого борця за Батьківщину.

Гуманізм, як духовна основа цих традицій, дозволяє зберігати високі моральні орієнтири навіть в умовах війни. Саме це забезпечує спадкоємність цінностей, єдність поколінь і консолідацію суспільства в критичні моменти історії. Кращі зразки військових традицій не лише передаються від покоління до покоління, а й адаптуються до нових викликів, залишаючись джерелом натхнення, сили та національної гордості.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ-ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ

2.1. Філософія виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури докозацької доби

Поняття виховання захисника народу в давньо-київських літописах та пам'ятках народної культури («Руська правда», «Слово о полку Ігоревім») постає однією із центральних проблем в історії української філософії та культури. Зазначені документи розкривають складність і важливість військово-патріотичного виховання, фундамент якого закладався ще у дохристиянський період, насамперед, через виховання людини згідно з традиціями роду, сім'ї, общини.

За доби Київської Русі виховання захисника народу зміцнювалося вірою в Бога, пов'язаною з поширенням під впливом християнства важливих моральних цінностей. Дослідники зазначають їх суттєву роль у формуванні патріотизму у вітчизняному суспільстві за киево-руської і галицько-волинської доби [1, с. 18]. Насамперед, серед джерел патріотичного виховання варто виокремити «Повість минулих літ», що постає вершиною давньокиївського літописання.

«Повість минулих літ» розкриває різні сторони багатогранного процесу виховання захисника Вітчизни. Літописець Нестор уславлює добро і засуджує зло, підносить добрі починання і почуття, водночас закладаючи основи патріотичного виховання, в основі якого любов до рідної землі та готовність її захищати [373, с. 59]. Зокрема, він зображує силу і велич народу, розкриває єдність провідних компонентів (духовного та фізичного) виховання захисника народу, на численних зразках патріотизму, героїчних вчинків, непохитності духу як народу загалом, так і окремих історичних осіб [85, с. 5].

«Повість минулих літ» дає численні яскраві приклади патріотичного виховання. Показовим, зокрема, є фрагмент, де мова йде про звернення князя

Святослава до воїнів перед битвою з вдсятеро більшим візантійським військом у 971 р.: «Нам нема куди відступати, хочемо чи не хочемо – треба битися. Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві не знають ганьби. Якщо ж побіжимо – сором нам буде. Тож не побіжимо, а станемо твердо, а я попереду вас. Якщо моя голова ляже, то про свої потурбуйтеся самі» [252, с. 52]. Натхненні словами полководця, воїни у «січі великій» здобули перемогу. Наведений опис засвідчує усвідомлення авторами давньо-київських літописів важливості виховання захисника Вітчизни.

«Повість минулих літ» наводить й інші зразки мужності, хоробрості, високого морального духу, що поставали закономірним наслідком виховання захисника народу. Так, зокрема, тмутороканський князь Мстислав у поєдинку з касозьким князем Редедю у 1022 р., послабнувши від тривалої боротьби проти сильного суперника, звертається до Богородиці із проханням по допомогу і, надихнувшись нових сил, перемагає противника [252, с. 99]. Отже, віра в Бога для автора літопису постає невіддільною від військових успіхів.

У «Повісті минулих літ» поняття виховання захисника народу тісно пов'язане із проблемою формування і розвитку державності, що постає провідною темою літопису. Т. Зінкевич із цього приводу зазначає, що Київська Русь досягла високого рівня не лише в управлінні територіями держави та їх захисті від противників, але й у впливі на інші етноси, що посилювався через систему полюддя (до неї, за словами Нестора, було залучено 15 різних народів; тим самим виявляла себе «здатність до самоорганізації, захисту і вмінню чинити тиск на вороже оточення» [112, с. 269].

Подібної думки дотримується і А. Медвідь, вказуючи, що Нестор із гордістю описує синівську любов народу до рідної полянської, київської, руської землі. Дослідниця підкреслює, що для народу, який зазнавав частих вторгнень кочівників, князь насамперед цінувався за здатність дати відсіч небезпечному противникові, а не за ведення внутрішніх усобиць проти суперників у боротьбі за княжий престол [202, с. 15].

У розвиток попередніх традицій літописання протягом XII-XIII ст. велику кількість літописів було створено у різних містах і монастирях Київської Русі. Ці твори охоплювали різноманітні події військово-політичної історії, висвітлювали яскраві постаті видатних захисників народу. Літописи протиставляли добро та зло, постаючи важливим засобом військово-патріотичного виховання. При цьому літописці не вітали сепаратистські принципи в системі державного устрою, що набували поширення за доби феодальної роздробленості: навпаки, у літописах цього періоду дискутувалося, хто з князів та їхнього оточення краще служить Руській землі [368, с. 93].

Важливу роль у вихованні захисника народу відіграла і така пам'ятка правової культури, як «Руська правда». Насамперед варто звернути увагу на ту обставину, що названий документ оформився на основі звичаєвого права слов'ян та законодавчої практики князів. Як компоненти останньої, в аспекті нашого дослідження становлять інтерес договори першої половини X ст. між Руссю та Візантією. Згідно з цими угодами, на візантійців покладалося зобов'язання не лише сплачувати данину на користь князівських воїнів, але й забезпечити русичам особливі умови проживання і торгівлі в Константинополі. Водночас, на думку дослідників, у договорах містилися пункти, що стосувались питань викупу або видачі полонених за винагороду, відмови русичів від грабунку беззахисних купців, потерпілих від бурі, зобов'язання охороняти останніх під час їх торговельних експедицій [72 с. 309-310]. Зазначені положення закладали важливі принципи виховання воїнів, сприяючи подальшому розвитку їх культури і моралі.

Розвиваючи попередні правові традиції, «Руська правда» набула чинності в якості збірки законів серед тієї частини руського суспільства, на яку поширювалася церковна юрисдикція у нецерковних справах; водночас не виключено, що з часом її дія могла поширитися за межі церковної юрисдикції [201, с. 160]. На думку В. Єрмолаєва, «Руська правда» утверджувала засади рівноправності в державі, незважаючи на існування соціальної і майнової диференціації населення Русі. Дослідник наголошує, що в XI-XII ст. на території

Київської Русі не зафіксовано гонінь, пов'язаних із релігійними поглядами, місцем проживання, статтю або майновим статусом певних осіб [97, с. 8]. Тим самим, на нашу думку, «Руська правда» створювала умови для усвідомлення єдності вітчизняного суспільства, що мало стати запорукою успішності виховання захисника народу.

Яскравим виявом любові до рідної землі як ідейної основи для виховання захисника Вітчизни постає безсмертне «Слово о полку Ігоревім». Аналіз його змісту, розкриття його значення як патріотичного твору, в якому відтворена широка панорама подій на Русі в XII ст., зберігає незаперечну актуальність. В. Євстратов підкреслює, що «Слово о полку Ігоревім» є важливим засобом патріотичного виховання молоді, розвитку поваги до історичного минулого, так само, як і любові до сучасності, шанування народної творчості [94, с. 14].

У «Слові о полку Ігоревім» із великою художньою силою, виразністю та яскравістю розкрито моральний дух головного героя. С. П'ятаченко зазначає вплив на образи «Слова о полку Ігоревім» попередньої, дохристиянської ідейної спадщини народної культури. Зокрема, звернуто увагу на ту обставину, що при зображенні у «Слові о полку Ігоревім» половецьких ханів Гзака і Кончака зазначено, що дідом останнього був Шарокань. З урахуванням того, що у вітчизняному фольклорі так називають крилатого змія, висувається гіпотеза, що тотемом половців виступав змія, на бій проти якого вирушив Ігор. Подібний мотив боротьби богатиря зі змієм є розповсюдженим у слов'янській казковій традиції, де наголошується, що змія може бути переможений тільки певним героєм [271, с. 18].

О. С. Колесник вважає, що «Слово о полку Ігоревім» варто розглядати як своєрідний енциклопедичний текст. У його змісті відображено різноманітні сфери життя тогочасного суспільства (культуру і природу, язичницькі вірування та християнські принципи, етичні цінності й естетичні ідеали), описано події минулого, теперішню ситуацію, майбутні перспективи, зображено різні способи діяльності і рівні суспільства. «Слово о полку Ігоревім» дослідниця визначає як «мислене дерево», за посередництвом якого читач має змогу структурувати час

та простір, досягнути як життя своїх пращурів, так і власне буття [146, с. 167]. Серед численних граней твору важливе значення має його патріотично-виховний аспект, пов'язаний насамперед з образом Ігоря як головного героя.

Вирушити в похід проти половців князя Ігоря спонукало почуття воїнської честі. Його наділено рисами мужнього воїна-патріота, готового до самопожертви заради Батьківщини. Припинення князівських міжусобиць, що стали причиною розділу рідної землі і подальших лих Вітчизни, подальше об'єднання Русі, – саме в цьому автор «Слова о полку Ігоревім» убачає перспективу історичного розвитку. Водночас автор із сумом зазначає, що занепад країни розпочався тоді, коли брат з братом стали ділити землю, а внаслідок цього вороги з усіх боків одну за одною здобували перемоги. На противагу такому стану речей, автор «Слова о полку Ігоревім» схвально згадує перших руських князів та їх успішні походи проти ворогів Батьківщини. Розглядаючи центром Русі Київ, він виступає прибічником сильної централізованої влади, яка б знову об'єднала Русь і зробила її сильною державою [371, с. 221]. Тим самим «Слово...» розглядає поняття виховання захисника народу в більш широкому контексті загального становища держави та суспільства, розкриваючи причини існуючих проблем і позначаючи напрями їх вирішення.

Б. Яценко, розглядаючи гіпотезу В. Ходасевича, звертає увагу на два завдання, які поєднує автор «Слова о полку Ігоревім»: політичне (пробудження національної свідомості, звернення до князів для досягнення згоди заради єдності Руської землі) і філософське (показ героя, який, попри початковий військовий неуспіх, залишається непереможеним, оскільки його героїзм впливає з високої політичної місії). Коли в заключній частині «Слова о полку Ігоревім» Русь без Ігоря порівнюється з «тілом без голови», автор поеми «...має на увазі саме цю його політичну місію – утвердити єдність і захистити Русь від зовнішніх ворогів. Така характеристика Ігоря Святославовича могла виникнути після того, як той став старійшиною в роді Олеговичів, головним претендентом на київський престол (1198)» [405, с. 32].

У зв'язку з цим М. Грушевський вважає виявом традиціоналізму провідну ідею «Слова о полку Ігоревім». На думку історика, її варто визначити як заклик до династичної солідарності і до почуття моральної єдності «Руської землі». М. Грушевський наголошує: «Руськая земля», «русичі» – ці слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків – всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в однім горінні» [79, с. 214]. Такий фундаментальний підхід до виховання захисника народу зберігав свою значущість і надалі, протягом усієї докозацької доби історії України.

Велика увага до питань підготовки захисників Вітчизни в історії української філософії та культури була зумовлена значущістю потреби у формуванні та реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського люду – князів, їх ратників та простолюдинів. Зокрема, О. Остапенко вважає, що патріотичні ідеї були невіддільні від зображення князів як втілення такого ідеалу виховання: «Князі виступали насамперед як захисники рідної землі, готові пожертвувати своїм життям заради власної честі та честі Батьківщини» [239]. На думку дослідників, розвиток тогочасної держави великою мірою визначався саме особистими рисами князя: його талантом, умінням створити збройні сили й утримувати в єдності різні племена власним авторитетом [121, с. 5].

Пам'ятки культури докозацької доби містять повчальні приклади морального звучання на прикладах життя самовідданих і сміливих правителів держави. З одного боку, до них належать сімейні описи життя князів (Ростиславовичів, Святослава Олеговича, його сина Ігоря Святославовича), які постають зразками особистого патріотизму, хоробрості й мужності, показують кращі особисті риси характеру і взаємовідносин між представниками князівської верхівки, що є гідними наслідування. З другого боку, літопис засвідчує й злочини князів (зокрема, у «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича і про злочини

Володимира Галицького»). Вони зображені з позицій неприпустимості морального занепаду особи, засуджують застосування князями насильства заради злої мети [281, с. 31-32].

Головною опорою князя у здійсненні функцій державного управління і захисту країни поставала князівська дружина. Н. Деделюк і А. Цьось високо оцінюють її військово-політичне значення в історії. Дослідники зазначають, що на той час княже військо мало вирішальний вплив на успішне ведення воєнних дій. Розвиток дружини еволюціонував протягом тривалого періоду історії Київської Русі: від найманого варязького війська (на початку державного будівництва), від етнічно змішаної дружини, очолюваної представниками варягів, до князівської дружини, яка формувалася саме зі слов'ян (період піднесення держави). Дружина постала провідною суспільно-політичною та військовою силою, органічно пов'язаною з інститутом князівства (зокрема, з її складу виокремилася боярство) [281, с. 88].

Вже на початковому етапі розбудови державності (IX-X ст.) дружина створювала органи управління центральної великокнязівської влади. Водночас, вона виконувала власне військові функції (збір данини «полюддя»; підпорядкування нових земель; охорона територій, на які поширювалася влада князя; організація військових походів на сусідів). За часів розквіту держави (кінець X – перша половина XI ст.) дружина продовжувала успішно виконувати ці завдання, що сприяла територіальному і політичному зростанню Київської Русі. За доби феодальної роздробленості (XII-XIII ст.) зазначені функції розширювалися й удосконалювалися [220]. Проте незмінним залишалося завдання виконання обов'язків захисту Вітчизни, що вимагало від дружинників відповідної підготовки.

Реальний процес виховання ратників князівської дружини був достатньо складним і багатогранним, що визначалося специфікою певного роду військ, його цільового призначення, особливостей озброєння тощо. Для підготовки воїна важливими були як природні чинники загартування, так і «ігрища»

Останнє поняття, як зазначають дослідники, у середньовічну епоху мало більш

широке значення, порівняно із сучасним поняттям «гра». Насамперед, ігрища проводилися у зв'язку з певними святами, обрядами, побутовими подіями в житті суспільства (народження дитини, весілля, поховання та ін.), постаючи їх невід'ємним складником. Давні слов'яни, протягом тривалого часу зберігаючи язичницьке світобачення, «вірили в магічну силу дій, ритуалів, у силу слова й руху, і цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, гарний урожай, приплід худоби, успішне полювання, щасливе родинне життя, міцне здоров'я, добру погоду тощо» [86, с. 38].

До ігрищ насамперед належали військові ігри (зокрема, фізичні вправи з предметами зброї – меч, спис, лук, праща тощо, а також з палицями, камінням, арканами тощо). Крім того, важливе місце в системі виховання військової сили ратників відводилось фізичним вправам із використанням засобів пересування (коней, човнів тощо), а також бігу, ходінню, плаванню, змагальним фізичним вправам (протиборства, бої навкулачки, боротьба, фехтування). Військово-прикладна підготовка як реалізація процесу виховання військової сили протягом мирного часу знаходила вияв у таких формах, як ігрища, турніри, змагання, полювання [119, с. 112].

Розгорнуту характеристику основних засобів виховання військової сили представляють героїчні билини, у яких міститься широкий перелік головних видів тогочасного фізичного виховання:

- кінна їзда та перегони (практично всі сюжети);
- стрибки з жердиною (Каліка-богатир);
- стрибання (Ілля Муромець і Калін-цар, Добриня та Василь Казимирович, Василь Буслаєвич);
- метання ваги (Ілля Муромець і син, Михайло Потик);
- ходіння (Ілля Муромець та Ідолище, Михайло Потик);
- стрільба з луку (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем);
- боротьба (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем);

- важка атлетика (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем, богатир Святогор та ін.);
- шахова гра (Добриня та Василь Казимирович, Чурило, Ставр, Михайло Потик, Садко, Дюк, Соловей Будимирович);
- кулачний бій (Дунай, Василь Буслаєвич, Ілля Муромець і Калін-цар);
- плавання (Добриня і Змій) [179, с. 310-311].

Варто зазначити, що військово-патріотичне виховання передбачало розвиток не лише фізичних, а й духовних якостей, до яких насамперед належали мудрість й освіченість. З хрещенням Русі, здійсненим за правління Володимира Великого у 988 р., їх ідейним джерелом стало вважатися християнство. У зв'язку з цим дослідники зазначають вплив християнства на різні сфери суспільного життя Київської Русі. Зокрема, цей вплив позначився і на системі фізичного виховання. Ідея переважання духовного над тілесним, божественного над земним мала закономірним наслідком поширення в церковній та світській літературі висловлювань, у яких засуджувалися давні язичницькі традиції «ігрищ». Проте незаперечною залишалася їх значуща роль у всебічному формуванні давньоруських воїнів, у розвитку їх патріотичного виховання, що було принципово важливим для збереження і поступу суспільства та держави. Тому, з одного боку, ідейно засуджуючи язичницькі обряди, з другого боку, християнство поступово пристосовувалося до них, що знайшло вияви в культурі Київської Русі [86, с. 24].

У князівсько-боярському середовищі велику роль у вихованні військової сили, мудрості, освіченості відігравав інститут наставництва. Він був необхідний для утвердження дієвого народного ополчення, що мало ключове значення у військовій діяльності [123, с. 51]. Важливу роль серед професійних форм організації виховання у IX–XIII ст. відігравали освітні та виховні заклади. Зокрема, воїни мали якісно володіти різними видами зброї. Тому для тренувань у середньовічній Русі було створено організовані гуртки стрільців із лука і фехтувальні школи у Києві та Новгороді [326, с. 430].

Успішність реального процесу виховання військової сили князів та їх ратників засвідчують, зокрема, уже військові походи початку X ст., здійснені князем Олегом на Візантію. Зокрема, аналізуючи події походу на Константинополь у 907 р., В. М. Ричка слушно зазначає, що з точки зору автора «Повісті минулих літ» ця подія виглядає як величезне військово-досягнення. Його успіх був забезпечений залученням численних людських і матеріальних ресурсів. Дослідник наголошує і на тій обставині, що київський князь, окрім дружинників, залучив до походу на Візантію і представників ополчення, сформованого з різних за етнічним складом племен, на той час об'єднаних в єдиній державі. При цьому загопи князя Олега, крім піхоти, налічували і кінноту, а також військовий флот (до його складу входило близько 2 тис. кораблів) [278, с. 25].

Водночас, часті війни з сусідами та внутрішні конфлікти ставили в умови гострої боротьби за існування не тільки князів та їх ратників, а й простолюдинів. Тому формування та реальний процес виховання військової сили мали важливе значення в киево-руському суспільстві, охоплюючи загальне вміння ловити і муштрувати коней, полювання, володіння зброєю, конем тощо [119, с. 112].

У період централізації влади навколо стольного граду Києва, князі розгорнули створення закладів освіти, де юнаки здобували військово-фізичне виховання. З часів князювання Володимира Великого (960–1015), виховання юнаків здійснювалось у т. зв. «чоловічих домах», які були цього організовані. У той час також діяли т. зв. «лісові школи», організовані в межах чоловічих військових союзів, що проводили ініціації («посвяти») молоді, під час яких основна увага приділялася військово-фізичній підготовці. Дослідники вважають, що військово-фізичному вихованню надавалося значення в монастирях, церквах та школах, що активно розбудовувалися за часів князювання Ярослава Мудрого (1015–1054) [179, с. 311].

Вагомий вплив на філософію виховання захисника Вітчизни за доби Давньоруської держави та на розвиток її військової культури справили два зовнішньополітичні фактори: хозарський та варязький. Зокрема, хозари,

оселившись у пониззі Волги та Дону в VII ст., створили власну державу – Хозарський каганат із столицею Ітіль. З того часу розпочалися активні політичні відносини між хозарами і східнослов'янським світом.

Протягом тривалого часу хозари здійснювали військові напади на слов'янські племена, які жили на кордоні зі степом. Унаслідок цього окремі племінні об'єднання (поляни, сіверяни, в'ятичі) змушені були платити їм данину. Як відомо з «Повісті минулих літ», хозари на вимогу сплати данини отримали «від кожного диму меч» [252, с. 15]. Подібна відповідь означала відмову визнати зверхність противника і готовність до збройної боротьби проти нього.

Тривале сусідство і протистояння Русі степовим кочовикам сприяло подальшому розвитку військової культури [231, с. 170]. Зокрема, на думку багатьох дослідників, гостроверхий шолом, шабля та давньоруська кольчуга походять саме від прототипів, поширених серед кочових етносів Європи та Азії [107, с. 43].

Наступним за часом значущим фактором зовнішньополітичного впливу на виховання захисників Вітчизни стала взаємодія східних слов'ян із північними сусідами – вікінгами або варягами, як їх називали на Русі. За даними «Повісті минулих літ», варяги неодноразово здійснювали походи на землі Північної Русі (у землі Ладоги і Новгороді); надалі вони розпочали проникнення і в центральні регіони.

Т. Окольніча зазначає, що в початковий період свого вторгнення на територію слов'ян варяги мали помітні успіхи, насамперед, завдяки своєму військовому досвіду, високій організації та якісному озброєнню. Проте вже найближчим часом вожді слов'янських племінних союзів зуміли дати відсіч завойовникам, організувавши збройний опір з боку народу [230, с. 131]. Зокрема, автор «Повісті минулих літ» вказує: «В літо 862. Вигнали варягів за море і не дали їм данини. Почали самі в себе володіти» [252, с. 18]. Проте надалі, після того як Олег у 882 р. осів у Києві, він мав у своєму розпорядженні власну варязьку дружину, яку привів на трьох сотнях кораблів. Зокрема, за даними археологічних досліджень, на київському Подолі наприкінці IX – на початку

X ст. жили люди з європейської Півночі, яких на цій площі (близько 150 га) могло бути досить багато [49, с. 32-38].

Дослідники відзначають ключову роль варягів для розвитку вітчизняного війська протягом періоду другої половини IX – першої половини XI ст. Зокрема, варяги брали активну участь у походах князів Олега й Ігоря на Візантію, у балканській кампанії князя Святослава, у війнах князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Вплив варягів на тактику збройних сил Русі знайшов вияв у переході до упорядкованого бойового порядку, що рухався однією лавою, а не безладно. Солідарність і єдність, лад і дисципліна, притаманні варягам у битвах, справили позитивний вплив на вітчизняну систему виховання воїнів [121, с. 12]. Вони сприяли зміцненню єдності суспільства у боротьбі із зовнішніми загрозами, серед яких особливу небезпеку становили кочовики.

Загалом, ідея єдності народу у захисті земель від кочової стихії може бути визначена як епіцентр громадянського виховання особистості у ті часи. Слов'янам протягом багатьох сторіч доводилося вести важкі оборонні війни проти кочовиків, які протягом 1 – на початку 2 тис. н.е. активно рухалися зі сходу на захід. Зокрема, у цьому напрямку проходили війська гунів, аварів, угорців, болгар. Військо Київської Русі на рубежі 1-2 тис. н.е. також зіткнулося з кочовою стихією. Дослідники вказують: «Орієнтація на Візантію, Чорноморський басейн – область руху кочових племен – виводила Русь до активної співпраці зі степом» [364, с. 117]. Н. Д. Ковальчук, приділяючи увагу специфіці існування держави на межі з кочовими племенами Степу, доходить висновку, що на території України розвиток цивілізації вже за часів раннього Середньовіччя набув своєрідного характеру: «Тут йдеться про цивілізацію, яка знаходиться на кордоні між «розумною ойкуменою» культури і силами ворожнечого буття» [142, с. 12].

Своєрідність кочового світу визначалася тим, що його суспільна організація мала насамперед військовий характер. З дитинства кочовики починали виховуватися як майбутні воїни, що забезпечувало як велику чисельність війська, основу якого становила кіннота, так і якісну підготовку. Її основними рисами були дотримання виховних традицій щодо молодого

покоління, поширення мисливства, змагання для перевірки військової вправності, активна участь у воєнних діях. Кочовики цінували коней та зброю значно вище, ніж землеробські етноси. Кожен повнолітній, фізично підготовлений чоловік у кочовому суспільстві був професійно підготовленим воїном.

Висока мобільність кочового суспільства забезпечувалася відносно не складним господарством, яке вели переважно жінки та діти. Це давало змогу кочовим народам звільнювати від господарчої діяльності основну масу дорослого чоловічого населення. Перевага військ кочовиків над землеробським населенням забезпечувалася також рухливістю військ, уміння створювати чисельну перевагу в належному місці та у відповідний час. Крім того, функції військової та адміністративної влади в кочовому суспільстві об'єднувалися в руках однієї особи – вождя-воєначальника, якому підпорядковувалося суспільство, структурно поділене на десятки, сотні, тисячі, тумени [362].

Кочова стихія на землях східних слов'ян була представлена насамперед печенігами і половцями. Зокрема, з печенігами вели активну збройну боротьбу київські князі X–XI ст.: від Ігоря до Ярослава Мудрого [34]. На той час печеніги являли собою серйозну небезпеку: загальна чисельність їх війська, до якого входили важка та легка кіннота і піхота, досягала кількох десятків тисяч воїнів. На чолі печенізького об'єднання перебував правитель, якого на Русі називали каганом (ханом) [49, с. 106-107]. Печенізька загроза, надихнувши суспільство на відсіч противнику, актуалізувала ідею єдності народу у захисті Батьківщини.

Виразні приклади героїчної боротьби народу для захисту земель від кочової стихії наводить «Повість минулих літ». Зокрема, до них належить опис першого нападу печенігів на Київ у 968 р.: «Вперше прийшли печеніги на Руську землю, а Святослав був тоді в Переяславці на Дунаї. І заперлась Ольга в Києві з онуками своїми. І обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти...» [262, с. 46]. Проте, як оповідає літопис, серед киян знайшовся «один отрок», який наважився, видавши себе за печеніга, пробігти через ворожий табір,

щоб перепливти на протилежний берег Дніпра: «Побачивши це, печеніги метнулись за ним, стріляли у нього з луків, та нічого не могли зробити. На тому березі помітили його, впливли навпроти човном, забрали його і привезли до дружини» [262, с. 46-48]. Внаслідок повідомлення сміливого юнака дружина на чолі з воєводою Претичем надала обложеному місту своєчасну підтримку. Спільні зусилля дали змогу відвести від Києва загрозу кочовиків. У наведеному фрагменті літопису підносяться як розум і мужність юнака, що покликав дружинників на допомогу обложеному місту, так і готовність спільно протидіяти кочовій стихії.

Разом з тим, автор «Повісті минулих літ» наголошує на тому, що загроза Києву з боку кочовиків зростає через нерозважливі дії князя Святослава, який відвів основну частину війська для участі в бойових діях на Балканському півострові. Він наводить слова киян, звернені до Святослава: «Ти, князю, шукаєш чужої землі і про неї турбуєшся, а свою занехаяв. А нас мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо не прийдеш і не оборониш нас, то нас таки візьмуть. Невже тобі не жаль Вітчизни своєї, ані матері старої, ані дітей своїх?» [262, с. 48-49]. Саме після цього, як вказується в літописі, князь Святослав повернувся до Києва з військом, що змусило печенігів відступити.

Однак небезпека з боку кочовиків зберігалася й надалі. На рубежі X-XI ст. печеніги зайняли степові землі Північного Причорномор'я, що перешкоджало сполученню Русі з Візантією, водночас створюючи серйозну небезпеку для Києва. Найбільш відомим серед тогочасних печенізьких ханів був Куря, якому в 972 р. вдалося знищити дружину князя Святослава біля дніпровських порогів.

За доби правління князя Володимира Великого для захисту територій Південної Русі від вторгнень печенігів була створена оборонна лінія укріплень, що складалася з фортець (поблизу річок Ясна, Осетр, Трубіж, Сула, Стугна) [381]. Зокрема, вже у 80-х роках X ст. було побудовано оборонну лінію на Сулі. Від витоків Сули до Дніпра налічувалося 18 укріплених містечок (Воїнь, Горошин, Жолпин, Лубни, Лукольм та ін.), що будувалися на висотах правого берега для більш зручного спостереження й ефективної оборони за допомогою

природного річкового бар'єра. Містечка створювалися приблизно на однаковій відстані одне від одного; кожному з них відводилася ділянка кордону близько 10 км. Завдяки цьому виникала передова лінія охорони й оборони південних кордонів держави. Укріплення були з'єднані між собою валом від Лубен до Дніпра (до 90 км довжиною), сполученим із валом уздовж лівого берега Дніпра (до 100 км довжиною). Змієві вали на той час стали достатньо ефективним засобом захисту від кочової стихії, стримуючи проникнення ворожої кінноти на головні шляхи [386, с. 270].

Фортифікаційна майстерність підтримувалася неухильним зростанням патріотизму, що доводять історичні перекази, проаналізовані дослідниками: «...влітку 982 року, після виснажливого походу на в'ятичів, на річці Трубіж, військо князя Володимира зустріло величезну армію печенігів. Виїхав наперед головний печеніг і запропонував Володимирі на ранок бій між печенізьким та київським воїнами. Якщо переможе мій, мовив головний печеніг, будемо воювати три роки на твоїй землі, а якщо переможе твій, то три роки воювати взагалі не будемо. І наступного ранку відбулося дужання між воїном Кирилом Кожум'якою і могутнім кочівником. Як свідчать літописи Воскресенський, Лаврентіївський та Софіївський, молодий Кожум'яка «удави печенежина в руки до смерті». Налякані печеніги кинулися тікати, князівська дружина їх наздогнавши, почала сікти на смерть. І наказав Володимир закласти місто біля того броду, і назвати те місто Переяславом, де Кирило Кожум'яка здолав могутнього печеніга» [179, с. 307]. На нашу думку, наведена інформація доводить поширення ідеї єдності народу у захисті земель від кочової стихії серед широких верств: прізвисько «Кожум'яка» засвідчує належність його носія не до верхівки, а до низів тогочасного суспільства. Саме спільні зусилля щодо відсічі печенігам забезпечили успіх у цій тривалій боротьбі.

У часи, коли військова могутність зростала, а нова держава землеробів і воїнів відгороджувалася від «Дикого Поля» неприступними укріпленнями і фортецями, шанси кочовиків відновити «золоту добу» грабіжницької економіки неухильно знижувалися. Після поразок, яких вони зазнали у першій половині

X ст. на Альті під Переяславом і під стінами Києва, печеніги розділилися: одні пішли шукати кращої долі на руських землях, інша частина увійшла до складу половецького об'єднання, продовживши кочове життя у степах [49, с. 110-112].

Саме половці склали основу наступної, ще більш небезпечної хвилі кочової стихії. Їхні напади на Київщину, Чернігівщину, Переяславщину у XI–XIII ст. становили масштабну загрозу для суспільства та держави. Половецькі племена вже мали власні правлячі династії, що сприяло, поряд зі збереженням кочового скотарства як провідної галузі господарства, появи у них укріплених міст (Шарукань, Осень, Сугрів). Витривалість і завзятість половецьких воїнів, їх добре озброєння (зокрема, використання панцирів), вмільість кінноти, що була основним родом військ, створювали серйозну небезпеку, що засвідчили вже перші битви. Так, у 1061 р. половецька орда перемогла на Київщині Всеволода Ярославича, а 15 серпня 1068 р. на р. Альта розгромила військо трьох князів Ярославичів. На думку дослідників, лише переяславський, а згодом київський князь Володимир Мономах на рубежі XI–XII ст. зміг успішно протистояти половцям, висунувши боротьбу з ними на перше місце у своїй політиці [121, с. 107-108].

М. Котляр, визначаючи джерела патріотизму Володимира Мономаха, насамперед звертає увагу на його походження. Майбутній київський князь провів у рідному Переяславському князівстві, розташованому на межі територій Русі зі Степом, більш як тридцять років. На думку історика, така ситуація позначилася на переконаннях Володимира щодо величезної загрози набігів половців, протистояти якій могла тільки об'єднана Русь. Його дорослішання відбувалося в суворих умовах постійних воєнних дій проти кочовиків. Оскільки батько Володимира, переяславський князь Всеволод, насамперед був книжником і шанувальником освіти, а не війни, його сину довелося вже в юному віці стати «своєрідним мечем і щитом у руках батька» [161, с. 355-356]. Тим самим було закладено основи особистого досвіду виховання захисника Вітчизни, що пізніше сприяло вагомим успіхам Володимира Мономаха у протистоянні половцям.

З 1094 до 1113 рр. Володимир Мономах княжив у Переяславлі, а після смерті Святополка у 1113 р. він став київським князем. Завдяки його вирішальній ролі в протистоянні кочовій стихії зростає інтерес літописців до особи князя. Так, зокрема, «Повість минулих літ» детально зображує спільний похід Володимира Мономаха і Святополка проти половців 1103 р.: «Поклав Бог на серце руським князям Святополкові і Володимирові Мономаху думку благу... І от пішли в наступ половецькі полки, як ліс, кінця і краю не видно їм було; і Русь пішла проти них. І вселився великий жах у половецьке військо, і Бог вселив у них страх і трепет перед лицем руських воїнів, і заціпеніли вони самі... Наші ж із веселим гуком, на конях і піші, пішли назустріч їм. коли ж побачили половці, як ринули на них руські, то, не дійшовши до них, побігли перед полками руськими. А наші погнались, рубаючи їх... І повернулись на Русь з полоном великим, і з славою, і з перемогою великою» [252, с. 170-173]. Наступні великі переможні походи проти половецьких ханів (1107, 1109, 1111 і 1116 рр.), відповідно до літопису, проводились за ініціативою Володимира Мономаха і під його фактичним командуванням [161, с. 66]. Завдяки їм половецька загроза, хоч остаточно і не зникла, проте була значно послаблена. Набутий досвід єднання сил народу у захисті земель від кочової стихії Володимир Мономах визначив як епіцентр громадянського виховання особистості у своєму уславленому творі «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм», що буде проаналізовано далі.

Отже, протягом століть напруженої боротьби проти печенігів та половців, у процесі праці, самобутніх форм фізичного виховання, військової справи відбувався поступальний духовний та фізичний розвиток нашого народу, що забезпечував його єдність у захисті земель від кочової стихії. Від батьків до дітей передавалися військово-прикладні навички: уміння стріляти з лука, метати списи, їздити верхи, плавати. Велике значення за таких умов мали сила, загартованість, спритність, витривалість, досконале володіння різними видами зброї, вміння верхової їзди. О. Полянничко і Н. Гаврилова звертають увагу на ту обставину, що наявність військової загрози актуалізувала потребу у

патріотичному вихованні молодого покоління, що виявило себе у різноманітних традиціях і звичаях суспільства доби Київської Русі [254, с. 66].

Центром єдності народу у захисті земель від кочової стихії у свідомості тогочасного суспільства постає Київ. Ідею його сакрального зв'язку з усією Руссю відбиває, зокрема, «Проложне сказання про чудо св. Богородиці», датоване у Київському літописі 1172 р. Тоді руські дружинники чисельністю в 90 списів здобули блискучу перемогу над удесятеро переважаючими силами половецьких войовників, що пов'язується автором літопису саме з допомогою Матері Божої. В. М. Ричка, аналізуючи названі події, наголошує на тому, що в свідомості суспільства тогочасної доби Київ ототожнювався з «Домом Богородиці», тим самим надаючи сакральної єдності всій Руській землі [278, с. 140].

Відповідно до загальної ідеї єдності народу у захисті земель від кочової стихії, зміст громадянського виховання в давній історії українців визначався низкою взаємопов'язаних аспектів: розумінням буття у парадигмі віч-на-віч зі смертю, бойовим духом та налаштованістю на перемогу, героїзмом та його позірними формами. О. Роговець вказує на актуальність процесу громадянського виховання в конкретних історичних умовах тогочасної епохи. Становлення і розвиток Київської Русі постають унікальним історичним періодом, протягом якої процесами державотворення відбувалися одночасно з формуванням підвалин громадянської культури. Основний обов'язок русича щодо своєї держави визначався як захист рідної землі від зовнішніх противників, а ключова громадянська цінність полягала в переконанні щодо могутності цієї держави як надійної запоруки майбутнього слов'янства [279, с. 160].

Розуміння буття у парадигмі віч-на-віч зі смертю починало закладатися ще з дитинства. Уже з перших днів життя дитини, під час обрядових дійств, присвячених її народженню, давньоруська сім'я (грумада) прагнула побачити у немовляті насамперед майбутнього воїна – захисника і здобувача.

Надалі, протягом часу дорослішання дитини, в її житті відбувалися нові обряди і ритуали, пов'язані з громадянським вихованням:

- «постриг» (3-4 роки) – перша в житті дитини посадка на коня;
- навчання стрільби з лука, фехтуванню, володінню списом і арканом, що розпочиналося одночасно з навчанням дитини грамоті (з 7 років);
- навчання «військовим хитрощам» (з 12 років);
- ініціації – посвята юнаків у воїни, пов'язана із проходженням відповідних фізичних та духовних випробувань; в разі успішності юнаки починали вважатися дорослими воїнами (у 17-18 років).

Обряд «постригу», який позначав початок руху дитини шляхом дорослого життя воїна, відбувався у доволі ранньому віці, коли дитину не лише вперше стригли, але й садовили на коня, що символізувало необхідність у майбутньому навчитися добре їздити верхи [87, с. 6-7]. Після цього дитина вже могла брати участь у військових походах.

Зокрема, зазначену обставину засвідчує «Повість минулих літ», згадуючи, що князь Святослав вже малою дитиною вирушив у похід проти деревлян, разом із воєводами очоливши військо: «І коли зійшлись обидва війська, кинув списа Святослав на деревлян. Спис пролетів між вухами коня і впав коневі у ноги, коневі, бо Святослав був ще дитиною. І сказав Свенельд, воєвода батька його: «Князь уже почав. Удармо ж, дружино, за князем»» [252, с. 41]. Тим самим текст літопису доводить, що дотримання традиції, згідно з якою битву має розпочинати князь, було на той час обов'язковим, незважаючи на вік останнього.

Надалі зміст громадянського виховання в його військово-фізичній складовій постійно ускладнювався. Н. Деделюк і А. Рибніцький докладно аналізують основні компоненти цього виховання. Зокрема, у підлітковому віці необхідно було оволодіти різними видами зброї (списом, мечем і шаблею, сокирою), навчитися боротися, битися рукопаш, плавати та пірнати, веслувати на човнах, ходити на лижах, лазити по деревах. До поширеного у русичів виду змагань також належав біг на 20-25 верств. Також велику роль відігравала і кінна їзда. Відповідно до матеріалів археологічних досліджень, вчені висувують гіпотезу, що на Старокиївській горі, окрім князівських будинків, був

розташований і «кінний двір», до складу якого входив і невеликий іподром. На той час їзда верхи мала характер не розваги або спортивного змагання, а вміння, життєво необхідного і такого, що потребувало серйозних тренувань [87, с. 7]. Зрозуміло, що виживання воїна в умовах бойових дій залежало від його загального фізичного стану і якості володіння різними видами зброї [86, с. 93].

Співвідносячи систему громадянського виховання в давній історії українців з усім життям людини, О. Попович звертає увагу і на заключний обряд у цій системі. Ним була «тризна» – вшанування загиблого воїна або померлого родича. Протягом тризни на честь загиблого проводилися різноманітні ігрища й забави, дужання (боротьба), співи, танці [255, с. 154]. У зв'язку з цим варто зазначити, що розгляд смерті як гідного завершення життя воїна давав змогу слов'янам зберігати високий моральний дух протягом найтяжчих випробувань.

Високий бойовий дух і налаштованість на перемогу виявляли себе у військових походах, які були притаманні всій добі киево-руської історії. Так, на думку істориків, на першому етапі існування Русі провідне значення мали походи за межі її території, що зміцнювали молоду державу й стверджували її авторитет на міжнародній арені. На той час (наприкінці IX – у першій половині X ст.) характерною рисою зовнішньої політики київських князів поставала зацікавленість в отриманні прибутків від міждержавних воєнних конфліктів поряд із зовнішньоторговельними операціями.

Надалі, за часів розквіту Київської Русі (наприкінці X – у першій половині XI ст.), у зв'язку з посиленням зовнішнього тиску (передусім, зростанням кочової загрози) військовим походам було притаманне переважання оборонного змісту, а із середини XII ст., із посиленням феодальної роздробленості, посилювався їх міжусобний характер. Водночас на всіх етапах військові походи сприяли ефективному військово-фізичному вишколу руських воїнів [87, с. 8].

Невід'ємним складником громадянського виховання на всіх етапах історії Київської Русі поставало звеличення героїзму і його вираження у відповідних позірних формах. Аналізуючи їх, Н. Сулаєва приділяє особливу увагу жанру героїчних билин. Вони стали формою створення, передання і збереження

відомостей про історичне минуле власного народу. Билини виникали у другій половині 1 тис. н.е. в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та ін. Співці виконували їх, акомпануючи розповіді на гусях. Найбільш давніми вважаються билинні оповіді про відомих трьох богатирів, а також про Святогора, Вольгу, Ставра. Найбільш відомими виконавцями билин за доби Київської Русі були уславлений співець Боян (середина XI – перша половина XII ст.), Ор та бунтівний «словутьний певець» Митуса (XIII ст.). До відомих оповідачів історії Русі належали також Вишата та його син Ян Вишатир з Новгорода (XI ст.). У своєрідній формі пам'яток фольклору билини розповідали про події минулого [314, с. 280-281]. Водночас їх популярність серед різних верств суспільства, простота форми, поєднана з глибиною змісту, сприяли подальшому поширенню і зміцненню принципів громадянського виховання.

Особливого значення у вітчизняній фольклорній традиції набули героїчні образи богатирів-борців з кочовою навалою (Іллі Муромця, Добрині Микитовича, Олексія Поповича, Євпатія Коловрата), молодих воїнів (Кирила Кожум'яки), князівських ратників (Межибора та ін.), селян-орачів (Микули Селяниновича). Билини оспівували цих героїв як безкорисливих захисників найменш захищених верств суспільства, «вдов і сиріт». У цих творах історію народу відтворював сам народ [333, с. 323]. Тому ці твори, які зображують буття людини у смертельно небезпечних ситуаціях, уславлюють її бойовий дух та налаштованість на перемогу, і нині належать до найбільш виразних позірних форм героїзму у вітчизняній традиції.

Видатний філософ Григорій Сковорода у своїх творах серед багатьох питань також пише і про природженість українців до звитяги у ратній справі. Актуальність праць мислителя визначається тим, що в центрі його творчості перебуває людина. Ідейні засади філософсько-антропологічних поглядів Григорія Сковороди поєднують патріотичний характер зі зверненнями мислителя до принципів християнства (насамперед, до змісту Біблії) та головні його світоглядні категорії: віру, надію, любов тощо. У річищі осмислення

зазначених категорій філософ шукає відповідь на питання визначення сутності людини, змісту її життя, основних граней людської діяльності [223, с. 12].

Торкаючись питання сутності людини і сенсу її життя, Григорій Сковорода робить наголос на проблемі виховання, що в його філософській спадщині посідає одне з чільних місць. Джерелом виховання він вважає природу, що вливає до серця людини добру волю, вважаючи «янгольську мову без доброї думки», «тонку науку без серця благого» позбавленими сенсу [299, с. 306]. Філософ покладає завдання виховання на плечі батьків, які мають прищепити дитині важливі риси характеру. Від матері дитина має успадкувати почуття патріотизму, любові до рідної землі; від батька ж повинна перейняти доброту, мужність, витривалість [35, с. 10].

Батьківська педагогіка у філософській спадщині Григорія Сковороди формує засадничі принципи виховання дітей та молоді, оскільки головним обов'язком батьків є «благо породити і благо навчити». Мислитель обстоює такі високі моральні якості, як вдячність, добродійність, повага, працелюбність, самопізнання, які допоможуть дати життя людському духу, благородство серцю, ясність думкам. Такі ідейні принципи філософсько-педагогічних творів мислителя дають змогу Н. О. Майбороді розглядати Григорія Сковороду як вірного сина своєї епохи і свого народу, який і художньою творчістю, і філософським вченням, зрозумілим українському народу, рухав уперед культуру, сприяв активізації громадської думки, вірив у могутній природний розум свого народу, його кращу долю, мріяв про справедливий соціальний лад [193, с. 30].

Григорій Сковорода постає палким патріотом своєї Вітчизни. Його педагогічні погляди передбачали виховання почуття патріотизму, любові до Батьківщини, що виявляє себе у трактатах, промовах, листах, байках. Мислитель вважав, що кожна людина має бути відданою своїй справі на благо Вітчизни, виявляти любов до неї [205, с. 166]. Тому він гнівно засуджує гонитву батьків за прибутками, за чужоземним вихованням, наслідками чого стають егоїзм дітей, духовне зубожіння, втрати любові й поваги до Батьківщини. Його твори є

актуальними й нині, переконуючи батьків у необхідності відповідального ставлення до виховання й освіти дітей, піклування про духовний та фізичний розвиток дитини, прищеплення їм найвищих моральних якостей і естетичних потреб [186, с. 127].

Високо оцінюючи роль патріотичного виховання, Григорій Сковорода обстоював ідеї народності, наставляв народ, як слід жити, працювати, виховувати дітей, наголошував на необхідності для кожної людини знати власний народ, а через народ пізнавати саму себе. Для філософа патріотизм постає багатограним і складним почуттям любові до Вітчизни, у змісті якого органічно поєднуються любов до рідної землі, природи, мови, традицій, що передбачає усвідомлення патріотичного обов'язку перед власним народом [244, с. 131]. Його поглядам були притаманні риси антеїзму як спорідненості етнічної спільноти із землею, природою, довкіллям. Допоки людина зберігає зв'язок з рідною землею, подібно до героя давньогрецького міфу Антея, вона не втрачає свої сили. Відповідно, на думку Сковороди, патріотичне виховання має бути спрямоване на утвердженні любові до Батьківщини, рідної землі [223, с. 12].

Питання природженої звитяги українців у ратній справі у творчості Григорія Сковороди перебуває в річищі однієї з ключових тем його філософської спадщини, пов'язаної з поняттям «сродної» (спорідненої) праці. Саме така діяльність, що відповідає покликанню людини, постає в очах Сковороди справді наповненою вищим смислом. Спорідненість із воїнством для філософа є важливим складником належним чином влаштованого суспільства. Тому він закликає людину, «народжену воїном», озброюватися, щоб захищати землеробство і купецтво від «внутрішніх грабіжників і зовнішніх противників». На думку мислителя, для «природного воїна» не може бути нічого кращого за військову справу, оскільки завдяки цьому можливо здолати образу, захистити постраждалу беззбройну невинність, зберегти основу суспільства – правду [304, с. 226].

У своїх творах Григорій Сковорода неодноразово згадує відомих воїнів-героїв минулого, як легендарних (Ахіллес), так і реальних (Олександр

Македонський та ін.). Він з повагою відгукується про героїв давньоримської історії, які поєднували силу зі справедливістю, а перемогу з милосердям [299, с. 441].

Водночас вищий сенс військової (як і будь-якої іншої) діяльності для Григорія Сковороди невіддільний від слідування людини принципам християнства. Звертаючись до воїна, філософ підкреслює, що «військове лихо з Богом тобі буде в сто разів приємніше рангів і прибутків твоїх. Ранг носити може кожен, але діло дійсно робить один той, хто природний. Діло і без рангу [є] ділом, але ранг без діла ніщо, а діло без Бога... Навіщо мати меч, якщо не те сікти, на що він викуваний» [299, с. 226].

Відповідно, звитяга українців у ратній справі для Григорія Сковороди поєднана з дотриманням людиною християнських цінностей. Примітно, що у своїх творах філософ неодноразово використовує образи зброї саме в цьому контексті: зокрема, меч божого або списа у вигляді блискавки, яким архістратиг Михайло вражає диявола [299, с. 263]. В одному з листів Сковорода зазначає: «Духовна зброя сильніша за тілесну» [299, с. 424]. У цьому він постає послідовником традицій виховання захисника Вітчизни, закладених в історії української філософії та культури попередніх епох.

Ідеологія військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду, що пов'язана з іменами Іларіона Київського, Яків Мніха, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, Кирила Туровського та інших, відіграла визначальну роль у підготовці захисників Вітчизни. Здобуваючи освіту і знайомлячись із філософськими творами, що містили патріотичні ідеї, молоде покоління виховувалося на героїчних традиціях народної мудрості, на прикладах видатних вчинків своїх предків, на подвигах вітчизняного воїнства, на зразках патріотичної діяльності князів [212].

Вагомий вплив на становлення ідеології військово-патріотичного виховання здійснив Іларіон, поставлений князем Ярославом Мудрим та церковним собором митрополитом Київським у 1051 р. Своім твором «Слово про закон і благодать» він фактично заклав основи нової ідеології Київської держави,

що ґрунтувалася на засадах християнства. У його творі було переосмислено зміст свідомості християнської Русі [384, с. 52]. Як зазначають дослідники, філософська думка Київської Русі зобов'язана Іларіону вибором тієї світоглядної орієнтації, у межах якої не тільки відбулося відновлення політичних структур дохристиянської язичницької доби, але й набула розвитку духовна традиція вітчизняного середньовіччя [108, с. 51].

Відповідно, важливим складником зазначеної традиції у творчості Іларіона постає ідеологія військово-патріотичного виховання, пов'язана з образом сильного і мудрого правителя. Автор «Слова про закон і благодать» шанує вченість; при цьому головною метою виховання Іларіон вважав підготовку молоді до служіння Батьківщині та її захисту [178, с. 86]. Тому автор високо оцінює, зокрема, такі риси князя Володимира Великого, як відвага, мужність, могутність сила, виявлені ним при захисті рідної землі від ворогів [76, с. 25].

А. Медвідь слушно визначає «Слово про закон і благодать», виголошене Іларіоном між 1038 і 1050 рр. в урочистій обстановці у Софійському соборі в присутності князя Ярослава і боярської верхівки, як державну політичну програму того часу. Дослідниця наголошує на добровільному характері запровадження християнства. Відповідно, «Слово про закон і благодать» постає твором, в якому автором з великою силою виражено ідею патріотизму, захисту інтересів Київської Русі, її політичної незалежності та церковної рівноправності [203, с. 284].

Прагнення митрополита Іларіона до утвердження патріотизму, любові до Вітчизни знаходить вияв у зображенні ним величі та єдності рідної землі. Автор уславляє патріотизм видатних державних діячів, насамперед князя Володимира Великого. Разом із тим Іларіон нагадує і про його славетних попередників (князів Ігоря та Святослава), політичні успіхи яких сприяли тому, що Київська Русь стала могутньою державою. Володимир продовжив їх справу, зробивши її рівною з іншими європейськими народами завдяки прийняттю християнської віри [370, с. 160]. В аспекті нашого дослідження варто зазначити, що в таких характеристиках підноситься не лише конфесійна приналежність правителів

(адже Ігор і Святослав були язичниками), а насамперед їх здобутки у державному будівництві, у захисті Батьківщини.

«Слово про закон і благодать» вперше в українській філософії докозацького періоду поєднало принципи християнства з ідеологією патріотичного виховання. О. Шепетяк високо оцінює їх значення, визначаючи ідеї християнства «сферою духовно-практичної діяльності, яка захищала людину від фізичного деспотизму і духовного поневолення» [385, с. 168].

Яскравим зразком військово-патріотичного виховання в українській філософії до-козацького періоду постає і твір «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм». На думку І. Дзюбенко, саме з періодом князювання Володимира Мономаха пов'язано становлення ідеї громадянського виховання на території Київської Русі [88, с. 29]. Так, у «Повчанні...» закладено основи загальнолюдських виховних принципів. Серед них варто виокремити як загальнолюдські (правду, добро, любов, гідність), так і національні (патріотизм, історичну пам'ять) [317, с. 24].

С. Герасимчук відзначає таку загальну рису філософії докозацького періоду, як звернення авторів (зокрема, князя Володимира Мономаха) до історичних подій, поширених суспільних ідей з метою їх осмислення в системі художніх образів. Симбіоз алегоризму та історизму, помітний у структурі «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм», дає змогу авторові розглядати події та історичних осіб в аспекті художнього сприйняття [65, с. 49].

З. Ланцута, аналізуючи зміст «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм», розглядає образ ідеального князя як об'єкт уваги автора, пов'язаної з його напруженими роздумами, внутрішніми психологічними колізіями. Для свідомості тогочасної епохи князь постає перш за все уособленням військових чеснот, мужнім воїном. Відповідно, Володимир Мономах, споглядаючи події власного життя, насамперед звертається до спогадів про свої походи на ворогів. Вони можуть бути визначені в якості стрижня загальної політики князя. Саме «походи» і «лови», згідно з тогочасними уявленнями, постають основними заняттями, гідними княжого звання [180, с. 66].

Водночас, Володимир Мономах піклувався про виховання захисниками Вітчизни не лише представників князівського стану, а й усіх мешканців Київської Русі. Р. Р. Петронговський звертає увагу на те, що київський князь визначав ключовими рисами русичів повагу до народу, до власної землі, радив постійно зрощувати й розвивати мужність, хоробрість, прагнення до захисту Вітчизни: «Не давайте сильним губити слабких», «не вбивайте ні правого, ні винного», «шануйте старих людей як батьків, любіть юних як братів», «на війні будьте діяльними» [246, с. 29]. – Володимир Мономах висував саме такі настанови, що в сукупності становили основу військово-патріотичного виховання.

Головний вектор зовнішньополітичного курсу Володимира Мономаха був спрямований на захист земель Київської Русі від кочової загрози з боку половців. «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм» відтворює його багатий досвід захисника Вітчизни, що став вагомим внеском до патріотичного виховання сучасників і нащадків Мономаха. Зокрема, у цьому творі наголошено, що князь не має сліпо довірятися своїм безпосереднім помічникам (боярам, тіунам, отрокам): він повинен особисто контролювати всі важливі справи, зокрема, протягом походу перевіряючи караули, не дозволяючи дружині розоряти поля і села [333, с. 324].

Подібні думки зумовлені загальною морально-патріотичною позицією Володимира Мономаха, про яку дають змогу судити використані в повчанні художні засоби. Зокрема, образи зброї, як зазначають дослідники, в тогочасній християнській літературі відігравали двоїсту роль, символізуючи водночас як владу, так і волю, що могло позначати в одних випадках руйнування заради руйнування, а в інших – руйнування заради творення.

Реалізацію зазначених ідей С. Герасимчук простежує і в «Повчанні Володимира Мономаха дітям своїм». У цьому творі образ лука слугує князю Володимиру як метафора влади гріха, що не може схилити праведників, проте є згубною для відступників від Бога. Автор розвиває цю думку, звертаючись до конкретних історичних подій (прихід Мономахових братів із пропозицією до

нього спільно виступити проти князів Ростиславовичів). Тим самим реальні перипетії минулого Київської Русі сприяють формуванню своєрідної системи образів «Повчання...»: історичні події входять до художнього контексту, перетворюючись на естетичні цінності [65, с. 50].

Своєрідна система образів використана Володимиром Мономахом, і при описі протистояння із зовнішніми противниками. Зокрема, автор змальовує яскраві сцени приборкання диких коней, полювання на турів, лосів, ведмедів, вепрів. Подібні метафори мали позначити гострий характер боротьби проти ворогів. С. Герасимчук слушно вказує: «У структурі художнього мислення Середньовіччя образи диких тварин часто виступають алегоричними персоніфікаціями зла. Образну парадигму твору зумовлює сутність об'єктів інакомовного переосмислення, саме тому інтенції зображення агресивних степових народів, ворогів християнства, як сил зла, втілилися в алегоричному образі лютих звірів» [65, с. 52]. Тим самим, «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм» реалізовувало функцію військово-патріотичного виховання, чітко і недвозначно протиставляючи зло добру.

Активна військово-політична діяльність князя, згадана в «Повчанні...», сприяла розгрому половецьких орд і їх відтисненню до степів, одночасно зміцнивши єдність країни. Досягнуті успіхи визначили зростання авторитету Володимира Мономаха як серед представників правлячого класу (князів, бояр, дружинників), так і серед простолюдинів, які найбільшою мірою потерпали від вторгнень кочовиків і князівських усобиць. Оцінюючи заслуги автора «Повчання...», В. Лозовой обґрунтовано оцінює Володимира Мономаха як послідовного прибічника єдиної і сильної Русі, для якого принциповим питанням було збереження соціального миру в державі [184, с. 575-576].

Вагоме значення для розвитку ідеології військово-патріотичного виховання в українській філософії до-козацького періоду мала і творчість інших мислителів. Зокрема, Яків Мніх у творі «Пам'ять та Похвала князю Володимирі» збирає й упорядковує історичні відомості про княгиню Ольгу, князя Володимира Великого, хрещення Русі.

Як зазначає В. Арістов, частина інформації про діяльність князя Володимира відповідає змісту «Повісті минулих літ», але поряд із нею у творі Якова Мніха зустрічаємо й унікальні звістки. У контексті проблеми патріотичного виховання промовистою є увага Якова Мніха до військових походів Володимира Великого проти в'ятичів, волзьких болгар, хозарів (останній, можливо, «переданий» автором «Пам'яті та Похвали...» Володимирі від Святослава для надання більшої ваги боротьбі хрестителя Русі проти нехристиянських народів) [7, с. 69-70].

Важливими патріотично-виховними ідеями проникнуті і такі філософські твори, як «Послання» Климента Смолятича і «Златоуст» Кирила Туровського. Ідейні засади названих праць визначаються філософським тлумаченням єдності і сили духу, вихованням гідності за свій народ, почуття патріотизму [173, с. 76]. Зокрема, митрополит Климент Смолятич обстоював перевагу розуму над почуттями, засуджував користолюбство, примхливість. При цьому він, на відміну від Іларіона, не розглядав князів як взірць виховного ідеалу для народу. Таким зразком, на думку Климента Смолятича, має поставати церква, яка не повинна зосереджуватися на збиранні матеріальних скарбів, щоб не залежати від них, тим самим захищаючи справедливість у суспільстві та державі [385, с. 167].

Видатний мислитель Кирило Туровський, який ще за життя був прозваний Златоустом, у своїх творах проголошував значущість книжного вчення – одного із складників розумної людини, – що має знайти застосування в реальному житті суспільства заради досягнення загальнолюдського добра [33, с. 98]. Проводячи антитезу «добро – зло», Кирило Туровський підкреслював значущість морального (зокрема, патріотичного) виховання людини, яка завдяки наявності свободи волі здатна здійснювати добрі вчинки [272, с. 240].

Патріотично-виховний зміст простежуємо і в такому творі, як «Моління Данила Заточника». Написаний за доби феодальної роздробленості, цей твір відобразив напружені ідейні пошуки мислителів того складного історичного періоду. Дослідники звертають увагу на оригінальність і самостійність думки автора «Моління...», який відверто проголошує вищість розуму над фізичною

силою, перевагу знання над сміливістю, пріоритет мудрості над військовими успіхами. Автор уславлює духовну могутність освіченої, розумної особистості, яка має здатність критично мислити й самостійно оцінювати події навколо себе. Завдяки власному розуму, активній позиції щодо гострих питань тогочасного життя, Данило незатишно почувається серед тих осіб, які найвище за все цінують земну славу, багатство, силу і владу [242, с. 29]. Виховання самостійно мислячої людини варто оцінити як важливу складову патріотичного виховання.

Таким чином, виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури докозацької доби постає однією з центральних смислоутворюючих проблем. Увага до патріотичного виховання, яка простежується вже в давньокиївських літописах на численних історичних прикладах, виявляє себе і в інших пам'ятках культури. Зокрема, у «Руській правді» проблема підготовки захисника Вітчизни відображена в контексті правового виховання, а «Слово о полку Ігоревім» оспівує ратний подвиг воїнів, які протистоять кочовій загрозі. Мислителі усвідомлювали необхідність патріотичного виховання усіх верств суспільства – як вищих (князів, бояр, дружинників), так і нижчих (рядових воїнів). Саме їх згуртування мало забезпечити успішний захист Вітчизни.

Особливої актуальності виховання захисника набуло в умовах розгортання кочової стихії, декілька хвиль якої (від печенігів до половців) накочувалися зі степів на землі східних слов'ян на межі 1-2 тис. н.е. Боротьба з таким сильним противником потребувала максимальної концентрації зусиль, що зумовлювало посилення патріотичного виховання. Його важливим компонентом стала розвинена система фізичної підготовки, поєднана з мудрістю й освіченістю, що в комплексі розглядалися як основа героїзму. Тому не випадково проблема виховання посіла провідне місце у філософських творах докозацької доби, як релігійного, так і світського характеру, автори яких постають справжніми патріотами рідної землі. Традиції виховання захисника Вітчизни, закладені в ту епоху, були успадковані й розвинені наступними поколіннями.

2.2. Філософсько-освітні аспекти козацького виховання

Особливості козацького виховання визначаються унікальною культурою, звичаями й традиціями, а також духовною атмосферою, що характеризували козацтво як волелюбний соціальний стан, який привертає увагу численних поколінь дослідників. Щоб глибше зрозуміти витoki цих особливостей, необхідно детальніше розглянути **феномен козацтва** в історичному розвитку України.

Досліджуючи появу козацтва відомий український історик В. Антонович зазначає: «Перші згадки про козаків стрічаємо під кінець XV віку: першим разом року 1489. Того року був похід проти Татар, і в польського історика Бельського є звістка, що провідниками його були козаки. Другим разом про козаків на галицькому Поділлі маємо звістку р. 1491. Крім і Бельський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоїлася ворохобня селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі ворохобників стояв козацький отаман, на прізвище Муха. Перший документ, де згадано про козаків, належить до року 1499. З початку XVI віку козаки займають уже визначну територію. Стрічаємо їх по староствах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Винницькому, Хмельницькому» [4, с. 18-20].

Українські історики, усвідомлюючи виняткове значення козацтва для становлення й розвитку українського народу, прагнули всебічно осмислити питання його походження, історичної місії та специфіки соціального й культурного буття.

Аналізуючи роль і значення козацтва, Д. Кондратьєва [148, с. 251] узагальнила точки зору відомих українських мислителів щодо цього феномену. Зокрема, вона аналізує дослідження М. Костомарова щодо козацтва. Науковець трактує козацтво як зв'язуючу ланку між княжою добою та новим часом, що не сприймали єдині державницькі основи. При цьому він особливо підкреслює героїку козацтва, що засвідчена непересічними вчинками. Натомість М. Максимович обстоював ідею про дві стихії, які стали вирішальними у

творенні козацтва: «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську». Ці ідеї перегукуються з поглядами П. Куліша, який характеризував козацтво як спільний продукт Азії та Європи. З точки зору М. Драгоманова, необхідне переосмислення недоліків та переваг козацтва. Разом з тим, «на все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну, підкреслюючи тим самим архаїчність дослідницького інструментарію попередників. Іван Кривецький, дотримувався думки, що не варто занадто ідеалізувати історію козаччини. Він звернув увагу на те, що саме П. Куліш перший описав архаїчність в історії (козаччини) і перший мав відвагу – назвати її по імені» [148, с. 251].

Козацтво – це унікальне соціальне, військово-політичне, духовно-культурне явище в історії українського народу, яке в той же час не варто ідеалізувати, створюючи «історичну міфологію», що шкодить адекватній оцінці подій та постатей.

Поява козацтва ознаменувала не тільки виникнення нової соціальної верстви населення, але й нового укладу життя, відмінного від інших соціальних груп, прогресивного світобачення, економічного укладу тощо.

Як стверджує В. Смолій, з початку свого формування козацтво виходило за вузькі рамки феодальної становості, хоча при цьому й розвивалось у межах існуючих феодальних відносин. Козак-воїн як і козак-землероб діяли поруч: військова складова взаємодіяла з землеробським елементом і доповнювала його. Козак, що займався землеробством був вільним господарем і організовував ведення власного господарства (зимівник) фактично як фермер. Доконаним є той факт, що починаючи з XVI ст. козацькі господарства містили в собі доволі значні можливості для потенційного розвитку, у яких чітко простежуються риси буржуазного способу виробництва. Зокрема, про це говорять особливості господарсько-виробничих відносин, що склалися в зимівниках – використання у них найманої праці, політоварний характер козацьких господарств тощо. Наступним суттєвим чинником, що сприяв швидкій й відносно безболісній еволюції українського козацтва, стало те, що воно розвивалось на широкій соціальній базі, яка постійно динамічно оновлювалась. Як відомо, школу

козацтва (зокрема, запорозького) пройшли тисячі представників різних верств населення українських земель, а саме бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Спосіб життя, що передбачав постійні переміщення і контакти з мешканцями міст і сіл не тільки в Україні, а й з представниками інших держав, змінював у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них особливе, нове світобачення, що базувалось не лише на суспільному укладі окремої місцевості, а на її прикладах загальноукраїнського і навіть європейського масштабу. Людина, яка певний час мешкала у козацькому середовищі, полишала його вже «не звичайним дрібним шляхтичем або забитим темрявою селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства» [301, с. 63-64].

Своїм існуванням козацтво змінювало усталені стереотипи, виховні практики, світоглядні настанови всього українського народу та його сусідів. Можна стверджувати, що козацтво та його інституції стали школою виховання громадянськості, розвитку вільної людини, незважаючи на існування кріпацтва та різних інших форм поневолення й експлуатації народу.

У контексті теми, що досліджується є доконаним той факт, що в духовній культурі українського козацтва представлені декілька вимірів соціально-історичного гендерного існування наших співвітчизників, зокрема простежуються соборні засади козацького братерства, зміцнюються релігійні підвалини православ'я. Суттєвим фактором у формуванні цієї своєрідної культури є життєвий досвід існування народу, що спирається як на чоловіче, так і на жіноче ментально-гендерне начало. Також соціокультурний феномен українського козацтва значною мірою корелюється з естетичними практиками тих часів, а саме з бароковою культурою. В той же час, «наявний історико-генетичний зв'язок, заснований на традиційних засадах етнічної культури, в синтезі з впливами барокової доби та християнської віри, козацька духовна культура не стільки сприймає як домінуючу модель, що сформувалась на основі

культури кінця XVII – початку XVIII ст., а фактично синтезує її нові неповторні форми» [250, с. 26].

Вочевидь, феномен козацтва як духовної спільноти став важливим чинником вітчизняного державотворення, своєрідною школою демократизму та волелюбності на теренах України.

З точки зору А. Ткаченка, засади існування запорізького козацтва мали демократичний характер і стали основою утворення християнської козацької республіки. Показово, що у країнах тогочасної Європи панували монархії, натомість у козацтва вже розбудовувалась республіка та всі базові для республіки елементи самостійного державного устрою. Республіканська форма правління ґрунтувалась на функціонуванні козацької ради, відповідному військовому і адміністративному укладі, системі судочинства. Суттєвою ознакою республіканської державності була виборна система органів управління. У цій системі контроль за їх діяльністю був покладений на козацьку раду. Як відомо Козацька держава мала ознаки державності: територію і військо, яке боронило її кордони; уряд, який здійснював законодавчі, виконавчі та судові функції, власну символіку, скарбницю тощо. Цілком очевидно, що на Січі утворилась своєрідна держава, яка незважаючи на панування монархій формувала й розвивала демократичні традиції врядування. Як констатують історики, «за своїм характером вона була військово-демократичною республікою, яка найбільше відповідала потребам козацтва в тогочасних умовах існування. Особливістю ж державної системи було те, що народилася вона із військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними» [330, с. 276].

Козацтво постало як уособлення свободи й самобутнього способу життя, продемонструвавши світові можливість відтворення республіканської моделі врядування навіть за умов домінування монархічних систем, водночас забезпечуючи дієвий захист від могутніх сусідніх держав. Феномен козацтва має багатовимірний характер, охоплюючи політичний, економічний, духовний та культурно-педагогічний аспекти.

Козацька спільнота, спираючись на власні традиції, звичаї та норми, сформувала прогресивну для свого часу систему виховання молоді, окремі елементи якої, на нашу думку, залишаються актуальними й нині. Отже, козацьку педагогіку можна вважати вагомим надбанням не лише української народної культури, а й цінністю загальносвітового масштабу.

На думку вітчизняних науковців: «Козацька педагогіка – феноменальне явище і складова української етнопедагогіки: в усній формі вона зберегла, передаючи з покоління до покоління найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування й навчання особистості, не зафіксовані письмово прогресивні й результативні форми допологового виховання, батьківського опікування немовлят і дітей дошкільного віку, роботи з отроками, підлітками і юнаками та побудови взаємин між дорослими» [144, с. 14].

Ю. Овод доводить, що козацька педагогіка є складовою народної педагогіки у найкращих її проявах, яка сприяла вихованню у молоді відданості національним ідеалам та плекала вірність рідній землі. Загалом, її основна мета – виховання у родині та школі, громадському житті козака-воїна, справжнього громадянина з яскраво вираженими рисами української національної свідомості. Педагогіка, яку створила козацька спільнота згенерувала в собі ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний сенс лицарського життя, спираючись на традиції пращурів періоду Київської Русі. Козацька педагогіка є ваговою складовою національно-культурної спадщини українства, яка у всьому своєму різноманітті відбиває сутність і особливості українського національного характеру. Вона зорієнтована на виховання сили духу, стійкої волі і лицарської моралі у молоді. Основна мета козацької педагогіки – «це виховання в родині, освітніх закладах й громадському житті козака-лицаря, мужнього і відважного охоронця рідної землі, справжнього патріота з яскраво вираженою національною свідомістю і самосвідомістю, високою духовністю і моральністю, волелюбністю і шляхетністю. Основні завдання козацької педагогіки – виховувати фізично здорових представників рідного народу, носіїв і творців

національної культури; прищеплювати любов до волелюбних заповідей предків; пробуджувати ненависть до всього злого і потворного» [227, с. 115].

Козацька педагогіка стала квінтесенцією розвитку національно-культурних та виховних традицій українського народу за часів розквіту Козацької держави, що увібрала в себе досвід різних періодів буття національної людності.

У цьому контексті Н. Макогончук, підкреслює, що козацька педагогіка є квінтесенцією народних і наукових ідей, звичаїв та традицій, духовних практик виховання цінностей, що набули визначених ознак у XVI ст., коли українське козацтво проявило себе як впливова національна суспільно-політична сила. Вищеозначений дослідник зауважує, що основи козацької педагогіки розвивались і зміцнювались як у родинному, так й у громадському середовищах. Козацька педагогіка застосовувалась у різних сферах, які між собою органічно поєднувались: правила поведінки у родині, серед однолітків, у громадських місцях, церкві тощо. Провідними у національній системі освіти і виховання були ідеї свободи і незалежності України, прав людини і народу, суверенності особистості та народовладдя. Педагогічні традиції козаків зміцнювали національну систему виховання, яка в ті часи досягла апогею розвитку. Під захистом козацького війська в Україні функціонували різноманітні навчальні заклади, наприклад, Острозька та Києво-Могилянська академії, що стали загально визнаними центрами вищої освіти, науки і культури в Україні та закордоном. Низка «козацьких лідерів (гетьманів, полковників, сотників, кошових отаманів та ін.) мали вищу освіту, вивчали українську народну і світову філософію, логіку, психологію, історію, риторіку, поезику, оволодівали латинською, грецькою, старосєврейською, польською, німецькою та іншими мовами» [194, с. 5].

Козацька педагогіка спирається на діяльність видатних постатей національно-визвольної боротьби українського народу й виходить за межі суто існування Козацької держави. Вочевидь, спостерігається історична тяглість

козацьких виховних традицій, які знайшли відображення в українській народній культурі, поезії, літературі тощо.

З точки зору Ю. Руденко, козацька педагогіка формує світогляд вихованців на ідеалі лицаря-козака – історично сформованого образу українця, який береже волелюбні заповіді пращурів, бореться за незалежну Україну і вже в наш час будує та зміцнює її. Гідними для творчого наслідування молоддю є славетні козаки Мамай, Морозенко, Дмитро Вишневецький, Іван Богун, Іван Сірко, гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик та ін. Їх образи яскраво представлені в українській літературі – в творах Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі України, Ліни Костенко та ін. У світобаченні вітчизняної молоді, також повинні мати місце сформовані сторіччями образи козаків-лицарів з традиційним і сучасним духовним наповненням. Вихователі формують у молодого покоління історичну пам'ять, національну самосвідомість, непереборний український патріотизм, національний характер на прикладах великих українців – В. Вернадського, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Коновальця, А. Мельника, М. Міхновського, О. Ольжича, О. Теліги, Л. Костенко тощо, які є гідними взірцями відданого служіння Батьківщині, українському народові. «Ці історичні постаті – лицарі духу і чину концентрують у собі вершинність національної сутності, самобутність і неповторність у світовому масштабі української духовності, оригінальне українське світобачення, велич і красу, вічність Української Нації – невід'ємної частини розмаїтого Вселюдства» [286, с. 211-212].

Підсумовуючи погляди вітчизняних фахівців (зокрема Ю. Руденко та ін.), О. Цибулько доводить, що до базових ідеалів та цінностей козацької педагогіки, варто віднести такі:

- відданість Українській державі та її народу, готовність і навички до боротьби за волю і свободу рідної землі, національні інтереси, віра в Бога;
- постійне вдосконалення душі й тіла, саморозвиток і самореалізація;
- виховання глибокої поваги до традицій пращурів, вдячність за їхню віддану боротьбу за інтереси України;

- розвиток таких якостей як честь, шляхетність, патріотизм, фізична й духовна стійкість;
- виховання у майбутнього козака-лицаря національної гідності, національної самосвідомості, поваги до представників інших народів;
- утвердження цінності демократичного врядування, державності, національного способу життя;
- усвідомлення необхідності сумлінного виконання обов'язків перед українським народом, гармонійне поєднання індивідуальних і національних інтересів, здатність до самопожертви заради утвердження національних ідеалів;
- «вірність волелюбним заповідям борців за свободу України, плекання високих лицарських якостей людини-українця шевченківського типу;
- готовність боротися з антиукраїнськими, антидержавними явищами в житті, реалізовувати українську національну ідеологію, козацьку філософію, лицарську мораль» [363, с. 226-227].

Козацька педагогіка символізує національні виховні та патріотичні традиції, яка сторіччями підтримувалась в українському народі. Вона спрямована на відтворення національно-культурної ідентичності, сталих традицій буття українства.

До важливих завдань козацької педагогіки можна віднести формування духовності у молоді на основі постулатів християнства. Бог у свідомості козака був оберегом України, духовним захисником і натхненником у боротьбі з ворогами. Безумовно, козацтво підтримувало християнську мораль, додержуючись гуманістичних традицій та звичаїв. Для козацької педагогіки характерно виконання соціальних функцій. Як відомо для українського народу був характерний значний рівень розвитку моральних та духовних цінностей, народних знань, національних традиційних та звичаєвих норм. Все це у сукупності підтверджує культурність, вихованість і освіченість наших пращурів, доводить багатство та різноманіття національного буття українського народу. З точки зору фахівців, до «критеріїв культурності й моральності, вихованості й

освіченості належить не лише наявність навчально-виховних закладів, а й високий рівень народних знань, а саме народної астрономії, медицини, агрономії, метеорології, кулінарії, народної естетики, мистецтва, моралі» [216, с. 138-139].

Джерела розквіту козацької педагогіки містяться у традиціях та звичаях Запорізької Січі. Козацьке виховання передбачає гармонійне поєднання розвинутих духовних та фізичних якостей.

Як зауважує В. Довгалюк, саме у епоху Запорізької Січі національне фізичне виховання, самовдосконалення тіла і духу, формування патріотизму набули найвищого рівня розвитку. Фізична сила і духовна витривалість, постійна робота над удосконаленням фізичних якостей у повсякденному житті і військових навчаннях формувались шляхом застосування спортивних, ігрових та розважальних методик: змагання, танці, народні ігри тощо. У результаті чого утворилась своєрідна система розвитку фізичних якостей запорожців. Вона увібрала в себе багаторічний досвід підготовки воїнів не тільки в Україні, а й в Європі. Козаки набули навичок не лише у володінні зброєю, продемонстрували спритність, відважність, кмітливість, витривалість у військових походах й історичних битвах, а й навчилися плекати у своєму середовищі волелюбний національний дух, підтримувати козацько-лицарські традиції, що й стало основою української козацької педагогіки. «Важко переоцінити те велике освітнє і практичне значення системи фізичного загартування запорізьких козаків, що було частиною комплексної і цілісної системи військово-патріотичного виховання» [89, с. 149].

Козацька педагогіка стала надбанням не лише української культури, але й світової, оскільки утверджувала демократизм, патріотизм, духовну та фізичну загартованість людини. Закордонні науковці продовжують вивчати досвід виховання у Козацькій державі, який є неоціненним для морально-психологічної підготовки сучасних армій, формування громадянських якостей особистості та патріотичного світогляду тощо.

Послуговуючись термінологією В. Андрущенка, можна стверджувати, що козацька педагогіка є наріжним каменем вітчизняної та світової «педагогічної

матриці». На думку даного дослідника, «у більш-менш визначених контурах базовий пласт української освіти виокремився в лоні народної культури в часи Козацької держави (XVII-XVIII ст.). В Гетьманщині та на Слобожанщині від другої половини XVII до кінця XVIII ст. українську «педагогічну матрицю» розвивали Києво-Могилянська академія, Чернігівський та Харківський колегіуми, Переяславська і Глухівська семінарії. Кристалізація «педагогічної матриці» в ці часи однозначно пов'язується з іменем мандрівного філософа-просвітника Григорія Сковороди. Трохи пізніше у Наддніпрянській Україні розпочинають історичну просвітницьку ходу Харківський, Київський та Одеський університети» [3, с. 13-14].

Отже, козацька педагогіка знайшла своє продовження у навчально-виховних практиках подальших часів, стала підґрунтям для розвитку національної та світової систем виховання й навчання молоді.

Важливо зауважити, що козацька педагогіка була спрямована на утвердження національної самобутності громадянського (патріотичного) навчання і виховання козацьких дітей (цілісність, багатство ідей і настанов козацької виховної мудрості).

В. Мірошніченко констатує, що козацька педагогіка була розвиненою й взірцевою системою патріотичного виховання. Її апробація відбувалась у родинному колі, козацьких школах та громадських відносинах козака-лицаря, який проявляв себе як гідний громадянин, боронитель рідного краю з яскраво вираженою національною свідомістю, високим рівнем духовності. Численні історичні джерела надають можливість зробити висновок про те, що «патріотичне виховання у козаків було важливим чинником формування боєздатного війська, бойові заслуги якого були знані далеко за межами України. Саме такі воїни охороняли кордони вольностей запорізьких, обираючи для цього різні способи та засоби. Тому кордони Запорізької Січі були надійними та невідступними» [214, с. 197].

Початковим осередком формування громадянських та патріотичних якостей майбутнього козака була родина. Саме у родині засобами народного

навчання та виховання прищеплювались патріотичні настанови, уявлення про справедливість, свободу, християнські цінності та ін.

Як підкреслює О. Фірсов, особливістю виховання патріотизму в козацькій родині було його наочне та практичне спрямування – орієнтація на справи та вчинки батьків, шанованих людей у козацькому середовищі. У родинному колі майбутні козаки опановували побутово-практичні й військово-прикладні знання та вміння. Батько як голова родини виховував у дітей низку вольових якостей: стійкість, витривалість, загартованість духу, навички подолання різноманітних труднощів, надав знання щодо фізичного загартовування тіла, формував козацький характер. Разом з тим, «найбільше в сім'ї формувалася патріотична спрямованість особистості завдяки засобам народного козацького фольклору (пісні, билини, розповіді). Вони виховували у дітей почуття любові до козаків, болю за страждання, котрі завдавали Україні її вороги, вселяли віру та надію на краще життя» [353, с. 347].

Науковці високо оцінюють якість козацького родинного виховання та навчання, звертаючи увагу на його всебічність, релігійність, народну простоту й раціональність, а також моральність й патріотичність.

Загалом, на думку І. Гутник, козацьке сімейне виховання відбувалось на достатньо високому рівні. Дієвість козацького виховання базувалась на стандартах козацької духовності, українських традиціях, народних звичаях та обрядах, серед яких важливе місце посідали й релігійні. Спираючись на історичні джерела, можна констатувати, що у родинях козаків привалювали культу Батька і Матері, Дідуся і Бабусі, Роду і Народу, Родини і Батьківщини. Козацькі сім'ї сформували та підтримували особливий статус батька та матері як основних суб'єктів виховання. Роль батька полягала у захисті сімейного середовища, свободи і незалежності родини, вільного способу життя сім'ї, її морально-духовних цінностей. Натомість, у козацькому фольклорі образ матері замальовується як виховательки синів на цінностях витривалості, мужності, твердості духу, рішучості. З іншого боку, матір мала формувати у дітей гуманістичні настанови, добросердечність, милосердя, готовність прийти на

допомогу. Вищеозначений науковець також наголошує, що «великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види народного мистецтва – декоративно-ужиткового, музичного, танцювального, вишивки, рушникарства, різьби по дереву тощо. Все це змалечку формувало в свідомості дитини ідеал козака, який свято береже заповіді, традиції батьків, дідів і прадідів – мудрих хліборобів, дбайливих господарників, непримиренних захисників своїх вольностей» [83, с. 47–48].

Необхідно зазначити, що заможні козаки, зокрема представники козацької старшини, мали можливість утримувати домашніх вчителів, які навчали козацьких дітей різноманітним наукам та в тому числі прищеплювали їм відповідні моральні та громадянські якості. Л. Посохова зауважує, що «образ такого вчителя увійшов в українську художню літературу з визначеннями «вчений богослов» і «філософ», оскільки в більшості випадків вони навчалися у вищих класах колегіумів (філософському і богословському). Збереглося чимало контрактів, які свідчать, що вчителі займалися з дітьми не тільки церковнослов'янською, а й латинською, німецькою, французькою мовами, арифметикою, геометрією, іноді піїтикою. У договорах зафіксовано і високе становище вчителя в родині. Нерідко прописувалися і обов'язки з морального виховання учнів» [256, с. 268-269].

У подальшому патріотичні цінності прищеплювались молоді у козацькому середовищі, відповідних навчальних закладах та громадських осередках. Навчатися й виховуватись за «козацькою програмою» було престижно й перспективно з точки зору отримуваних ідеалів, знань, навичок та вмінь, серед яких чільне місце посідали громадянсько-патріотичні якості особистості.

Саме тому, чимало сімей самі бажали віддати своїх дітей на вишкіл до «козацької родини», оскільки саме в ній виховували славетних воїнів-лицарів. Тоді це було мрією кожного юнака. Окрім бідних молодиків, до козаків ішли й заможні молоді люди з Росії, Поділля, Польщі, щоб набути навичок лицарства. Суттєвою ознакою підготовки тогочасної молоді є те, що козацька держава опікувалась родинним та шкільним вихованням – утверджувала ідею

відповідальності батьків перед козацькою громадою за всебічне виховання молоді, сприяла розвитку січових шкіл, молодіжних козацьких організацій тощо. Також, «значну роль у формуванні національної ідеології, світогляду, патріотизму відіграла діяльність при школах громадських молодіжних козацьких осередків (гуртків, загонів, об'єднань), які мали різне спрямування й значний вплив на дітей» [118, с. 41-42].

Історики свідчать, що у процесі навчання молоді козаки прагнули розвинути у собі найкращі особисті та громадянські якості: відданість Батьківщині, повага до батьків, рідної мови, усвідомлення значущості дружби та кохання, постійний розвиток фізичної сили та духовної міцності, справедливність, повага до праці, чесність, шанування релігійних та національних традицій, уміння у будь-якій ситуації чинити благородно, готовність віддати життя за інтереси держави. Таким чином, громадянські світоглядні настанови, що пройняті вільнолюбним козацьким духом, були основою військово-патріотичного виховання майбутніх козаків.

На думку Р. Короткевича, патріотичні засади козацького навчання й виховання конкретизуються у таких положеннях: «найціннішими в козацькій духовності визнавалися Бог і Україна; непорушними підвалинами вважалися любов до рідної землі та народу; пошана до батьків, дідів і прадідів, їхніх духовних заповідей; фізичне загартування та виховання; спорідненість із рідною природою, землею, бережливе ставлення до довкілля» [159, с. 28].

Козацтво за своєю сутністю та природою було тією спільнотою, яка створювала своєрідну національно-культурну, духовну атмосферу на високих засадах патріотизму, громадянськості, демократизму. Саме перебування у такій спільноті вже навчало молодь певному стилю життя, сприяло залученню до громадської національно-спрямованої діяльності, виховувало у неї патріотичні цінності не на словах, а у практичному вимірі.

Як влучно зауважує В. Голота, козацтво являло собою не тільки військовий феномен, а було неповторним соціально-національним, державно-політичним, культурно-історичним та психологічним й педагогічним явищем. Соціальна

значущість козацтва на той час була настільки високою, що кожен молодий українець мріяв долучитись до козацької спільноти. Козацтво являло собою своєрідний військовий орден, який стояв на захисті української мови, культури, духовності, національної території від ворожих зазіхань. Діяльність козаків не обмежувалась військовою справою, вони також були хліборобами, митцями і вченими, культурними і державними діячами, тою соціальною верствою, яка зберігала й збагачувала український народ, національну державу. З козацтва формувалась українська національна еліта, яка здійснювала визначальну націо-державотворчу місію. Безсумнівно, «видатні козацькі державотворчі, гетьмани, полковники, кошові отамани С. Наливайко, П. Сагайдачний, І. Сірко, І. Богун, Б. Хмельницький, І. Виговський, М. Кривоніс, І. Мазепа, П. Калнишевський назавжди залишалися в національній свідомості як високі взірці відваги і звитяги, синівської любові, вірного служіння інтересам Матері-України» [73, с. 31].

Отже, саме любов до рідної землі та свого народу, а також готовність їх захищати становили основу козацького виховання й навчання. Постать козака постає як архетип мужності — людини, духовно й фізично загартованої для служіння Батьківщині.

У зв'язку з вищенаведеним зупинимось на традиціях виховання лицарів-козаків (громадсько-військового виховання) у освітніх закладах Війська Запорізького.

Традиції виховання лицарів-козаків базуються на досвіді попередніх епох. Так, на думку науковців [351], козацтво не тільки сприйняло найкращі традиції загартовування молодих воїнів Київської Русі, але й трансформувало їх, утворивши неперевершену систему військово-патріотичного виховання молодих козаків. Показово, як процес виховання описує один з запорожців: «Мій батько Сидір Пересунько виховував мене вдома до 9 літ, тобто вчив працювати і Богу молитися. Потім взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком» — вірний слуга (паж), зброєносець, молода людина, що опановує військову професію на прикладі свого пана, учителя-козака, аналог зброєносця при

європейському лицарі. Молоді джури (цюри) часто фігурують в українському героїчному епосі. Інститут джурів виправдав себе як справжня військова школа, де розгортався процес становлення, навчання, змужніння, бойового вишколу козацької молоді, де її представники поступово ставали фаховими воїнами» [351, с. 16-17].

Відповідно традиції навчання та виховання лицарів-козаків плекались і у навчальних закладах Війська Запорізького. Ю. Руденко констатує, що у козацьких, січових, полкових, паланкових, парафіяльних та інших школах усі мали рівні права та обов'язки. У таких закладах освітньо-виховний процес передбачав формування у молодих людей як лицарських чеснот, так і «певної системи доблесті та звитяги, а саме – готовності боротися за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли справа стосується щастя рідних, друзів, побратимів; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд-завойовників; здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України» [285, с. 1].

У навчальних закладах Війська Запорізького виховували справжніх лицарів – захисників рідної землі, які впродовж навчання опановували військове мистецтво, козацькі ідеали та принципи життя, національні цінності й переконання.

Для лицаря-козака важливо було не тільки загартувати тіло, але й зміцнити духовні якості. З точки зору науковців, у козацьких школах провідними характеристиками людини вважались любов до Батьківщини, духовна здатність пожертвувати життям за інтереси країни, а також чесність, самовідданість справі, взаємовиручка. Серед козаків був розвинений й інститут побратимства – козачата братались, давали обіцянки один одному у відданості та дружбі, спираючись на християнські цінності. Як правило, молоді козаки постійно розвивали різноманітні шляхетні якості, що об'єднувало їх духовно на основі спільних цінностей. Як відомо, «великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види духовного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне,

танцювальне, вишивання тощо) та фольклорне виховання (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки тощо). Вони були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки» [325, с. 6].

Протягом навчання молодий козак мав засвоїти писані та неписані норми лицарської поведінки, лицарської моралі та честі. Як підкреслює О. Афонович, кодекс козаків-лицарів базувався на таких чеснотах: «любов до батьків, до рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, у ставленні до Батьківщини; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема, про дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі; непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність тощо); відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави; турбота про розвиток національних традицій, звичаїв та обрядів, бережливе ставлення до природи, землі; прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів, пам'яток історії та культури; цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму; уміння скрізь і всюди чинити благородно, шляхетно, виявляти лицарські чесноти» [10, с. 13].

Козак-лицар мав бути всебічно розвинутим, тому під час навчання та виховання він мав набувати громадянських якостей, засвоювати основи військового мистецтва, загальні знання, опановувати християнське вчення тощо.

З цього приводу М. Лях, узагальнюючи точки зору інших дослідників, зазначає, що «в січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від буквара до Часослова, потім до Псалтиря тощо, супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами» [190, с. 296]. У таких школах майбутніх козаків вчили ревно молитися Богу, скакати на коні, вміло використовувати шаблю, рушницю та спис. «Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою (за допомогою очеретини) та ін. Усе це підносило дух учнів, давало наснагу, оптимізм, віру у свої сили, можливості. Як

і бувале козацтво, січова молодь на свята (за народним календарем) під час ігор змагалася на силу, спритність, прудкість, винахідливість, точність, попадання в ціль тощо» [190, с. 297].

Велике значення у системі підготовки козацької молоді, їх громадсько-військовому вихованні, відігравали полкові школи. Так, «до другої половини XVIII – го століття на території Лівобережної України діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з гетьманом. За даними ревізійних книг у семи полках Лівобережжя було 866 полкових шкіл: у Ніжинському – 217, Лубенському – 172, Чернігівському – 154, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Миргородському – 68. А якщо поглянути на тогочасну карту шкільництва України зі сходу на захід, то позначки «полкова школа» стоять поряд із назвами таких міст як Стародуб, Глухів, Охтирка, Харків, Ізюм, Суми, Ромни, Яготин, Черкаси, Кременчук, Київ, Фастів, Біла Церква, Канів, Корсунь, Чигирин, Умань, Брацлав та інші» [284, с. 10].

Надаючи характеристику полковим школам, специфіці навчання та виховання в них майбутніх лицарів-козаків О. Любар стверджує, що полкові школи були загальноосвітніми навчальними заклади початкової ланки, які забезпечували військово-оборонні потреби козацтва. Навчальна програма в них була доволі обмеженою і спрямовувалась на надання базових знань: вміння читати, писати, рахувати. Разом з тим, у цих навчальних закладах прищеплювали не тільки основи знань, але й надавали молоді інформацію про рідний край, політико-державне життя України, всебічно формували у неї «психофізичні та моральні якості, естетичні смаки, фізично загартовували, знайомили з основами строю, вдосконалювали володіння шаблею та верховою їздою. Всі вихованці разом з батьками та вчителями брали активну участь у розвитку народних традицій, звичаїв, обрядів. У деяких полкових школах дітей старшини і заможних козаків навчали не лише грамоті, але й суто військовій справі при сотенних і полкових канцеляріях» [188, с. 520-525].

Унікальною ланкою козацької освітньої системи, яка закладала основи підготовки лицарів-козаків була Січова школа. С. Пригонюк з цього приводу

зауважує, що достатньо повну інформацію про характер і методики навчання та виховання у цих навчальних закладах надають архівні джерела про казеннокоштную січову школу, яка функціонувала при церкві Святої Покрови. Ця школа містила два відділи: в першому вчилися козаки, які хотіли стати паламарями, дияконами, а у другому – майбутня старшина. Варто зазначити, що у цій школі у окремому структурному підрозділі вчилися сироти, хрещеники козацької старшини. Програма навчання містила такі предмети: діалектика, богослів'я, риторика, лінгвістика, логіка, схоластика. Поширеними формами шкільної роботи були диспути, на яких вихованців навчали мистецтву вести дискусії, аргументовано обґрунтовувати власну точку зору. «У прагненні дати простір школярам до вивчення культурних здобутків світу вивчали декілька іноземних мов. У Головній Січовій школі, яка існувала з 1754-го до 1768-го року, зміст навчання прирівнювався до кращих братських шкіл, оскільки тут вивчалася піїтика, риторика, математика, географія, астрономія, мови» [259, с. 115].

У свою чергу А. Кащенко стверджує, що «при всіх церквах Запорожжя працювали школи і шпиталі. Освіту запорізьким дітям давало біле духовенство; в січових же церквах і монастирях – ієромонахи з різних місць та Києво-Печерської лаври» [133, с. 76].

Можна стверджувати, що виховання і навчання молоді на Запорожжі, її підготовка до лицарського служіння Батьківщині відбувалась у різноманітних школах: «січових, монастирських та церковно-парафіяльних. У січових та козацьких школах існувала ціла система емоційно-вольової підготовки та вишколу молодих людей, що готувались до козацької служби. Її метою було формування, перш за все, емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги» [68, с. 240].

Отже, виховання лицарів-козаків є важливою складовою становлення педагогічної традиції українського народу, його державності та національної самобутності. А сам феномен лицарства можна трактувати як поєднання створених народом протягом сторічч норм буття, автентичного національного розуміння таких важливих чеснот як гідність, справедливість, свобода, служіння.

Ці риси «досить глибоко і повно розкриваються в українських народних думках, вони становлять основну мету козацької педагогіки, а відтак, утверджують вільнолюбність, готовність на самопожертву в ім'я України як основу лицарства та національної ідеї загалом» [221, с. 30].

Узагальнюючи попередні роздуми щодо теми нашого дослідження зосередимо увагу на змісті козацького виховання: становлення волелюбного духу козацтва, ідей народної педагогіки, українознавства, освоєння народних традицій, звичаїв, фольклорне виховання молоді, яке базувалось на піснях, думках, легендах, баладах про героїчну боротьбу козаків, проти загарбників.

У цілому, вітчизняна козацька навчально-виховна система є своєрідним феноменом, прикладів якої, на нашу думку, у світі не існувало. Вона пройшла декілька етапів розвитку. До першого етапу слід віднести дошкільне родинне виховання, яке спиралось на непохитний авторитет батька та матері, які використовували методи народної педагогіки. У свою чергу, на другому етапі виховання превалювали козацькі родинно-шкільні практики. В межах цього етапу спостерігається єдність норм родинного й шкільного виховання зі збереженням домінування ролі батька та сімейного оточення на процес становлення дітей. Як відомо, на Запорозькій Січі склалась своєрідна система відбору молодиків до школи. На третьому етапі козацької навчально-виховної системи відбувалось набуття молодими людьми вищої освіти: «...учні здобували знання у вітчизняних колегіумах та академіях, університетах європейських країн. Після закінчення, як правило, того чи іншого навчально-виховного закладу юнаки одержували в сотнях, полках, військових таборах, в Запорізькій Січі системне фізичне, психологічне, моральне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл» [396, с. 451-453].

Вочевидь, для розуміння змісту козацького виховання варто враховувати історичні умови його розгортання, ментальні особливості українського народу та загальносвітові тенденції цього періоду.

З точки зору В. Гаврилюка [61], система козацького навчання та виховання ґрунтується на базових принципах тогочасної педагогіки:

приороорієнтованість, культуровідповідність, дитиноцентризм, гуманізм, урахування індивідуально-вікових рис молодого людини. Також дана система має й свої особливі принципи:

- національної спрямованості – виховання національної самосвідомості, любові до Батьківщини, українського народу, здатності зберігати національно-культурну ідентичність, захищати й розвивати державу;
- історичної й соціальної пам'яті – розвиток духовно-моральних й культурно-історичних традицій українства та їх репрезентація у особливому козацькому способі життя;
- міжпоколінної наступності – збереження зразків матеріальної й духовної культури українського козацтва, його економічного укладу, політичної, військової та релігійної історії;
- самоактивності й саморегуляції – плекання у майбутніх козаків яскравих суб'єктивних характеристик: критичне мислення й самокритичність, вміння виробляти самостійні рішення та власну громадянську позицію, бути соціально відповідальними тощо;
- соціальної відповідності – детермінація методик виховання існуючими соціальними потребами.

Вітчизняні фахівці зазначають, що у навчанні та вихованні козацької молоді можна виокремити наступні складові: індивідуалізоване виховання; групові навчально-виховні заняття; практична складова навчально-виховної діяльності. Особливістю козацького навчально-виховного процесу є органічне об'єднання вищезначених складових. Підкреслимо, що індивідуалізоване навчання здійснювалось через інститут джур: молодого джуру навчав козак, який пройшов складні випробування козацької служби. Натомість, джура опікувався його побутом, здійснював догляд за зброєю, конем тощо. У свою чергу, досвідчений козак навчав молодого козака методам ведення бою, розповідав про козацькі традиції, допомагав засвоїти моральні й релігійні цінності. Групова форма підготовки молодих козаків здійснювалась шляхом їх

участі у козацьких молодіжних ватагах, через навчання у Січових школах. Необхідно зазначити, що Козацька молодіжна ватага відтворювала на мікрорівні норми Січового товариства: до її складу входили отаман, осавул, скарбник та інші. Навчаючись у січовій школі, козацька молодь засвоювала техніку писемності, вчила Закон Божій, опановувала козацьку воєнну майстерність. Важливо, що знання отримані молодими козакам обов'язково перевірялися на практиці. Молоде козацтво виконувало службові обов'язки практично в тому ж обсязі, що і досвідчені козаки, тому до набуття знань і практичних навичок молодь ставилась дуже відповідально. Фахівці констатують, що виховання запорозьких козаків ґрунтувалось на потужній духовній основі, яка детермінувала прикладні форми навчання. Вочевидь, «саме завдяки величезному козацькому духу, козак добровільно міг піти на тортури заради виживання свого товариства. Козацька пам'ять на віки зберігала імена своїх героїв, які віддали своє життя за козацтво, за народ, за рідну землю. Про них складали пісні, думи, перекази, тобто вони вічно жили в народній пам'яті. А померти в безслав'ї було ганебним для козака» [150, с. 40].

Продовжуючи вищезначені ідеї Л. Медвідь стверджує, що той молодик, який мріяв стати козаком мав служити три роки у досвідченого козака за помічника (джуру). Він здійснював різноманітну допоміжну роботу, наприклад, носив за козаком другу рушницю та його особисті речі. Натомість, цілком можливо, «що час перебування молодиків у Січовій школі суворо не регламентувався, а залежав, в першу чергу, від їх здібностей до військової та духовної науки. В той час, коли у школах Західної Європи того часу в системі педагогічних прийомів використовувалась звичайна різка, українське козацтво XVI-XVIII століття утвердило систему освіти на принципах гуманізму, демократизму й народності». [204, с. 58].

На наш погляд, попри суворість козацького виховання, у діяльності козацьких шкіл простежуються окремі риси педагогіки партнерства, що було надзвичайно прогресивним явищем для тогочасної епохи.

Як відомо, козацьке виховання здійснювалось через освоєння молоддю народних традицій, звичаїв, багатий фольклор. Зокрема, «доброю підмогою у вихованні молоді служили українські народні думи й історичні пісні, козацькі літописи («Літопис Самовидця» Г. Граб'янки і С. Величка), історико-меморіальні праці («Синопис»), кобзарі. ...Кобзар у запорожців був охоронцем заповітних козацьких мрій, живописець лицарських подвигів, іноді перший лікар хворих та поранених, іноді визволитель невільників з полону, іноді гасло до військових походів та славних подвигів низових молодців. Кобзу, в розумінні козаків, видумав сам Бог та його святі, тому вона і була у них в такій пошані» [396, с. 238].

М. Луценко доводить, що значну роль у виховному процесі молодих козаків мали перекази про героїв-козаків, які були носіями високих моральних, професійних та особистих якостей, а їх образи використовувались у народній педагогіці. Українській фольклор містить велику спадщину, що описує козацьку героїку, зокрема це яскраво відобразилось у лірництві та кобзарстві. Також важливими формами народної педагогіки на той час були міфи, легенди, перекази, думи, пісні тощо. У цих жанрах фольклору йдеться про значну духовну й фізичну силу козаків. Пам'ятки фольклору синтезували у собі «реальність (біографії Байди, Підкови, Богуна, Претвича, Палія), яка поєднувалась з такими поняттями, як патріотизм (Байда), честь (Претвич), безстрашність (Богун, Підкова, Палій). Легенди будувалися на багатовіковій історії боротьби за свободу індивіда й незалежність держави. У кожному регіоні України є свої козаки-герої. На Волині народ склав багато пісень про Северина Наливайка, а на Слобожанщині – це Іван Сірко» [187, с. 114].

Важливо зазначити, що духовний світ козаків регулювався своєрідним кодексом честі. Він містив такі основоположні цінності як «любов до Бога та ближнього, яка виражалась у боротьбі за встановлення православної віри, проти язичництва, католицизму й уніатства; у пожертвуванні коштів на будівництво й утримування церков і монастирів; в обстоюванні волі та незалежності народу, збереженні його вікових традицій, культури та мистецтва; у вірності, дружбі,

любові, товаристві, побратимстві; у допомозі всім стражденним і знедоленим; у турботі про молоде покоління» [144, с. 19].

Досліджуючи зміст козацького виховання, варто брати до уваги приказки, прислів'я, бойові гасла, які зміцнювали дух козаків, демонстрували їхнє ставлення до Батьківщини, ворогів, труднощів долі тощо. Фольклор у всій його різноманітності доносив до молодих козаків споконвічні національні цінності, у простих словесних формах відтворював аксіологеми козацького буття.

Зокрема, науковці доводять, що «козаки кидалися в бій з ворогом в основному з такими бойовими вигуками: «За віру!», «За волю!», «Слава!», «Слава лицарям». Практично це означало, що вони б'ються «За Батьківщину!», «За рідну землю!», «За свободу і незалежність!», «За рідну культуру і націю!». Це об'єднувало людей, надихало їх на подвиги, викликало бажання знищити ворога, вигнати загарбника з території своїх дідів і прадідів» [287, с. 173-174].

Загальновідомими є прислів'я про козаків, що підкреслюють їх витривалість та загартованість: «Терпи козак, отаманом будеш», «Хліб та вода, то козацька їда» та ін. Також у приказках та прислів'ях зафіксовано козацький оптимізм та життєлюбство: «Життя собаче, зате слава козача», «Козацькому роду нема переводу» та ін.

З точки зору Д. Будянського, прислів'я та приказки козацького періоду містять мовні конструкції, які відомі з давніх-давен. Мова йде зокрема про такі: «Козак, як птах – знявся та й полетів; без люльки, як без жінки; козак – як кішка, як не кинь – на ноги впаде; козак з бідною, як риба з водою; козак терпеливий, як віл; козацька люлька – добра думка; коли козак у полі, то він і на волі; коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка; кров не водиця, проливати не годиться; козак оженився, наче упився ...» [36, с. 48-49].

Натомість, у фольклорних творах «козак» зображується як сміливий воїн, який характеризується такими лицарськими якостями: мужність, доблесть, сміливість, винахідливість, готовність до самопожертви заради колективних цілей. В українському епосі для репрезентації рис козака широко використовується національна символіка. Зокрема, спостерігаються «широкі

парадигматичні зв'язки образу козака з рослинним світом: козак – дуб, козак – явір, козак – мак та ін. У народних козацьких піснях портретна характеристика козака переважно відсутня, лише концептуалізується ознака віку – молодий козак, у легендах та переказах акцент зроблено на зовнішніх характеристиках» [313, с. 332].

На переконання Н. Радчука, в процесі боротьби українського народу за незалежність, народжувались пісні про козацьку мужність, в них також уславлювався їх патріотизм та військові досягнення. Так, «у боротьбі за вільну українську державу народилися військово-патріотичні стрілецькі пісні: «Гей, там на горі Січ іде», «Ми йдемо в бій», «Як стрільці йшли з України», «Ой у лузі червона калина» та інші» [273, с. 348-349].

Виховна сила козацьких пісень доповнювалась ціннісними аспектами народних дум, балад, легенд, які мали національно-патріотичну спрямованість, нагадували молоді про боротьбу українського народу проти загарбників.

Як підкреслює І. Огієнко, типаж «козак» фігурує не лише в історичних піснях, а і в українських народних думках. І. Огієнко звертає увагу на велике літературне значення цих дум: «...найкращий здобуток старовини, думи, мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомості. Саме в українських думках підноситься вірність побратимів, їхня чоловіча дружба, самопожертва заради товариша: Слава не умре, не поляже! Буде слава славна помеж козаками, помеж друзями, помеж рицарями, помеж добрими молодцями! (Самійло Кішка)» [228, с. 9].

Важливо зазначити, що у козацькій творчості відображено ідеал людини тих часів: «це захисник рідної землі та віри, якому притаманні мужність, доброзичливість, братерство. Козак виступає народним героєм, який прославився в битвах, для якого святиною є матір, рідна земля, кохана дівчина, дружина, товариство» [394, с. 160].

Таким чином, зміст козацького виховання становить органічне поєднання ідей народної педагогіки, героїчної історії українства, а також народних

традицій, звичаїв, фольклору у всіх його формах – приказки, прислів'я, думи, пісні, легенди, балади тощо.

Окрім проаналізованих вище аспектів підготовки козаків до ратної праці та громадянського життя, зупинимось на вихованні високого військового мистецтва козаків на прикладі життя та боротьби гетьманів, кошових отаманів, керівників повстань – С. Наливайка, І. Сірка, Т. Федоровича, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Гонти, М. Залізняка й інших.

Виховання військового мистецтва козаків мало глибокі традиції та базувалось на перевірених у національно-визвольних змаганнях методах боротьби з ворогом. Прикладами досконалості у військовому мистецтві були козацькі ватажки різних рівнів.

Дослідник В. Глушук стверджує, що «бойові традиції українського козацтва розвивалися і примножувалися завдяки видатним ватажкам, гетьманам, кошовим отаманам, козацьким старшинам: Дмитру Вишневецькому (Байді), гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному, кошовому Івану Сірку, гетьману Богдану Хмельницькому, полковнику Івану Богуну і багатьом іншим» [68, с. 242].

Зокрема, багато художніх та історичних творів присвячено непересічному народному ватажку С. Наливайко, який завжди був прикладом хоробрості та військової винахідливості для молодих козаків. Його біографія наповнена подіями служіння українському народові: «Як пушкар князя Острозького брав участь у розгромі Косинського під П'яткою. Потяг до козацької вольниці змусив його покинути княжу міліцію та перейти до козаків. Як козацький отаман виступає в 1594 р. й громить турків на нижньому Дністрі. У 1594-1596 рр. очолив козацьке повстання» [369, с. 87].

У «Літописі» Григорія Грабянки, завершеному в 1710 р., С. Наливайко постає як непересічна особистість, послідовний противник унії, борець за християнську віру. Повстання під його проводом характеризується як історична подія у взаємовідносинах між українцями й поляками на тлі воєнного протистояння. Подвиги Наливайко у «Літописі» описуються таким чином:

«...гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневаживши новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшовши на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковником Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави вивіз; там, у Варшаві, на міднім волю його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів» [182, с. 28].

У свою чергу, Іван Сірко був організатором більше п'ятдесяти походів проти турок, татар, поляків, які визначили перебіг воєнного та політичного протистояння у Східній Європі між найбільш впливовими державами тих часів. Таке протистояння особливо проявилось у боротьбі за українські землі. Вищезначену тезу підтверджує декілька історичних подій. Зокрема, у 1663–1664 роках Іван Сірко двічі захопив Перекопські укріплення татар, а потім вирушив у похід до Придністров'я, результатом якого став розгром турків. У зв'язку з цим король Ян-Казимир, який планував напад на козаків, так і не дочекався допомоги від татар, що суттєво зменшило його військову спроможність. Натомість, «намагаючись добитись прихильності кошового отамана запорожців, польський король послав йому 300 золотих талерів і золотий ланцюг. Але І.Д. Сірко не спокусився на них, не припинив дії проти поляків, навпаки – провів широкомасштабні бойові дії проти них на Брацлавщині та Уманщині, що привели до падіння влади польської шляхти від Дніпра до Дністра» [99, с. 5-12].

Подвиги та військова майстерність І. Сірка, його принциповість та патріотизм стали дороговказом для козацької молоді.

Також, видатним діячем козацького руху був гетьман Тарас Федорович, який продемонстрував високі зразки військового мистецтва та відданість інтересам українського народу гідні для наслідування.

Як відомо з історичних джерел: «Навесні 1630 р. на Запорозжжі Тарас Федорович був обраний козацьким гетьманом і очолив повстання. Завдяки широкій агітації на Подніпров'ї йому вдалося мобілізувати десятки тисяч чоловік. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до захисту православ'я і ліквідації уніатства в Україні» [407, с. 67].

В. Щербак у своїй науковій розвідці стверджує, що Тарас Федорович очолив довготривалий похід Правобережною Україною – з Корсуня через Канів до Києва. У районі Стайок, де була надійна переправа, його військо перейшло на лівий берег Дніпра. Як стверджують історики, «козацький гетьман намагався використати річку як природний оборонний рубіж у майбутніх боях з коронним військом. Здобувши Бориспіль та Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували десятки загонів повстанців з Київщини, Полтавщини та Чернігівщини та Сіверщини» [388, с. 77].

Загалом, незважаючи на поразку повстанців у 1630-1631 рр. на чолі з Т. Федоровичем, такі протестні дії мали потужний імпульс для подальшого визвольного руху за участю міського населення України. «Перемога козаків та покозачених міщан над коронним військом під Переяславом показала високий рівень збройного єднання між обома соціальними станами. Крім того, повстале населення українських міст і містечок продемонструвало власну добру організованість при веденні локальних бойових дій проти окремих урядових підрозділів на Подніпров'ї» [209, с. 20].

Т. Федорович показав себе прекрасним організатором та вправним вояком, досвід діяльності якого вивчали та впроваджували козаки.

Талановитим керівником козацьких перемог, оспіваних у легендах, баладах, художніх творах був полковник І. Богун. Так, А. Кащенко змальовує його талановитим полководцем, справжнім фахівцем військової справи, особистістю, життя якої наповнене трагічними, героїчними та яскравими подіями. Хитрістю здобуває І. Богун фортецю Кодак; «пекельним бенкетом смерті» стала для війська Потоцького битва під Жовтими Водами; «як Божа

кара» вдарив І. Богун під Зборовом; славний козацький ватажок не дав накрити себе «мокрим рядном» під час нападу ворога на Вінницю. Віра в козацьке завзяття й у міць козацького духу допомагає полковнику, наказному гетьманові, вистояти під час облоги під Берестечком, де селянсько-козацьке військо героїчно відбивало атаки ворогів, а «ті з цих днів почали клясти Богуна як найлютішого ворога, а козаки почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника через те, що його не брала ні куля ворога, ні шабля. А. Кашенко звертається й до епізодів Батозького бойовища, битви під Монастирищем, оборони Умані, визволення України від татар. Відтворюючи батальні сцени, пов'язані з участю в них Івана Богуна, він наділяє героя рисами сміливості, вправності, мудрості, непереможності» [157, с. 89].

Оцінюючи військову майстерність І. Богуна, дослідниця Т. Яковлева констатує, що нікому з діячів того історичного періоду не було до снаги утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Також ніхто інший не здійснив низки таких яскравих перемог як І. Богун. Видатний козацький ватажок завжди мав свою власну думку, незважаючи на наслідки. «Тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя» [400, с. 43].

Популярністю та заслуженою повагою у козацькому середовищі користувався полковник М. Кривоніс. На думку Н. Яковенко: «Поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю «до панів», безжалісний і жорстокий навіть з погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людяність часів» [399, с. 365].

Також дослідники акцентують увагу на визначній ролі Максима Кривоноса у Визвольній війні, його здібностях як військового керівника та стратега.

З точки зору Л. Винара, «заслугою М. Кривоноса було власне розуміння «психології революційних мас», однак він поділяв радикальну революційну

доктрину української «черні». Л. Винар особливий наголос робить на характеристиці організаторського хисту М. Кривоноса, зокрема відзначаючи, що «саме тому Б. Хмельницький вислав Кривоноса в спеціальних місіях для організації і оформлення народного повстання». Як речник української черні, М. Кривоніс висловлював позиції повстанців та відіграв, на думку дослідника, ключову роль у прийнятті важливих стратегічних рішень Б. Хмельницьким, зокрема під час наступу на Львів та плануванні подальшого ходу війни» [356, с. 312].

М. Кривонос був прикладом для козацької молоді як представник «черні», який досягнув значних результатів у військовій справі та заслужив повагу різних верств козацтва, а також гетьманів та старшин. Разом з тим, Б. Хмельницький критикував його за невинуватену жорстокість під час ведення бойових дій.

Аналізуючи діяльність та життєвий шлях гетьманів, кошових отаманів, керівників повстань як приклади для козацького виховання та навчання військовому мистецтву, варто згадати керівників українського гайдамацького руху І. Гонту та М. Залізняка.

Зокрема, у цьому контексті О. Юрченко підкреслює, що Гонта був талановитою молодою людиною, і з часом став служити в уманській козацькій міліції, яку набрали з селян. Пізніше Гонта став старшим сотником. У подальшому Гонта привернув увагу С. Потоцького і став його довіреною особою. За служіння Потоцькому отримав у володіння 2 села – Розсішки та Орадівку. Орім того, Потоцький пообіцяв отримати у короля грамоту на шляхетство для Гонти. Також Іван Гонта був відомим меценатом. У 1760 р. власним коштом побудував церкву святої Параскеви у рідному селі. Він і дружина жертвували значні кошти на храм. Незважаючи на залученість у владу, Гонта не зрадив православній вірі, власному народові, не «окатоличився» й не ополячився». Цілком очевидно, що він мав можливість побудувати блискучу кар'єру, але свідомо обрав інший шлях: «Коли почалися виступи проти польської шляхти і до Умані підійшов двохсоттисячний загін Максима Залізняка, Гонта та 400 козаків перейшли на їх бік та залучилися до повстання, яке охопило Поділля,

Волинь, Полісся. За підрахунками науковців загалом у червні – липні 1768 р. на Правобережній Україні діяло 30 гайдамацьких загонів, які контролювали значну територію. Повстанці відчайдушно боролися, але Річ Посполита за допомогою Росії придушила цей виступ. Іван Гонта загинув у 1768 р. у жахливих муках» [397, с. 274].

У свою чергу М. Залізняк разом з І. Гонтою, сформулював і намагався реалізувати ідею запровадження козацько-князівського устрою під час розгортання Коліївщини у 1768 р. Як відомо у населених пунктах Київського та Брацлавського воєводств були створені органи управління типові для гетьманату. Історики доводять, що під час повстання 1768 р. його лідери «почали відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів» [376, с. 91]. Як засвідчив на допиті запорізький козак Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі під його наглядом були і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою». Тобто, ішлося про бажання встановлення на Правобережжі такого устрою, який би наслідував традиційні як гетьманські, так і князівські форми політичного життя» [376, с. 91].

На нашу думку, аналізуючи специфіку козацького виховання, варто замислитися над важливістю впровадження козацько-лицарських традицій у сучасний освітньо-виховний процес, зокрема в контексті військово-патріотичного формування української молоді. В умовах російської агресії проти України такі традиції набувають особливої актуальності.

Сучасні науковці, досліджуючи козацьке виховання як цілісну систему, що поєднувала народну педагогіку, українознавчі засади, народні звичаї, традиції та фольклор, здійснили класифікацію методів навчально-виховної діяльності Козацької держави, наголошуючи на доцільності та ефективності їх застосування у сьогоденних умовах. На їхню думку, систематизація методів козацького виховання ґрунтується на популярній у психологічній та педагогічній науках теорії діяльності, яка бере до уваги особливості навчання та виховання на козацьких традиціях з урахування сучасних умов: «методи формування

патріотичної свідомості – розповіді, бесіди, лекції, диспути, особистий приклад тощо; методи організації практичної діяльності – педагогічні вимоги, доручення, вправи та вишколи, виховні ситуації; методи стимулювання й мотивації діяльності та поведінки – змагання, заохочення, перспективи; методи самовиховання та самопідготовки – самозобов'язання, самопереконавання, самоспостереження, самоконтроль» [61].

Козацько-лицарські традиції мають стати своєрідною світоглядно-ідеологічною основою виховного процесу молоді в цілому та військово-патріотичного виховання зокрема. У цьому контексті А. Мальцев зауважує, що ідеологічною основою патріотичного виховання в сучасній українській педагогіці є етичні цінності українського народу. А саме патріотичне виховання можна визначити як поєднання етапів становлення особистості, формування стійких патріотичних настанов, що ґрунтуються на гуманістичних аксіологемах української нації. З цих позицій не можна не згадати про козацькі традиції нашого народу та козацьку педагогіку, яка мала особливий вплив на патріотичне виховання молоді з давніх часів. Вочевидь, «українці єдина у світі козацька нація. Козацтво є дисциплінованою організацією самого українського народу, споконвічною формою його самоорганізації і самозахисту в лихоліття. У козацькі часи саме військовій еліті нашого народу були приманними високий рівень шляхетності, моральності, духовності, доблесті і звитяги, знання і бездоганне дотримання національних традицій і звичаїв» [196, с. 144].

Втілення козацьких традицій та ідеалів у сучасний виховний процес набуває особливого значення у зв'язку з необхідністю прищеплення молодому поколінню патріотичних настанов та формування у нього чіткої громадянської позиції, навичок та вмінь щодо захисту Батьківщини.

У такому ракурсі, військово-патріотичне виховання сучасної молоді у навчальних закладах різного рівня має базуватись на сучасних методиках, що формують у школярів настанови, потреби і ціннісні орієнтири щодо розвитку військової майстерності та фізичних якостей під час навчання, занять у спортивних секціях (зокрема з хортингу), туристичних гуртках, в процесі

індивідуального самовдосконалення. Такий підхід має надати учням навчальних закладів поштовх до самовдосконалення та навчити їх методикам військово-патріотичного виховання у позаурочний час. Закріпленню цих знань безумовно сприятиме проведення військово-спортивних ігор на кшталт «національної дитячо-юнацької військово-спортивної гри «Хортинг-Патріот», Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») та походів місцями бойової слави українського народу. Це значно підвищить їхню рухову активність і загальну фізичну підготовленість, яка допоможе успішно складати навчальні нормативи з предмета «Захист Вітчизни» й правильно оцінювати стан підготовки старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів до участі в позакласних заходах з військово-патріотичного виховання» [242, с. 5-6].

Також варто зазначити, що військово-патріотичне виховання молоді безпосередньо пов'язано з фізичною культурою, здоровим способом життя, які культивувались у козаків. Козак-лицар має бути прикладом духовного й фізичного здоров'я, зразком військової майстерності для сучасної молодої людини.

Можна констатувати, що в Україні в часи запорозького козацтва вкоренилася традиція здорового способу життя. Вона відносилась як до загальних норм буття українця, воїна-козака, так і екстраполювалась на процес виховання молоді. Така традиція відродилась і в наш час. Зокрема, вона знайшла своє втілення у діяльності низки козацьких організацій, наприклад, з мистецтва бойового «Спасу». Так, у філософії Спасу окреслені базові постулати здорового способу життя, які представлені такими елементами: фізичний, енергетичний і духовний. Ці постулати перевірені досвідом поколінь і на їх ґрунті протягом століть базувалось формування здорового способу життя українства. Фахівці зауважують, що «у процесі формування здорового способу життя в сучасного молодого покоління принципи здорового способу життя козаків було б бажано використовувати більш повно, що дозволить сформувати передову світову систему здоров'язбереження, яка базується на українських національних традиціях. Національний підхід у процесі формування здорового способу життя

в Україні сприятиме зростанню патріотизму і допоможе молодій людині адаптуватись у житті» [151, с. 99-100].

Значення впровадження виховних традицій козацтва у сучасних реаліях обумовлене не тільки їх проукраїнським національним та військово-патріотичним характером, а й унікальністю педагогічних методів та прийомів, що застосувались нашими пращурами.

Цілком очевидно, що у козацький період створилась оригінальна система української освіти та виховання, просякнута ідеалами свободи, побратимства, демократії. З точки зору науковців, «аналіз козацької виховної традиції вказує на необхідність її продуктивного функціонування у сучасних умовах, що потребує належного навчально-методичного й дидактичного забезпечення з урахуванням особливостей функціонування закладів освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів» [164, с. 57].

Отже, необхідність впровадження козацько-лицарських традицій у сучасний виховний процес, особливо у справу військово-патріотичного виховання, має світоглядний, духовний та культурно-педагогічний виміри. Виховні традиції українського козацтва потребують подальшого вивчення з метою вдосконалення методик їх впровадження.

Підсумовуючи, зупинимось на провідних ідеях нашого дослідження. Особливості козацького виховання обумовлені походженням та генезою козацтва як соціального, історичного, культурно-духовного та політико-державницького феномена. Поява козацтва ознаменувала не тільки виникнення нової соціальної верстви населення, але й нового укладу життя, відмінного від інших соціальних груп, прогресивного світобачення, економічного укладу тощо. На новий щабель піднялось виховання та навчання з появою Козацької держави.

У надрах козацтва зародилась й розвивалась особлива система навчання та виховання молоді, яка отримала назву – козацька педагогіка. Козацька педагогіка стала надбанням не лише української культури, але й світової, оскільки утверджувала демократизм, патріотизм, духовну та фізичну загартованість людини.

У козацькому середовищі, а згодом у Козацькій державі розвивалась національна самобутність громадянського (патріотичного) навчання і виховання козацьких дітей. Науковці високо оцінюють якість козацького виховання та навчання, звертаючи увагу на їх всебічність, ґрунтовність, релігійність, народну простоту й раціональність, а також моральність й патріотичність.

Необхідно підкреслити, що традиції виховання лицарів-козаків базуються на досвіді попередніх епох – українське козацтво не лише успадкувало кращі традиції підготовки лицарської молоді у Київській Русі, але й вдосконалило їх, утворивши власну цілісну систему навчання та виховання молодих козаків. У навчальних закладах Війська Запорізького виховували справжніх лицарів – захисників рідної землі, які впродовж навчання опановували військове мистецтво, козацькі ідеали та принципи життя, національні цінності й переконання.

У цілому, система козацького виховання базується на загальних педагогічних принципах навчально-вихованої діяльності – повага до дитини та природи, культуроцентричність, людинолюбство, любов до Батьківщини, врахування вікових й індивідуальних особливостей об'єктів виховання, а також спирається на певні пріоритети та особливості. Досліджуючи зміст козацького виховання, варто заглибитись у смислові характеристики приказок, прислів'їв, бойових гасел, які зміцнювали дух козаків, демонстрували їхнє ставлення до Батьківщини, ворогів, труднощів долі тощо. Фольклор у всій його різноманітності доносив до молодих козаків споконвічні національні цінності, у простих словесних формах відтворював норми, традиції, особливості козацького буття.

Військове мистецтво козаків спиралося на глибокі традиції та перевірені в ході національно-визвольних змагань методи протистояння ворогу. Яскравими зразками бойової досконалості, уособленням патріотизму, мужності й відданості українському народові стали козацькі ватажки, чиї подвиги позначили ключові події української історії. Серед таких постатей дослідники називають С.

Наливайка, І. Сірка, Т. Федоровича, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Гонту, М. Залізняка та інших.

Спираючись на здобутки козацького виховання, важливо приділяти більше уваги інтеграції козацько-лицарських традицій у сучасний освітньо-виховний процес, особливо у сфері військово-патріотичного становлення української молоді. Упровадження цих традицій та ідеалів набуває особливого значення з огляду на потребу формувати в молодого покоління стійкі патріотичні цінності, чітку громадянську позицію, а також практичні вміння й навички, необхідні для захисту Батьківщини.

Висновки до другого розділу

У розділі було досліджено філософсько-освітні основи виховання захисника Вітчизни в історії української культури, починаючи з докозацької доби. Обґрунтовано, що проблема формування оборонця рідної землі була наскрізною для філософської думки давніх часів і знайшла відображення у пам'ятках літописної, правової та художньої спадщини. Показано, що вже в період Київської Русі суспільство усвідомлювало необхідність патріотичного виховання всіх верств населення, спираючись на поєднання фізичної підготовки, духовної сили та високих моральних якостей.

Особливе місце у вихованні воїна-захисника посідає козацька доба, яка значно поглибила й розвинула попередні традиції. Система виховання у Запорізькій Січі формувала не лише вправного воїна, а й свідомого громадянина, духовно зрілу, відповідальну й вільнолюбну особистість. Козацьке середовище створило унікальну освітньо-виховну модель, що ґрунтувалася на культуроцентризмі, гуманізмі, любові до Батьківщини та народної традиції. Виховна практика спиралася на фольклор, бойову символіку, моральні настанови та приклади героїзму козацьких ватажків.

Показано, що козацька педагогіка гармонійно поєднувала традиційні педагогічні принципи із власною системою формування світоглядних орієнтирів

молоді. Цінності, які виховувалися в козацькому середовищі – честь, мужність, самопожертва, братерство – стали наріжними каменями української військово-патріотичної ідеї. Виховання відбувалося у контексті щоденного служіння громаді, військової взаємодопомоги та морального самовдосконалення.

На основі аналізу зроблено висновок про надзвичайну актуальність відновлення й інтеграції козацько-лицарських традицій у сучасний виховний процес. Умови збройної агресії проти України зумовлюють потребу формування в молоді високої національної свідомості, моральної стійкості та готовності до захисту Батьківщини. Саме звернення до історичних виховних моделей, перевірених часом і вкорінених у національній культурі, може стати потужним чинником консолідації українського суспільства й духовного спротиву в сучасних умовах.

РОЗДІЛ 3

СВІТОГЛЯДНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ-ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ

3.1. Світоглядна культура як основа громадянської ідентичності особистості

Сучасне громадянське виховання особистості базується на основоположних гуманітарних стандартах духовного, політичного, правового, світоглядного спрямування, які сформувались протягом розвитку українського народу, його культури та традицій.

Зупинимось на особливостях **світоглядної і політичної підготовки громадянина (школяра, студента) в період соціальних змін**. Первинна світоглядна та політична підготовка громадянина починається в родині та набуває системних форм у навчальних закладах різного рівня. Вона пов'язана, в першу чергу, з формуванням відповідної світоглядної та політичної культури майбутньої особистості. Особливої значущості світоглядна та політична підготовка набуває у період соціальних змін, коли трансформуються суспільні та індивідуальні ідеали, принципи, норми життєдіяльності.

І. Ковальчук, узагальнюючи точки зору низки вітчизняних науковців підкреслює: «На початку ХХІ століття дослідники (В. Андрущенко, Г. Позизейко, В. Смікал, О. Шаповал та ін.) доходять думки, що світоглядна культура є найвищим здобутком особистості, її духовно-практичною основою, інтегральною, фундаментальною, цілісною, універсальною якістю особистості. Наразі актуальною постає проблема формування світоглядної культури молоді від старшого шкільного до студентського віку» [141, с. 23].

Світоглядна культура є синтезом низки елементів, які становлять органічну цілісність. Фахівці підкреслюють, що світоглядна культура особистості є результатом взаємодії та розвитку таких складових: «світоглядної свідомості суб'єкта, що забезпечує здатність особистості приймати самостійні

рішення і відповідати за них, здатність до теоретичного мислення, оволодіння науковими принципами, способами логічного аналізу інформації, здатність та прагнення особистості до самостійних пошуків істини, появу навичок розв'язання суперечностей у своєму внутрішньому світі, світоглядний вибір і діяльність щодо втілення світоглядних ідей і принципів у практику життя» [302, с. 16-17].

З позицій системного підходу, світоглядна культура особистості формується завдяки отриманню світоглядних знань, цінностей, переконань, ідеалів, принципів, ставлення до світу. Формування світоглядної культури особистості також передбачає емоційно-вольові установки та мотиви індивіда, без яких процес оволодіння знаннями, формування переконань та ідеалів у ціннісному та світоглядно орієнтованому освітньому процесі школи не може бути ефективним.

Особиста світоглядна культура – «це фундаментальна, цілісна, універсальна й інтегративна особистісна характеристика. Духовним центром у її психологічній структурі є ціннісне ядро, яке визначає природу світогляду та зміст світогляду в житті людини, зміцнює її особисті моральні, етичні й естетичні, професійні, етно- та соціокультурні світоглядні орієнтації. На їх підставі формується світоглядна позиція, що визначає зміст поглядів і переконань, соціальних поглядів і моральних принципів поведінки у світоглядній орієнтації ставлення особистості до суспільства, інших людей та самої себе під час пізнавальної, комунікативної та професійної діяльності в соціумі» [374, с. 315].

Якщо вести мову про критерії сформованості світоглядної, а й відповідно політичної, правової культури у сучасного школяра (студента) як показника розвиненості громадянських якостей, варто зауважити, що вони мають когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий характер.

З точки зору О. Шаповал, до таких критеріїв можна віднести:

«1) пізнавальний критерій, який виявляє наявність і свідоме засвоєння учнем світоглядних знань, зокрема знань про природу, суспільство, людину, світ;

2) оцінно-ціннісний критерій, який визначає усвідомлення особистістю школяра його ставлення до світоглядного змісту навчального матеріалу; до подій і явищ, які відбуваються у суспільстві й у світі в цілому; ціннісні орієнтації, цінності, ідеали; переконання старшокласника; 3) діяльнісний критерій, який оцінює готовність особистості до реалізації власних світоглядних переконань у практичній діяльності; визначає життєву активність і соціальну позицію старшокласника, його світогляд у дії; вмотивованість діяльності, його соціальну компетентність» [377, с. 11-12].

Разом з тим, необхідно зазначити, що кожна вікова група молоді, при доцільності застосування загальних методів формування громадянина, потребує застосування специфічних підходів та прийомів.

Зокрема, для школярів (молодшого віку у першу чергу) доцільною є узгодженість виховної стратегії між батьками та педагогічним колективом.

О. Роговець констатує, що формування громадянських якостей дітей, особливо молодшого шкільного віку, активно реалізується у двох мікросистемах – це сім'я та школа. Взаємодія настанов кожної з цих систем є запорукою комплексного громадянського розвитку молодшої людини. У свою чергу, суттєве не співпадіння настанов сім'ї та школи, як правило, утруднює поступальний розвиток громадянських якостей і цінностей у сучасній молоді. У зв'язку з цим, «важливого значення набуває певна узгодженість змістового аспекту громадянського виховання молодших школярів, його взаємодоповнюваність діями з боку батьків і вчителів. Ефективним засобом вирішення цього завдання є взаємодія сім'ї і школи як інтеракція, аспект спілкування, що виявляється в організації людьми (соціальними інститутами) взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети, регулювання внутрішньої організації, узгодження видів діяльності окремих її учасників» [280, с. 176].

Також світоглядна і політична підготовка школяра, студента як громадянина та активного учасника соціальних змін здійснюється в процесі

вивчення ним гуманітарних дисциплін, зокрема – філософії, політології, соціології, правознавства тощо.

О. Оковита з цього приводу стверджує, що філософська наука має світоглядно-виховний вплив на становлення студента як громадянина. Вона сприяє формуванню культури мислення, допомагає обґрунтовувати власну точку зору, що є основою належної соціальної поведінки молодшої людини. Пізнаючи філософські науки, отримуючи уявлення про систему гуманістичних цінностей й знань, студент по іншому сприймає події та явища навколишнього світу, поступово змінює власне світобачення. Вочевидь, «погляди на світ, предмети та явища урізноманітнюються, з'являється більше тем для міркувань, обговорень, в процесі яких студент може знайти однодумців, або ж, навпаки, осіб, з якими буде цікаво подискутувати. Філософія – наука, що розвиває духовний світ студента, допомагає визначити особисті цінності та пріоритети, що є ключем до успіху у подальшому житті» [229, с. 19].

Під час обговорення складних світоглядних, політичних, правових проблем формується громадянська позиція молодшої людини, яка буде знаходити своє відображення у його соціальній поведінці.

Як зазначає А. Онуфрійшена, вивчення гуманітарних дисциплін призводить до низки суттєвих змін у молоді:

- «формується гуманітарна культура;
- долається однобічність мислення;
- у сучасного фахівця органічно поєднуються професійні знання та гуманістичні настанови;
- активно розвиваються творчі здібності та креативне мислення особистості ;
- під час вирішення виробничих питань, визначення траєкторії самореалізації враховуються моральні та естетичні аспекти;
- відбувається формування творчих здібностей у сфері художньої, духовної, фізичної культури» [243, с. 20].

На жаль, у сучасній Україні під гаслом «профілізації» освіти фактично відбувається її дегуманізація та дегуманітаризація, що не сприяє світоглядній і політичній підготовці майбутнього громадянина.

У цьому контексті О. Гуцояк підкреслює, що не маючи низки філософсько-культурологічних, морально-етичних, політико-юридичних знань, у наш час проблематично осмислити реальність у всій її повноті, суперечливості та полівекторності. Саме тому значно збільшується світоглядне значення тих дисциплін, які виховують й розвивають ціннісно-життєві настанови студентів й відповідно сприяють усвідомленню ними своєї соціальної ролі, детермінують форми їхньої індивідуальної й соціальної діяльності, сприяють формуванню уявлень про відповідальні вчинки та наслідки безвідповідальності. У зв'язку з цим, «основні завдання педагогічного процесу у виші полягають не тільки в озброєнні студентів системою професійних знань, вмінь і навичок, які забезпечуватимуть ефективну практичну діяльність, а й в забезпеченні цілеспрямованого розвитку духовних сил, інтелектуальних, фізичних і морально-естетичних якостей студента, що спрямований на формування гармонійної особистості, на що природно націлені гуманітарні дисципліни» [84, с. 51].

Отже, саме освіта має бути дієвим механізмом світоглядної і політичної підготовки громадянина. Від якісних показників освітньо-виховних систем залежить формування громадянських, світоглядних, політичних та моральних орієнтирів школярів та студентів.

Цілком очевидно, що освіта є особливим соціальним феноменом, який має відігравати інноваційну роль й сприяти суспільному прогресу. Разом з тим, базовим призначенням реалізації даної функції освіти, є не стільки передача відповідної інформації, а прищеплення важливих цінностей. Різноманітні цінності становлять сутність людини як такої, оскільки впливають на спрямованість її діяльності та соціальної поведінки. Цінності виконують низку суспільних функцій серед яких стрижневою є функція регулювання поведінки особистості у соціальній взаємодії. На переконання вчених, «система цінностей

не є пасивним наслідком впливу соціокультурного середовища, економічних і політичних чинників. Вона крім того, ще є й однією із форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних та інших сил і уявлень особистості, які перебувають у тісному взаємозв'язку із її потребами, інтересами, мотивами поведінки» [292, с. 63].

Також, на нашу думку, державні інституції, громадські організації, педагогічні спільноти мають більше уваги приділяти політичному навчанню та вихованню школярів й студентів у період соціальних змін. Молода людина потребує системних теоретичних та прикладних знань щодо функціонування політичної та правової систем країни, режиму володарювання, розуміння ролі політичних партій та громадянських структур у демократичній країні тощо.

А. Рижанова зауважує, що політичне виховання студентів на сьогоднішній день не є пріоритетним завданням і напрямком виховання у вітчизняних ВНЗ. У зв'язку з цим, збільшується кількість студентів, що не бажають брати участь у політичній діяльності, зокрема у виборах. Частина студентів не розуміє механізмів розв'язання соціально-політичних проблем, в них недостатньо розвинута політична свідомість, вони не завжди усвідомлюють норми політичної поведінки. Також в них можуть бути достатньо опосередковані уявлення про політичну толерантність та політкоректність, в наслідок чого вони стають об'єктами маніпуляцій з боку різноманітних суб'єктів політичного процесу. Також сім'я як основа соціалізації індивіда не завжди у змозі виконати якісно цю функцію. Так, «родина не готова до сучасної політичної соціалізації цієї молоді, оскільки формування батьків у цьому аспекті відбувалося в умовах авторитарної однопартійної політичної системи, отже, саме у закладах вищої освіти політичне виховання майбутньої інтелектуальної еліти країни стає її соціальним захистом і умовою громадянської стабільності та, водночас, суспільної динаміки правовими, а не революційними засобами» [277, с. 151].

Вітчизняні науковці доводять, що актуальна політична освіта є органічним поєднанням індивідуальних та групових форм навчання: лекцій та ділових ігор, «мозкових штурмів», «круглих столів», творчих дискусій та ін. Також

перспективним є долучення молоді до дослідницьких проектів, конференцій, публічних дискусій щодо важливих проблем, артикуляції своєї позиції через засоби масової інформації тощо.

Для учнів старших класів та студентства важливим є досвід участі в органах молодіжного самоврядування. Практика участі у самоврядуванні дозволяє молоді апробувати демократичні цінності у реальних умовах, змодельовати свою поведінку у якості виборця або кандидата на посаду. Досвід участі у демократичному молодіжному врядуванні є школою підготовки майбутніх лідер для політичного життя країни, резервом для оновлення політичної еліти, чиновництва, функціонерів органів місцевого самоврядування. Отже, «політична освіта має прищеплювати навички поведінки в умовах сучасної держави, пропагувати дотримання її законів. Зміст занять з політичної освіти має бути побудований з урахуванням необхідності підвищення рівня відповідальності молодих громадян та їх вимогливості, очікування відповідальності від політиків. Політична активність і участь молоді у розв'язанні суспільних проблем, ухваленні суспільних рішень та їх реалізації є, зрештою, очікуваним результатом політичної освіти» [268, с. 132].

3.2. Процесуальність громадянського виховання: аксіологічні засади та освітні стратегії

Реалізуючи гуманітарні стандарти громадянського виховання, відображені в українській культурі, ми маємо зосередити увагу на дієвих методах й технологіях їх популяризації, збереження та розвитку у сучасних умовах. У зв'язку з цим, актуалізується проблема процесуального характеру громадянського виховання.

Для ефективної організації громадянського виховання важливими є не тільки змістовна наповненість певних програм та планів, але й способи й алгоритми їх донесення до об'єктів виховної діяльності. Вочевидь, раціонально організований процес громадянського виховання має забезпечити відповідний

результат – високий рівень розвитку громадянської культури у суспільстві, активну життєву позицію особистості, демократичні традиції взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства тощо.

Аналізуючи процесуальні особливості громадянського виховання студентів, В. Бутенко доводить, що його мета для студентської спільноти та викладачів має бути пов'язана з популяризацією сутності моральних та духовних цінностей, усвідомлення їх значення для життєдіяльності сучасної людини у практичній площині. Разом з тим, «вирішення цих питань здійснюється у такий спосіб, щоб пропоновані студентам знання, уміння і навички громадянського змісту були глибоко сприйняті ними, знайшли відповідне розуміння, отримали особистісне прийняття та закріплення на рівні почуттів, знань, мотивів, ціннісних орієнтацій, понять, поглядів, переконань. За таких умов відбувається важливий і відповідальний процес привласнення особистістю духовних цінностей, переведення їх з площини соціальних та культурних надбань у площину особистісного досвіду студента» [37, с. 21].

Безсумнівно, стратегічно необхідно, щоб процес громадянського виховання не був організований формально та спрямовувався на результат: об'єкт виховання набув певних громадянських якостей та цінностей, які він здатен реалізовувати у соціальному житті.

У свою чергу Л. Хомич, акцентує увагу на необхідності дотримання принципу системності під час організації процесу громадянського виховання. На його думку, важливе підтримання базових основ громадянського виховання, мета якого – розвинути у молоді низку громадянських характеристик, посилити важливість розуміння приналежності до духовно-культурного життя країни, розвинути перманентну потребу й здатність відстоювати та захищати її інтереси, втілювати свій індивідуальний потенціал для зміцнення блага своєї держави. Це означає, що «необхідно виховати людину з певним типом соціально зумовленої поведінки, яка характеризується набором прав і обов'язків, поважає і дотримується норм і правил співжиття, прийнятих у даному суспільстві, традицій своїх співвітчизників» [359, с. 355].

Також, для реалізації процесуальних аспектів громадянського виховання дієвим є й аксіологічний підхід, який передбачає поетапне впровадження низки соціально-значущих цінностей у освітнє (виховне) середовище.

У цьому сенсі науковці зауважують: «Через усвідомлення громадянських цінностей та місця і ролі кожної особистості в суспільстві, громадянське самовизначення особистості розглядають виховний процес представники аксіологічного підходу (Б. Братусь, Б. Гершунський, Л. Коган, Д. Узнадзе та ін.). Науковці пропонують орієнтувати педагогічний процес на певний ідеальний образ, еталон. Йдеться як про загальнолюдські, так і про конкретні (національні, сімейні, колективні, професійні) цінності. Аксіологічний підхід бере до уваги як процесуальну, так і змістову складові. Процесуальна складова послідовно представлена категоріями з практики виховання: від виникнення потреби, інтересу, через мотивацію до досягнення мети. Формування та розвиток особистості громадянина проходить шлях від зародження ідеального образу до наближення до цього образу на практиці» [195, с. 361].

Відповідно, організовуючи громадянське виховання, ми маємо послуговуватись різноманітними технологіями, методами та методиками в залежності від вікових, психоемоційних, інтелектуальних та інших характеристик об'єктів виховної діяльності.

Вітчизняні дослідники А. Грітчина, Т. Алексеєнко, Л. Карпушевська, О. Роговець [78, с. 108-109], спираючись на значний емпіричний матеріал, констатують, що основними формами роботи з виховання громадянських якостей підлітків, які довели свою результативність, були:

- фронтальна – взаємодія педагога з усім класом: подання загальної інформації, постановка однакових для всіх завдань, опрацювання учнями однієї проблеми;
- групова (робота в малих групах), яка забезпечує створення під час виховних заходів мікроклімату, базованого на принципах співпраці й демократизму, сприяє розвитку в учнів критичного мислення та вміння самостійно оволодівати новими знаннями;

- індивідуальна – забезпечує створення сприятливих умов для індивідуалізації та диференціації виховних зусиль, надання педагогічної підтримки дітям, які її потребують, насамперед тим, котрі важко залучаються до міжособистісної взаємодії і спільної діяльності тощо».

Також, суттєве значення у процесі здійснення громадянського виховання у закладах освіти відіграє викладання предмету «Громадянська освіта». Українські науковці зазначають, що процесуально-організаційні складові викладання громадянського виховання старшокласникам репрезентовані метою вивчення цієї дисципліни й досягаються шляхом вирішення загальних програмних завдань освітньої діяльності. Сміслова складова такої методики вбирає в себе низку форм, засобів і педагогічних прийомів викладання громадянського виховання для старшокласників. У свою чергу, результативна складова методичного забезпечення громадянського виховання для старшокласників містить розлогий опис результату, що очікується від реалізації цієї методики на основі відповідних критеріїв і показників громадянської культури певних категорій учнів.

Вищеозначена методика містить у собі такі напрямки реалізації: виховний – громадянське виховання на основі системи мотивації, його втіленню допомагає використання тренінгів на уроках з громадянської освіти; моделювання атмосфери успіху, раціонального доведення, прикладу, стимулювання, здорової конкуренції; діагностичний – громадянське виховання за діяльнісними та результативними критеріями, для втілення даного напрямку використовується система тестів, спеціальних анкет, фронтального опитування, співбесід, комплексного оцінювання, експертного оцінювання. Загалом, громадянське виховання старшокласників під час вивчення дисципліни «Громадянська освіта» було підпорядковано наступним цілям: «формування свідомого ставлення до засвоєння практичної складової частини курсу громадянської освіти; усвідомлення особливої важливості громадянської освіти у дорослому житті; засвоєння оновленого змісту навчальної програми з громадянської освіти відповідно до сучасних викликів і загроз; засвоєння форм і способів застосування громадянських навичок; формування вміння самореалізації та

самовдосконалення щодо громадянської вихованості у майбутній діяльності; розвиток прагнення до самовдосконалення у царині громадянської вихованості» [306, с. 322-323].

На переконання фахівців-теоретиків та педагогів-практиків виховання громадянських якостей майбутньої особистості має починатись у дошкільному віці із застосуванням ігрових форм й методів, що відповідають особливостям даної вікової категорії.

Досліджуючи дану проблему, В. Маршицька, та С. Васильєва зауважують, що у контексті визначеної проблеми, спираючись на історичний підхід, необхідно звернути увагу на виховання у дошкільників громадянських якостей основою яких є почуття любові до Батьківщини, усвідомлене ставлення дітей до особистої самоідентифікації та приналежності до своєї Батьківщини, поважне ставлення до народу України, національних ідеалів та святинь. Здійснюючи порівняння програмного та методичного забезпечення етичного виховання дітей у незалежній Україні, можна стверджувати значущість звернення до національних традицій нашого народу та плекання на їх ґрунті громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку. Важливими є «введення до змісту дошкільного виховання підрозділів «Рідний край», «Початки народознавства» («Малятко», 1991), «Рідний край» та «Народознавство» («Малятко», 1999), «Це моя батьківщина, це моя Україна» («Дитина», 2003), «Мій рідний край», «Фольклорні символи» («Дитина», 2012), що сприяло утвердженню позицій національної спадщини щодо змісту та засобів формування патріотизму у старших дошкільників. Варто наголосити, що зміст розділу «Дитина у довкіллі» програми «Дитина» (2012) пронизаний особливостями національного побуту, свят, традицій та звичаїв, що впливають на формування базових якостей особистості старших дошкільників, які є невід'ємною складовою прояву та ідентифікації українського народу» [199, с. 310].

Досліджуючи процесуальні та організаційні аспекти громадянського виховання, можна констатувати, що низка фахівців звертають увагу на значення позашкільних форм роботи за цим напрямком. Зокрема, цьому аспекту

громадянського виховання присвячена наукова робота О. Єгорової «Громадянське виховання як спеціальний напрям позашкільної освіти», в якій опрацьовано закордонний досвід позашкільних програм з громадянського виховання. Дана дослідниця констатує, що у США громадянське виховання є спеціальним напрямом позашкільної освіти й питанням його реалізації приділяється особлива увага. Зокрема, оригінальною програмою громадянського виховання є набуття громадянських якостей через служіння, яка об'єднує процес навчання з участю вихованців у проектах запропонованих громадами та їхніми органами управління. У межах таких програм учні шкіл різного віку відпрацьовують до 50 годин протягом року у проектних заходах конкретної громади. Натомість, у штаті Меріленд кількість годин для такого відпрацювання становить 75 годин під час навчання у старших класах школи. К. Меґейрі, який працював вчителем англійської мови у старшій школі у Меріленді дослідив цю проблему у своїй праці «Історія навчання через служіння і його вимоги в Меріленді» («History of the Service-Learning It Requirement in Maryland») та узагальнив стратегії запровадження технології навчання через служіння у повсякденну педагогічну діяльність. На його думку, до таких стратегій можна віднести такі: підготовка творчих робіт з обґрунтуванням необхідності реалізації певних проектів; створення науково-дослідницьких, історико-географічних, етнокультурних проектів щодо розвитку громадської ініціативи у різних формах; підготовка листів у яких висловлюється вдячність батькам, старшим товаришам, всім, хто позитивно вплинув на школярів; листи авторитетам суспільної думки з проханням надати власні речі для благодійних заходів; листи, в яких узагальнені поради молодшим школярам щодо того як досягти успіху у старших класах навчального закладу. Також на переконання вищезначеного фахівця можна впроваджувати й такі стратегії як «підготовка молодшим учням рекомендацій щодо дитячих книг чи написання дитячих творів для них; пожертва книг у бібліотеку початкової школи; написання листів до редакторів і написання прохань до місцевих, державних і федеральних службовців про місцеві проблеми; вивчення творів, які включають елементи громадянської освіти

«Миші, люди та квіти для елджерона», «Король Лір», «Вбити пересмішника»; різні форми рефлексії; залучення коштів і публікації як результат використання елементів громадянської освіти» [96, с. 11].

Отже, процес громадянського виховання може ефективно здійснюватися як у межах навчальних закладів, трудових колективів, так і через залучення об'єктів виховання до різноманітних суспільно-значущих програм національного та регіонального характеру.

На нашу думку, результатом реалізації методів й технологій громадянського виховання, має стати набуття людиною громадянської компетентності. З точки зору Т. Ремех, громадянська компетентність є комплексною характеристикою людини, що визначає рівень її внутрішньої готовності та спроможності до активістського способу суспільного буття. Зріла громадянська компетентність безпосередньо обумовлена розвиненістю у людини духовних й моральних цінностей, світоглядними й психологічними якостями людини, сталою національною та державницькою самоідентифікацією, ступенем інтегрованості у життя певної країни. Отже, громадянська компетентність є поєднанням знанневих, практичних, емоційних, ціннісних та суспільних пріоритетів школяра, які сприяють йому у визначенні власної суспільної позиції та формують у нього відповідальне ставлення до своїх дій й загалом створюють почуття громадянської причетності до національно-державної спільноти, її буття у всіх вимірах. Отже, «громадянська компетентність охоплює такі категорії, як громадянська активність, громадянська позиція, громадянський вибір та громадянська відповідальність та виявляється в соціально-комунікативних й інформаційно-дослідницьких здатностях особистості, в громадянській участі, в її вміннях розв'язувати соціальні конфлікти й проблеми, ефективно діяти в ситуації невизначеності, робити відповідальний вибір й ухвалювати рішення. Це, своєю чергою, слугує передумовою саморозвитку й самореалізації особистості, вибудовування нею власної життєвої стратегії» [274, с. 39].

Вочевидь, рівень розвиненості громадянської компетентності у певному суспільстві відображає недоліки та переваги процесуальних й змістових аспектів громадянського виховання.

На нашу думку, у суспільствах, що трансформуються, стратегічного значення набуває такий результат громадянського виховання як громадянська відповідальність, оскільки у транзитивних соціумах, в Україні зокрема, спостерігається розквіт популізму, політичного авантюризму та соціальної безвідповідальності чиновників. У цьому сенсі громадянське суспільство через систему виборів, громадянський тиск та ін., має виховувати у можновладців політичну та громадянську відповідальність.

Характеризуючи феномен громадянської відповідальності як результат процесу громадянського виховання науковці підкреслюють, що «багатоканальні соціальні взаємодії, сам процес соціалізації людини як такий перманентно впливають на формування у неї громадянської відповідальності у різних її проявах: правовому, політичному, екзистенційному, соціальному та ін.» [122, с. 121].

Формування та розвиток громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою процесуальність та логіку розгортання, що відображується у рівнях, формах, методах. Зокрема, дослідники визначають такі рівні розвитку громадянської відповідальності людини:

- високий рівень громадянської відповідальності, що містить такі характеристики як соціальна активність та ініціативність, усталеність комплексних та ґрунтовних знань про закономірності функціонування громадянських спільнот; відповідальне відношення до реалізації власних обов'язків; принциповість у ставленні до своїх вчинків та вчинків інших громадян; громадянсько-зрілий рівень самосвідомості і як наслідок формування якостей неповторної креативної індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-виборець, Я-захисник тощо);

- середній рівень громадянської відповідальності, який вбирає в себе такі ознаки як знання і відповідальне ставлення до системи існуючих у країні прав та

обов'язків, цивілізовані уявлення про дотриманням норм соціальної поведінки, розуміння природи існування цінностей громадянського суспільства, свідоме бажання та здатність віднайти своє місце у соціальному й професійному житті; при цьому активістська громадянська позиція щодо характеру поведінки інших громадян, автономність та ініціативність у їх корекції як правило виявляються не системно;

- низький рівень розвитку громадянської відповідальності, який представлений такими ознаками: «розрізненість елементів громадянської позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчасте уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності; низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією» [27, с. 41].

Таким чином, процесуальний характер громадянського виховання обумовлений конкретними завданнями, що поставили перед суспільством та державою; загальною моделлю «добропорядного громадянина», яка відображається у ідеологічних, політичних, філософських та виховних доктринах; наявними ресурсами держави для впровадження технологій та методів громадянської освіти тощо.

Загалом, враховуючи сучасні тенденції розвитку демократії, громадянського суспільства та громадянського виховання й освіти, на думку науковців, саме людяність, емпатія та миротворчість є орієнтирами психолого-педагогічної та філософської підготовки громадян України.

На переконання І. Беха, пріоритетною цінністю у виховних практиках, пов'язаних з розвитком почуття значущості існування іншої людини, має бути гуманізм як ознака розвиненої моральності та духовності сучасної людини. Відповідно, розвиток гуманістичних настанов може мати унікальний алгоритм: «В одному випадку людяність формується як реакція на жорстокість – чужу і власну. В іншому – чинником саморозвитку людяності в людині може і повинна бути взаємна людяність: спочатку – стосовно самої особистості, із часом –

стосовно оточуючих. І. Бех зазначає, що виховання у дитини прагнення цінувати іншу людину здійснюється двома шляхами: розкриттям дитині позитивних сторін людей та попередженням зневажливого ставлення до самої дитини» [18, с. 56].

Проблемою формування людяності у майбутнього громадянина просякнута також творчість В. Сухомлинського стрижнем виховної системи якого було бажання «утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого», натомість на думку видатного педагога «безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність – джерело жорстокості» [319, с. 149].

Досвід діяльності В. Сухомлинського показав, що виховання добром, любов'ю, терпимістю є єдиним шляхом формування людяності у вихованців.

З точки зору сучасних фахівців, непересічна педагогічна система В. Сухомлинського, яку без перебільшення можна назвати універсальною щодо широти охопленого кола питань, поєднує у собі кращі ідеї гуманістичного виховання. Спрямувавши виховний вплив на розвиток внутрішнього світу дитини, її духовності, поглиблюючи почуття взаємоповаги, дружби, любові, толерантного ставлення до оточуючих, «він утвердив природну цінність особи, її право реалізувати свій потенціал, бути вільною, неординарною особистістю – суб'єктом творення власного життя. Проблеми людяності, духовної чистоти, терпимості та поваги людей один до одного, що розкриваються педагогом у його багаточисленних працях, турбують сучасників. Різні навчальні заклади сьогодні перебувають у пошуку вирішення зазначених проблем» [251, с. 111].

Вочевидь, психолого-педагогічна та філософська підготовка громадян України має базуватись на найкращих вітчизняних й закордонних зразках, що реалізують принцип людиноцентризму у освіті та вихованні.

У цьому контексті Ж. Янко та Л. Фоменко зазначають, що «учитель має справу з людиною, з майбутнім поколінням. Тому людиноцентричність важлива не лише в освіті, а й в суспільстві, частиною якого є освіта. У сучасній освітній

парадигмі декларується людиноцентричність. Але в гонитві за реалізацією себе як учителя, чи як учня, чи як «готового спеціаліста» ця людиноцентричність поглинається освітою, суспільством, земним світом, який хоче впіймати людину, за Сковородою. А найвища мета життя вбачається, на думку філософа, у досягненні щастя» [401, с. 137].

Відомий філософ звертає увагу на загрозу втрати людяності людиною, яка обрала орієнтирами свого життя матеріальні блага, кар'єрне зростання, досягнення слави та визнання будь-якими шляхами.

Визначаючи людяність як орієнтир психолого-педагогічної та філософської підготовки громадян України, ми не можемо залишити поза увагою емпатію як дороговказ виховання й освіти.

Н. Вишнівська констатує, що у педагогіко-психологічних наукових розвідках емпатія трактується як здатність особистості емоційно реагувати на почуття інших, як своєрідний процес співпереживання, який у генетичному вимірі містить три взаємопов'язані рівні: співпереживання – співчуття – внутрішня співдія. Емпатія також визначається як здатність до проникнення у емоційні стани інших людей, що супроводжується глибокими переживаннями та співпереживання щодо емоційних форм інших людей, або як вміння заглиблюватись у емоційний світ іншої людини, сприймати його як частину власного, проявляти здатності до емоційних реакцій – як важливої складової спілкування та своєрідного методу пізнання однієї людини іншою. Сучасні дослідження у сфері психології засвідчили, що «розвиток емпатії залежить не стільки від кола взаємодії з іншими людьми, скільки від суб'єктивної значущості цих осіб для особистості, тобто зумовлено кількістю осіб, яких вона по-справжньому цінує. Обмеженість кола осіб, яким схильна співчувати людина, не тільки блокує емоційну чутливість, а й в окремих випадках може перетворюватися на жорстокість» [48, с. 41].

У свою чергу В. Сухомлинський зазначав, що «для виховання моральної культури дуже важливо, щоб людина і в особистих, і в колективних духовних взаєминах була пов'язана з іншими людьми узами добрих побажань. Нехай

одночасно з першими кроками пізнання навколишнього світу вона переживає радісне хвилювання і тривогу в зв'язку з благополуччям або горем іншої людини. Нехай на власному досвіді переконається, що від того, як вона бачить іншу людину, як до неї ставиться, залежать мир і спокій її душі» [320, с. 192].

Отже, виховна та освітня системи держави, громадянське суспільство мають закладати основи й сприяти розвитку емпатії у громадянина, яка може мати різні рівні її репрезентації у особистому та соціальному вимірах.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що існують такі рівні емпатії:

- перший рівень (найнижчий), до якого відносяться індивіди, які найчастіше керуються власними інтересами та зосереджені, у першу чергу, на своєму емоційному стані. Вони байдужі до думок та почуттів інших людей. Іноді представники такої категорії люди впевнені у тому, що розуміють оточуючих та таке уявлення як правило є помилковим. Це відбувається тому, що вони дуже зосереджені на собі і виявляються не спроможними це зрозуміти;

- другий тип емпатії є найбільш розповсюдженим: представники цієї групи людей ігнорують почуття та думки оточуючих епізодично або з певною періодичністю; вони здатні до емпатії, але не постійно;

- третій рівень (найвищий). Люди з таким рівнем розвитку емпатії зустрічаються не часто. Як правило, «вони завжди глибоко відчують оточуючих людей і здатні подумки відновити будь-які переживання свого партнера, розуміючи людей краще, ніж вони самі. Такі люди не нав'язують своєї думки і дають найефективніші поради. Люди з високим рівнем емпатії вважаються хорошими друзями та психологами» [172, с. 93].

Відповідно у процесі виховання громадянина України ми беремо за орієнтир третій рівень набуття емпатії, усвідомлюючи при цьому, що його досягають непересічні особистості, які сповідують альтруїзм та гуманізм як основу свого буття.

На думку фахівців, рівень емпатії людини, особливо дитини, може піддаватись корекції. Зокрема, Т. Рябовол констатує, що порівняльний аналіз

результатів різноманітних досліджень дозволяє вирізнити чинники соціально-психологічної корекції емпатії у молодших школярів:

- ціннісно-орієнтаційний чинник: феномен емпатії розуміється як невід’ємна характеристика розвитку її духовного та морального світу. У такому випадку корекція емпатії відбувається методом надання дітям базових уявлень та знань про норми моралі;

- особистісно-рефлексивний чинник, який важливий для розуміння власних емоцій та усвідомленого вибору життєвих принципів та норм, метод самоаналізу особистих відчуттів, думок та поведінкових реакцій;

- інтуїтивний та прогностичний фактори у їх змістовному поєднанні: емоційна та інтелектуальна спроможність до оцінки й моделювання ситуацій, а також здатність до усвідомлення особистої відповідальності за результат, що досягається практичними вправами із застосуванням наукових методів у конкретній ситуації;

- «емоційно-вольовий важливий компонент у регуляції емоційної складової, притаманний вищому рівневі емпатії, постає паралельно з самоконтролем;

- поведінковий – фактор дієвої емпатії, реальної співдії та допомоги, формується у контексті діяльності шляхом позитивного підкріплення соціально бажаної поведінки» [289, с. 99].

Логічним доповненням до людяності та емпатії як орієнтирів психолого-педагогічної та філософської підготовки громадян України є миротворчість, яку можна трактувати як здатність людини у ненасильницький спосіб вирішувати різноманітні конфлікти, а також як загальну світоглядну налаштованість щодо підтримки миру у різних вимірах – духовний мир, соціальний мир, світ без війни, мир як базова цінність людського існування тощо. У зв’язку з цим особливої значущості набуває миротворча освіта.

Аналізуючи вітчизняні реалії, М. Стадник та А. Панченко переконують, що у сучасному соціальному просторі та в освітньому процесі актуальним є

виховання різноспрямованих навичок, формування глибоких знань українців щодо цивілізованих методів розв'язання конфліктів, недопущення насильства та будь-яких негативних факторів соціального розвитку. У цьому контексті результати миротворчої освіти як правило застосовуються у різноманітних конфліктогенних, постконфліктних ситуаціях для ефективного розв'язання всього комплексу існуючих проблем. У цьому сенсі, миротворчу освіту можна трактувати як популяризацію необхідних знань, практичних навичок, світоглядних цінностей, що є значущими для розвитку загального світобачення молоді й мінімізації різноманітних ризикогенних чинників. З точки зору вищезначених науковців, для дієвого запровадження миротворчої освіти в Українській державі необхідно здійснити наступні кроки:

1) оновити Концепцію національно-патріотичного виховання, враховуючи виклики інформаційних та гібридних війн, зокрема у зв'язку з російською агресією;

2) розробити дієві методи для освіти дорослого населення, з акцентом не тільки на професійну підготовку та перепідготовку кадрів, а також на популяризацію знань, зокрема у сфері миротворчої освіти та створення громадянської культури набуття таких знань;

3) запровадити сучасні формальні та неформальні освітні практики, які впроваджують миротворчу освіту, враховувати їх при створенні освітньо-професійних програм, розвитку культурно-історичного, соціально-економічного і політично-правового просторів держави, регіонів, міст тощо;

4) налагодити якісне управління освітою, створюючи дієві моделі державного та громадського управління освітою, посилюючи при цьому світоглядну складову;

«5) сприяти посиленню попиту громадських активістів до опанування компетенцій сучасних знань та компетенцій у сфері миротворення;

6) мотивувати локальні громади до комунікації з іншими громадами регіону та країни в цілому» [308, с. 4-5].

Для виховання громадянина у душі миротворчості, на нашу думку, необхідно відмовитись від методів авторитарної педагогіки й перейти до педагогіки партнерства, коли учень (студент) є суб'єктом, а не об'єктом навчання. Ненасильницька, гуманістична парадигма освіти та виховання є питомим тлом для набуття громадянином світоглядних настанов й навичок миротворчої діяльності у майбутньому.

Як зауважують Л. Колбіна та О. Паскаль: «Ненасильницька освіта існує як такий шлях освіти, що припускає спирання на потреби дитини й на її життєвий досвід, а сам освітній процес є процесом обміну й діалогу або зображення та дії. Цей підхід базується на переконанні, що діти ефективніше навчаються, коли цінуються їхні власні знання і здатність щось зробити, а також коли вони здатні поділитися та проаналізувати власний досвід у комфортному для них середовищі» [145, с. 34].

Виховання миротворчості має відбуватись на кожному етапі соціалізації людини та мати системний характер. Основна увага цьому процесу як правило приділяється у закладах освіти. На думку Т. Пагути, «для того, щоб виховати миролюбну, всебічно розвинену особистість необхідно:

- узагальнювати й поширювати кращий досвід вихователів й вчителів з проблем національного виховання, практичного виховання й громадського загартування дітей;
- організувати педагогічний всеобуч батьків з метою підвищення рівня сімейного виховання;
- створювати в кожному навчально-виховному закладі чітку, науково обґрунтовану систему виховної роботи» [243, с. 12-13].

Таким чином, здійснюючи психолого-педагогічну та філософську підготовку громадянина України, ми маємо закладати у індивідуальну й суспільну свідомість цінності людяності, емпатії, миротворчості та інші гуманістичні орієнтири для подальшої громадянської діяльності особистості.

В умовах російсько-української війни, окрім вищезначених форм виховання громадянськості, важливого значення набуває лицарське виховання громадянина України – захисника вітчизни.

З нашої точки зору, захисник України – це патріотично налаштована особистість, яка здатна до активних дій щодо збереження й розвитку власної держави. У свою чергу лицарське виховання громадянина України спрямовано на набуття ним низки цінностей, соціальних якостей, військових вмінь та навичок інтегральних показником яких є захист Батьківщини.

Для розкриття вищезначених ідей звернемось до наукової праці Г. Ващенко «Виховний ідеал», в якій він «формулює положення, які давали б можливість виховувати підростаючі покоління українців з метою досягнення «блага Батьківщини». Педагог виокремлював патріотизм стихійний, несвідомий і свідомий. На думку вченого, «несвідома любов до Батьківщини полягає в тому, що людина органічно зростає з рідною природою, своїми землями, в першу чергу зі своєю родиною і сусідами, з національними традиціями, світоглядом і мовою. Ця любов, будучи навіть стихійною, несвідомою, часто досягає великої напруженості» [41, с. 138].

Г. Ващенко стверджував, що такий тип любові є підґрунтям усвідомленої любові до Батьківщини, непоказового («внутрішнього») патріотизму. Патріот з великої літери любить свою Батьківщину у будь-якій ситуації, лишаючись їй відданим у радості і в горі. Як зазначав Г. Ващенко, «справжній патріот не обмежується пасивною любов'ю до свого краю і народу, до його сучасного й минулого, до його мови й культури. Він активно працює для свого народу, прагнучи підняти його культуру й добробут, перетворювати його негативні риси й вдосконалювати риси позитивні. Для патріота дорога честь своєї Батьківщини, і він захищає її і словами і ділом... Кожний народ, як і кожна людина, має своє покликання. Справжній патріот мусить знати його і всі свої сили спрямовувати на здійснення цього покликання. Найвищою формою патріотизму є жертвенна любов до Батьківщини» [41, с. 138].

Отже, справжній лицар – захисник України, здатен глибоко переживати за долю своєї держави й докладати максимум зусиль для її процвітання. По суті лицарське виховання у широкому розумінні співвідносно з такими поняттями як «національно-патріотичне виховання», «національне виховання».

Розмірковуючи про сутність національно-патріотичного виховання К. Ушинський сформулював низку фундаментальних ідей актуальних для сьогодення. У першу чергу, національно-патріотичне почуття є вродженим, вічним, властивим кожній людині. Воно вкорінене у генетично-психічному коді людини й проявляє себе несвідомо, навіть тоді коли відбувається кровне змішання з інонаціональними суб'єктами. У другу чергу, враховуючи міцність й природність відчуття національного в людині, К. Ушинський пропонує вчителям брати його за основу всієї виховної системи: «Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми зevamo народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами» [345, с. 75].

Можна стверджувати, що лицарське виховання базується на розвиненій національній самоідентифікації особистості, її відчутті приналежності до національної спільноти та усвідомленні важливості такої причетності.

Зупинимось більш докладно на лицарському, військово-патріотичному вихованні молоді. З формальної точки зору, державними інститутами, які відповідають за формування і втілення державної політики у царині національно-патріотичного виховання підростаючого покоління, є профільні міністерства та Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. У сучасних умовах задля підвищення дієвості військово-патріотичного виховання студентської молоді важливим є органічне з'єднання теорії і практики, при комплексній реалізації наукових підходів. На думку А. Тарасенко, «враховуючи вищезначене, необхідно визначити сутність військово-патріотичного виховання студентів вищих навчальних закладів як

основну частину ідейно-виховної роботи, що становить собою систематичну, планомірну, цілеспрямовану виховну діяльність з формування у молоді України ідейно-політичних, психологічних і моральних якостей, необхідних для захисту Вітчизни» [323, с. 253].

Загалом, національно-патріотичне виховання у освітній системі реалізується шляхом втілення «Стратегії національно-патріотичного виховання» (Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019), плану дій щодо її реалізації, цільових програм з національно-патріотичного виховання різних рівнів, виконання Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання. Провідними напрямками втілення цієї Концепції є такі:

- створення необхідних умов на законодавчому рівні для плідної діяльності молодіжних та дитячих організацій, молодіжних громадських об'єднань, що є суб'єктами національно-патріотичного виховання;
- підготовка та втілення системи заходів з метою наповнення реальним змістом концепції національно-патріотичного виховання, зокрема проведення Всеукраїнської військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»);
- створення сприятливих умов для викладання навчальних дисциплін духовного та морального змісту, різноманітних курсів з громадянської освіти в Україні згідно з Концепцією розвитку громадянської освіти в нашій державі.

Результатами реалізації вищезначеної системи національно-патріотичного навчання та виховання мають бути:

- розвинута патріотична свідомість та відповідальність у молоді, почуття відданості та любові до Батьківщини, поважне ставлення до національних, історичних, культурних і духовних цінностей Української нації, її історичних та культурних здобутків, знання державної мови та повага до державних символів України, усвідомлення відповідальності за суспільне благо, природні ресурси, сформована активна громадянська позиція та національна самосвідомість;
- духовна та фізична готовність молодого покоління до служби у ЗСУ, до захисту Української держави та свідомого виконання конституційних та

громадянських обов'язків щодо відстоювання національних цінностей та інтересів, незалежності та соборності України, з метою становлення її як правової, демократичної, сучасної європейської держави;

- «формування компетенцій, необхідних для захисту України, служби в Збройних Силах України;

- збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки;

- створення ефективної системи національно-патріотичного виховання молоді;

консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління» [154].

Як справедливо зауважує А. Гаврилюк, виховання у студентства національно-патріотичних якостей у сучасних, вітчизняних умовах має бути стратегічною складовою національної системи вищої освіти в Україні. Профільними ВНЗ мають розроблятися відповідні нормативно-правові акти, які формуватимуть нормативне поле для активних наукових, просвітницьких, культурних, мистецьких, громадських заходів патріотичного спрямування, розширюватимуть палітру можливостей для виховання патріотичної свідомості та самосвідомості у майбутніх фахівців. Відповідно, «для цього мають консолідуватися зусилля та встановитися тісне співробітництво між науковою, студентською спільнотою та представниками галузевих бізнес-структур, місцевих органів влади задля утвердження українознавчих цінностей» [59, с. 107-108].

На думку фахівців, у царині військово-патріотичного виховання молоді важливу роль відіграють кафедри військової підготовки офіцерів запасу, які мають долучатись до загальнонаціональних програм, локальних заходів тощо.

На переконання І. Кучинської, важливим та актуальним у сучасних умовах є всебічне забезпечення реалізації громадських акцій таких як «Герої вічно живі», «Кіборги – сучасні герої України», «Україна в серці моєму» та інші. Ці акції вшановують загиблих українців, що захищали нашу країну від ворогів у

різні історичні періоди та на сучасному етапі державотворення. Молода людина має розуміти, що її конституційний обов'язок перед країною – це захист її незалежності та територіальної цілісності. Кожен юнак має розуміти важливість вищезначених пріоритетів й бути готовим до захисту інтересів Вітчизни, збагачувати себе духовно й розвивати фізично. Для реалізації цих завдань варто виховувати у молоді стійкі морально-вольові та духовні й фізичні характеристики, формувати готовність до плідної праці, створювати умови для багатостороннього розвитку особистості, підтримувати у неї потяг та формувати культуру здорового способу життя. Для цього необхідно, «озброювати молодих людей знаннями про згубний вплив тютюну, алкоголю, наркотиків на організм людини і її діяльність; формувати у студентів психологічні гальма, які б утримували їх від уживання шкідливих речовин; прищеплювати непримиренність до їх вживання ровесниками, проводити відповідну виховну роботи. Сьогодні ми прагнемо сформувати особистість фізично здорову, духовно багату, патріотично спрямовану, яка реалістично мислить, здатна до вирішення тих завдань які ставить перед нею суспільство, країна» [177, с. 277-278].

Відповідно, лицарське виховання має починатись у дошкільних та шкільних закладах, базуючись на традиціях національно-визвольної боротьби українського народу у різні періоди історії. Світоглядне підґрунтя виховання захисника Батьківщини закладається на уроках історії, української мови та літератури, Захисту Вітчизни, людини і суспільства, країнознавства тощо. При цьому, на думку педагогів, варто приділяти значну увагу та розвивати й позакласні форми патріотичного виховання.

Узагальнюючи власний досвід здійснення військово-патріотичного виховання, А. Назарчук констатує, що організаційні форми позаурочної роботи з військового та патріотичного виховання можуть мати індивідуальний, масовий та гуртковий характер. Ефективно себе зарекомендували такі масові заходи як зустрічі з нагоди військово-історичних свят, ювілейних дат, значущих подій для держави та українського війська. А також олімпіади, конкурси, екскурсії, читацькі конференції, показ документальних фільмів, спеціальні зустрічі з

офіцерами ЗСУ, організація шефської роботи з військовими частинами, з військкоматом тощо. Загалом, «індивідуальна позакласна робота здійснюється з урахуванням нахилів та здібностей кожного учня. У цій роботі важливе значення мають рекомендації з позакласного читання, насамперед військово-історичної, військово-художньої та методичної літератури» [222, с. 168].

Також у лицарському вихованні громадянина України істотну роль мають відігравати дитячі та молодіжні громадські організації (на сьогоднішній день їх потенціал не розкрито повністю на думку фахівців).

Разом з тим, у розрізі даної проблеми доречним є досвід проведення різноманітних заходів Всеукраїнським дитячим громадським рухом (ВДГР) під назвою «Школа безпеки». Його основна мета – це всебічне та поетапне виховання патріотичного громадянина Української держави. Лідери даної організації старшого віку проводять з молодшими різноманітні лекційні заняття, тематичні бесіди, краєзнавчі екскурсії, відвідують музеї військової слави, організовують зустрічі з ветеранами війни та праці, діючими військовослужбовцями тощо. Активістами ВДГР «Школа безпеки» підготовлені тематичні спецкурси на кшталт «Основи військової та військово-морської справи», «Основи військової справи» та «Прикладна фізпідготовка», які підтримані МОН України і є органічним доповненням до таких предметів, як «Захист Вітчизни» та «Людина і суспільство».

Варто зазначити, що діяльність даної громадської організації базується на таких принципах: повага до природного середовища та індивідуальний підхід до кожного вихованця з метою максимального розуміння потреб та інтересів, психологічних особливостей кожного члена організації. Вищезначені принципи реалізуються у повсякденній ВДГР «Школа безпеки» і не є формальними. Найвідомішими акціями ВДГР «Школа безпеки» стали всеукраїнські заходи, зокрема Всеукраїнська акція «Запобігти. Врятувати. Допомогти». Вони «сприяють вихованню свідомого, освіченого та патріотичного громадянина, що завжди готовий прийти на допомогу у разі будь-яких небезпечних для нього та оточуючих ситуацій. Під час щорічних Всеукраїнських зборів-змагань юних

рятувальників хлопці та дівчата ознайомлюються та освоюють прийоми дій у різних надзвичайних ситуаціях (пожежа, загазована місцевість, розмінування території), навчаються самостійно спускатися з висотних будівель та спускати звідти постраждалих, надавати першу долікарську допомогу. Таким чином, вихованці мають змогу відчутти себе у ролі дорослих рятувальників та якнайкраще проявити свої лідерські якості» [15, с. 61-62].

Цілком очевидно, що до процесу виховання захисника Вітчизни необхідно підходити комплексно з урахуванням існуючих у державі інституційних та неінституційних механізмів, методів та форм роботи з молоддю. Окремою проблемою є виховання патріотизму у дорослого населення, оскільки їх світогляд вже сформований та відповідно на нього складніше впливати.

Одним з напрямків вирішення цієї проблеми є самовиховання і самоосвіта у професійному становленні українського громадянина. Як відомо самовиховання і самоосвіта знаходяться у діалектичній єдності та розглядаються як взаємодетермінуючі феномени.

На думку науковців, «самовиховання – це формування людиною своєї особистості відповідно до свідомо поставленої мети. Психологи трактують самовиховання як усвідомлювану діяльність людини, спрямовану на вдосконалення самої себе, на вироблення позитивних рис, якостей, звичок і подолання негативних. У свою чергу, професійне самовиховання і саморозвиток є свідомою діяльністю, спрямованою на вдосконалення своєї особистості, згідно з вимогами професії до людини» [26, с. 236].

Здійснюючи професійну діяльність, людина має не тільки опанувати професійні навички, а розширювати свій світоглядно-ціннісний, громадянський потенціал.

Незалежно від специфіки професії, концептуальні основи системної самовиховної роботи містять три взаємодетерміновані процеси: «самопізнання, перш ніж виховувати себе, складаючи і здійснюючи програми самовдосконалення, потрібно вивчити себе як особистість; самостримування від

негативних думок, дій, учинків, поведінки; самопримушування до здійснення позитивних дій, учинків, добрих справ» [116, с. 93].

Натомість, структура професійного самовиховання особистості складається з наступних елементів: «цілі самовиховання, які обумовлені суспільними цілями і мають аналогічне спрямування; зміст і завдання самовиховання, які включають таку поведінку і діяльність, які призводять до досягнення мети самовиховання індивіда; засоби самовиховання, які є своєрідними методами впливу на самого себе та об'єднують цілі та результати; результати самовиховання, до яких відносяться ті зміни, які відбулися у особистості в результаті самовиховання» [116, с. 93].

У процесі професійного становлення громадянин має засвоїти принципи самовиховання та самоосвіти, які сформувались потягом розвитку української культури. В. Тихолоз до таких принципів відносить наступні:

- 1) системного підходу, який передбачає досягнення компонентів «Я-концепції» за допомогою певних психодіагностичних методик та тестів;
- 2) гуманістичного підходу, який втілюється шляхом усвідомлення вихованцями методик роботи над собою та необхідності їх корекції;
- 3) аксіологічного підходу, який репрезентується засвоєними цінностями, покладеними в основу власної самовиховної та самоосвітньої траєкторії;
- 4) принцип розвитку, який втілюється установками самосвідомості, сприяє адекватній самооцінці власного самовиховання, стимулює й оптимізує критерії особистісної значущості, що у підсумку дозволяє об'єктивно оцінити мету самовиховання з результатами й методами її досягнення;
- 5) принцип самодіяльності, який представлений настановами на етапи й алгоритм планування самовиховання і самопізнання людини, що сприяє впорядкуванню його методичного та контролюючого забезпечення;
- 6) «принцип самоуправління, що реалізується через установку на самоконтроль; саморегулювання; індивідуалізацію самовиховання; мобілізацію, яка сприяє подоланню труднощів; корекцію запланованих результатів роботи над собою, зміну раніше наміченої програми у зв'язку з уже досягнутими

успіхами» [329, с. 119].

Самовиховання як феномен індивідуального буття неможливе без самоосвіти, яка базується на світоглядній позиції людини щодо важливості й необхідності оновлення власних знаннєвих компетенцій, зокрема й у сфері професійного становлення. Навички та методики самоосвіти як правило формуються під час навчання у шкільному й студентському середовищах. Також самоосвіта ґрунтується на здобутках української культури та науки, тих психолого-педагогічних стандартах, що склалися в нашій державі протягом її історичного розвитку.

У цьому контексті Т. Яворська зауважує, що у сучасному суспільстві роль самоосвіти значно зросла, оскільки це є одним з важливих механізмів досягнення особистістю професійного і життєвого зростання. Саме тому у студентства варто формувати компетентності до автономної орієнтації у науково-інформаційному просторі сучасності, вчити критичному та логічному мисленню, сприяти розвитку настанов до самоосвіти. Важливо, щоб навчально-виховний процес у ВНЗ сприяв розвитку навичок самостійно отримувати знання, надавав можливості студентам для саморозвитку, креативного використання набутих знань, способів адаптації у професійному та соціальному середовищах. У контексті такої логіки: «... в умовах сучасності, самоосвіта особистості стала соціокультурною проблемою. Від її оптимального вирішення залежить соціальна мобільність і загальна культура студента, здатність ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих та економічних завдань» [398, с. 359-360].

Самоосвіта передбачає навички до самоорганізації, самопланування, самооцінки, які корегуються протягом соціалізації людини у різних спільнотах й колективах, проявляються на всіх рівнях соціальної взаємодії та у різних формах.

Загалом, дослідники визначають самоосвіту як самоорганізаційний процес, який є важливою складовою становлення людини як особистості та пов'язаний з її здатністю діяти усвідомлено, розуміючи мету такої діяльності. Під час самоосвіти людина здатна самостійно віднайти методи досягнення поставленої мети, періодично контролювати й аналізувати свої дії. У науковій

літературі представлена значна палітра ознак самоосвіти. Як відомо у старшому віці, самоосвіта стає головною формою здобуття знань, що сприяє соціальному й професійному успіху людини, покращує характеристики її соціалізації та ін. В межах всієї освітньої системи, самоосвіта реалізується методами актуальної репрезентації знань, надання розуміння сутнісних закономірностей розвитку людини й суспільства шляхом використання наукових теорій й сучасної методології навчання та виховання людини тощо. Вочевидь, самоосвіта відіграє суттєву роль у освітньому просторі будь-якої країни. Отже, «на рівні національної системи самоосвіта здійснюється шляхом відтворення, зміни й розвитку освітніх інститутів і характеру взаємозв'язків між ними, а також об'єднання індивідуальних та колективних зусиль окремих суб'єктів освітньої діяльності у вирішенні проблем педагогічної керованості, самоорганізації, саморозвитку, самовдосконалення в сучасних (швидкості обігу інформації, її постійне збільшення, постійна зміна та зростання вимог суспільства до характеру освітніх послуг тощо) умовах» [71, с. 34].

Здійснюючи самоосвіту у професійній діяльності, людині необхідно оволодіти низкою методів. З точки зору Т. Шарнєнкової, методи самоосвіти – це засоби, які забезпечують досягнення визначених цілей самоосвітньої діяльності. До методологічного інструментарію для організації системної самоосвіти, можна віднести такі прийоми та методи: «самопостереження, самоаналіз, самотестування, порівняння себе з іншими колегами; самостимулювання; самопрограмування (складання плану чи програми самовдосконалення), самозобов'язання, самоінструктаж; методи і прийоми самовпливу (самонаказ, самоконтроль, самозаохочення, самопокарання, самозаборона, самозауваження, самокритика, самопереконання, самонавіювання, аутотренінг, самозвіт, ведення щоденника самоосвіти тощо)» [379, с. 74].

Здійснюючи самовиховання та самоосвіту у процесі професійного розвитку, громадянин України має послуговуватись методиками й засобами самооцінки своїх переконань, знань, дій тощо. У цьому процесі важливою є

адекватність здійснюваної самооцінки, її конструктивний, психологічно-позитивний та прагматичний характер.

Загалом, науковці констатують, що у низці випадків самооцінка як суб'єктивне світобачення вбирає в себе як адекватні з наукової точки зору судження про дійсність, так і хибні. Задля ефективного самовиховання суттєвою є не стільки позитивна самооцінка як така, а адекватне сприйняття своїх позитивних та негативних рис. Навіть якщо індивід адекватно оцінює свої недоліки, але при цьому виправдовує їх, не вважає їх критичними, його мотивація до самовиховання буде суттєво занижена, а у крайньому варіанті відсутня. У свою чергу, якщо людина перебільшує свої недоліки й не бачить у собі суттєвих позитивних рис, це також знижує її внутрішній психологічний потенціал до самовиховання. І лише у тому випадку, «коли особистість, усвідомлюючи свої позитивні риси, об'єктивно і рішуче, критично ставиться до своїх недоліків, на цій основі формує реальні життєві плани щодо культурного, морального, фізичного, а також професійного самовдосконалення (тобто свідомо відповідає на запитання не лише «Ким бути?», а і «Яким бути?» і намічає шляхи досягнення життєвих цілей) – така позиція є найсприятливішою для самовиховання і самокорекції» [315, с. 120-121].

У контексті теми нашого дослідження варто зазначити, що самовиховання та самоосвіта щодо набуття громадянських якостей особистістю, відбувається не тільки як прояв саморефлексії, але й здійснюється під впливом колективу, суспільної думки. Безсумнівно, індивідуальні та колективні чинники самооцінки такого процесу знаходяться у нерозривній єдності. Самооцінка як культурний та психологічний механізм базується на стандартах, закладених у національній спільноті, вона до певної міри обумовлена ментальністю та історичним досвідом життєвих й професійних практик народу.

Підсумовуючи, підкреслимо, що самовиховання та самоосвіта у процесі професійного розвитку громадянина України не є самоціллю. Вони є перевіреними часом засобами саморозвитку, самовдосконалення, врешті-решт самореалізації людини у соціальному та національному просторах.

З цього приводу О. Щербак зауважує, що «саморозвиток, самовдосконалення – це процес і результат, основна рушійна сила, що піднімає людину до вершин досконалості, забезпечує прогрес у формуванні особистості. Важливими компонентами стратегії самореалізації є розбудова позитивної самооцінки, самовизначення, саморегуляція, самоосвіта і самовиховання. Мистецтво самопізнання – це здатність усвідомити і реалізувати особистий потенціал, спроможність жити динамічно і натхненно, рости, розвиватись, удосконалюватися, рухатись уперед, ставити перед собою амбітні цілі, і досягти їх, долаючи перепони, знаходячи оптимальні рішення для себе і оточення» [390, с. 478-479].

3.3. Світоглядні орієнтири процесу формування українського громадянина-воїна

Сучасний український громадянин-воїн є носієм особливого світогляду, який просякнутий героїкою минулого та сьогодення. У зв'язку з цим зосередимо увагу на **понятті світогляду як поєднанні світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття.**

У науковому дискурсі поняття світогляду традиційно постає як духовне утворення, що спонукає особистість до певних дій, способу життя та думки. При цьому у психолого-педагогічних дослідженнях становлення світогляду особистості постає як центральна проблема з огляду на його провідну роль в особистісному розвитку людини та суспільному поступу. Світогляд, зазначає О. Сокуренко, як «система принципів, поглядів, цінностей, ідеалів і переконань, визначає ставлення особистості до дійсності, загальне розуміння світу, життєві позиції людей.... У структурному плані він складається із світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння» [303, с. 70].

Натомість, з точки зору Ю. Хайрулліної, поняття «світогляд» характеризує не лише систему поглядів на світ, але й активне самовизначення людини в світі, що докладає зусиль у пошуках шляхів від ідеї до дії. Відповідно, світогляд, за

переконанням дослідниці, «є системою принципів та знань, ідеалів і цінностей, надій та вірувань, поглядів на сенс і мету життя, котрі визначають діяльність індивіда, або соціального суб'єкта, й органічно входять до його вчинків і норм мислення» [354, с. 31]. Наслідком невідповідності думок та дії, продовжує свою думку дослідниця, є розвиток таких негативних явищ як соціальна мімікрія, конформізм, лицемірство, що зумовлюють глибинну кризу пануючих у суспільстві світоглядних цінностей та актуалізує потребу вироблення нових цінностей і світогляду. Без них «суспільство не може функціонувати, оскільки світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно – практичну діяльність» [354, с. 31].

Український громадянин-воїн має яскраво виражений діяльнісний світогляд, у якому поєднуються національні цінності та ідеали, які є підґрунтям для активних дій щодо захисту Батьківщини.

У свою чергу світовідчуття як структурний елемент світогляду передбачає суб'єктивне переживання дійсності людиною, виходячи з рівня її культури, ступеня розвиненості емоційного інтелекту тощо.

Як доводять науковці, чуттєва інформація розуміється через певну структурну зумовленість й функціональну цілісність. Межі культурних цінностей визначають закономірності існування як об'єктивних, так і суб'єктивних аспектів культури. Чуттєве переживання на особистісному рівні залежить від об'єктивних факторів існування культури, у межах культурних цінностей. Освоєння культури на рівні відчуття містить у собі акт трансформації об'єктивних аспектів культури в суб'єктивне відчуття. «Сутність культури світовідчуття полягає в культурі свідомості, яка здатна до творчого процесу художнього освоєння світу в естетично-знаковій інформаційній формі. Чуттєві уявлення є змістом творчого процесу і змістом культури як ціннісного відношення людини до світу» [77, с. 139].

Цілком логічно, що сучасний український воїн сприймає світ як на рівні раціонального усвідомлення подій, так і на рівні переживань, емоцій, почуттів.

Натомість, світовідчуття доповнюється такими складовими світогляду як світорозуміння та світосприйняття. Розуміння за своєю суттю передбачає оволодіння смислом, здатність впорядковувати інформацію, виявляти зв'язки між новою та відомою раніше інформацією тощо. Таким чином, «здатність осмислювати життєву процесуальність виявляється фундаментальною, субстанційною ознакою людини як істоти інтелектуальної – такої, що розуміє, або, принаймні, прагне зрозуміти, оволодіти смислом, сформуванати якомога повніше смислове уявлення про дійсність, а значить – про її логіку, тенденції і закономірності становлення» [210, с. 123].

Таким чином, емоційна компонента світогляду українського громадянина-захисника органічно взаємодіє з раціональною складовою.

Світорозуміння та світосприйняття людини репрезентується не тільки у способах мисленнєвої діяльності, а й у певних знакових системах, що відображають смислові форми такої діяльності. На думку М. Розумного, «смысл – це зміст свідомості, що рефлексивно співвідноситься з певним знаком і тільки в цій співвіднесеності гіпостазується як семантична цілісність. Відтак, смысл, поняття та ідея є термінами, що описують єдиний цілісний механізм самовідтворення людської свідомості, механізм, який вступає в дію на певному етапі розвитку цієї свідомості за певних історичних умов і який узагальнено ми називаємо рефлексією» [281, с. 7]

На переконання дослідників, в наш час формується нове світорозуміння та світосприйняття, новий світогляд, який отримав назву ноосферний.

Відповідно до концепції В. Капіци, висувається поняття ноосферного розуміння, в якому об'єкт і суб'єкт поєднуються, причому суб'єкт вважається більш оперативним, мобільним та активно творчим, ніж об'єкт. Суб'єкт реалізує себе у «активних об'єктах» і існує лише разом із ними за принципом суб'єкт-об'єктної єдності. Таке нове розуміння ноосфери та ноосферної реальності постає як певна «вища» та «інтегральна» ноореальність, у якій поєднуються різні «реальності, полісемантичні смислові контексти і трансцендентальні дискусії, пов'язані з єдиною суб'єкт-об'єктною семіотикою. Однак ноосфера – це не

окрема реальність як «оболонка над біосферою, соціосферою, культуросферою і креатосферою або «вмістилище» всієї космічної інформації та духовно-ідеальний феномен. Ноореальність об'єктно утворюється тільки за наявності «соціальної об'єктної реальності» та суб'єктованої «наукової реальності» генерованих духовно-практичних знань. У разі чого в культуросфері (штучної «третьої природи») стають можливими процеси опредмечення – розпредмечення ментальної рефлексії творчих суб'єктів у процесі їх матеріально-предметної та об'єктно-дійсної самореалізації й утворення креатосфери активних суб'єкт-об'єктних взаємодій «розумної природи» [124, с. 300-301].

Можна погодитись з інтерпретацією сучасного світогляду даним дослідником, виокремлюючи такі його риси як науковість, творчість, креативність, плюралістичність. У процесі формування світоглядних характеристик українського громадянина-воїна ми маємо культивувати саме вищезначені детермінанти.

На нашу думку, характеристики світогляду можна аналізувати у різних вимірах. Зокрема, у соціальному контексті **світогляд** постає як **духовна основа громадянського становлення особистості**. Безсумнівно, що від якісних характеристик світогляду людини напряду залежить її громадянське становлення, форми соціалізації, врешті-решт життєвий успіх. Світогляд людини – це своєрідний результат її індивідуальної духовної діяльності, яка знаходить свій прояв у соціально-громадянському житті.

Поняття особистої або індивідуальної духовної діяльності у літературі визначають як творчу працю, активну громадянську діяльність особи, що вимагає її значних зусиль з трансформації моральних багатств суспільства – політичних ідей, світоглядних, естетичних поглядів та переконань та моральних ідеалів на внутрішні цінності особи та норми її поведінки [226, с. 207].

Громадянське становлення особистості неможливе без набуття людиною чітких переконань, знань та принципів, які є структурними елементами світогляду. Зокрема, переконання розуміють як систему потреб, що спонукають людину здійснювати ті чи інші вчинки. П. Атаманчук та О. Ніколаєва

характеризують переконання як систему знань людини, що пропущена через її почуття. У переконаній людини ідеї поєднані із почуттями та волею, що дозволяє їй здійснювати лише ті вчинки, що узгоджуються із її принципами. Згадувані вище автори апелюють категорією «сформовані переконання», що передбачають впевненість особистості щодо істинності її тверджень, думок, поглядів, та згадують Аристотеля, який «вважав, що переконання має свою раціональну підставу в системі «власна думка (погляд) – віра – переконання – розумна підстава (логос)». Переконання є системою мотивів особистості, яка спонукає її діяти відповідно до власних поглядів і принципів. Основою переконань становлять знання, які для людини є істинними, незаперечними, в яких вона не має сумніву» [9, с. 108].

Лише «озброєна» знаннями та переконана у своїй правоті людина може активно діяти у суспільстві, відстоювати свою громадянську позицію у публічних дискусіях, сприяти оновленню суспільства, буди локомотивом його прогресу.

На думку класиків педагогічної думки, зокрема В. Сухомлинського, громадянськість має бути однією з основних детермінант світогляду людини, яка живе не тільки заради реалізації власних інтересів, а й піклується про загальне благо.

В. Сухомлинський у своїх багатьох працях проводив думку щодо життя як цінності та як служіння. Життя як цінність, згідно з педагогом, немає нічого спільного із споживацьким типом життя з його суто утилітарними потребами, у якому людина не може стати найвищою цінністю. Споживацькому типу життя В. Сухомлинський протиставляє життя-служіння, у якому особистість розвивається і реалізується у вищих духовних цінностях, які для неї постають як незаперечний пріоритет. Згідно з вищеозначеною логікою поняття «служіння» видатний педагог розглядає як засадниче у формулюванні категорії «громадянськість». Остання тлумачиться ним «як служіння народові, вірність і відданість Батьківщині, її цілям, гордість за неї», а сам феномен служіння «як набуток, який віддала і віддає людина своєму народові, що вона залишила від

своєї душі , свого розуму в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни» [25, с. 288-289]. При цьому почуття відданості Батьківщині, згідно з В. Сухомлинським, пов'язується не лише з її теперішнім, але й з її минулим, з її віковими традиціями та святинями. Саме Батьківщина, народ, праця, яка одухотворена великими почуттями, стають не просто святинями, а найвищими святинями для особистості [25, с. 288-289].

У контексті вищенаведеного науковці дискутують про сутність, особливості та засоби формування не тільки громадянськості як риси світогляду, а й про змістове наповнення громадянської свідомості.

Феномен громадянської свідомості часто пояснюється через поняття «громадянські якості» особистості на тій підставі, що тільки свідомий громадянин з розвинутими громадянськими якостями здатний виявляти власну обдуману позицію та активно брати участь у громадському житті. А процес утвердження громадянських якостей особистості у свою чергу постає як вияв її громадянського розвитку та закономірний наслідок громадянського виховання. Громадянськість як інтегральна властивість особистості, що формується в процесі її громадянського виховання, складається з системи громадянських рис і якостей громадянина. Кожна громадянська риса представляє собою складну динамічну систему, що включає в себе правові, патріотичні, національні, морально-етичні та інші якості і прояви особистості. Результатом комплексного громадянського виховання, Л. Зарванська, вважає «сформованість таких основних громадянських рис, як громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, обов'язку й відповідальності тощо. Громадянська свідомість показує, наскільки особистість володіє світоглядними політичними, громадянськими установками та проявляє стійкість у втіленні їх у життя. Громадянська свідомість передбачає розвинене полікультурне мислення, здібності глибокого осмислення й оцінювання міжнародних подій, правильні тактичні та стратегічні висновки щодо напрямів суспільного й світового розвитку» [110, с. 184].

Проаналізувавши світогляд у загальному розумінні, зупинимось на особливостях світогляду сучасного захисника вітчизни.

Сучасний захисник вітчизни повинен мати глибокі знання щодо історії та культури власного народу, розуміти сутність національної ідеї (національного ідеалу), дотримуватись принципів національної відданості та гуманізму.

Також світогляд сучасного захисника Вітчизни повинен містити національні цінності, які сприймаються ним не формально, а є іманентною рисою такого типу світосприйняття.

В. Крисаченко у своїх дослідженнях акцентує увагу на національних цінностях як перманентному системо організуючому чиннику буття та розвитку українського суспільства. В усі часи національні цінності, зазначає дослідник, як «світоглядний предикат визначав своєрідність українського етносу, його розуміння держави, громади, сім'ї та значення конкретної особистості у світі, національні цінності творили надійний підмурівок доброзичливого, толерантного ставлення до інших, породжували почуття відповідальності за свої вчинки та спонукали до налагодження справедливості і взаєморозуміння. Через це національні цінності ставали чи не найголовнішою перепоною перед намірами різноманітних агресивних сил підкорити Україну, а її народ перетворити на слухняну юрбу без роду-племені. Національні цінності є тим знаменом, під яким гуртувалось не одне покоління українців у визвольних змаганнях проти загарбників, саме вони постають духовним началом, на основі якого нині вибудовується незалежна європейська українська держава» [168, с. 30].

Усвідомлюючи значення національних й загальнолюдських цінностей, захисник Вітчизни має демонструвати такі риси світогляду як рішучість та дієвість у відстоюванні інтересів країни. Як правило у захисника Батьківщини сформована чітка світоглядно-громадянська позиція, яка склалась у результаті поєднання його знань, досвіду, емоцій, впливу навколишньої соціальної дійсності.

У цьому контексті заслуговують на увагу міркування О. Кирилюка щодо специфіки світогляду як форми суспільної самосвідомості людини. Вона, згідно досліднику, полягає в тому, що через відображення життєвих цілей та інтересів особистості він стає інструментом визначення її власної «позиції» у відношенні до всіх значущих подій у світі. Світогляд відповідає за формування ставлень, установок, вибір цілей та засобів життєдіяльності. «Індивід свідомо будує своє життя, керуючись власним розумінням бажаного та потрібного, на основі власного світогляду. Останнє визначає горизонт його «бачення» світу. Світ «відкривається» людині через її світогляд. В цьому відношенні світогляд є способом «освоєння» світу. І не тільки в тому значенні, що він дає знання світу, а й у тому, що у світогляді світ постає в його опосередкованості практичною та духовною діяльністю людини, у його перетвореному вигляді» [134, с. 305].

Вочевидь, захисник Вітчизни має бути готовий на духовному рівні пожертвувати своїм життям заради Батьківщини. Саме тому особливою рисою світогляду такої людини є своєрідне ставлення до смерті як найвищого прояву служіння країні, її народові. На думку О. Хижняк: «Неодноразово на зламах історії людство вражали приклади незламності духу українських вояків, що не замислюючись йшли на смерть і у вічність заради процвітання своєї Батьківщини. Підготовка захисників країни – воїнів її Збройних Сил завжди містила в собі проблему розуміння смертності тіла і безсмертя людського духу Захисника, розв'язати яку у смисловому аспекті можливо на прикладі безсмертних народних героїв» [357, с. 305].

Сучасний захисник Вітчизни має бути не тільки сильний духовно, а й сповідувати чіткі світоглядні настанови щодо здорового способу життя, фізичного самовдосконалення й розвитку. Щоденні фізичні вправи, дотримання режиму дня, прагнення до найкращих результатів у спортивних змаганнях військового спрямування мають бути невід'ємною складовою світоглядних настанов сучасного воїна.

Також, сутнісними рисами світогляду захисника Вітчизни є патріотизм, хоробрість, дієвість, відданість національним ідеалам та традиціям, духовна та фізична сила.

У контексті проаналізованих вище ідей, актуальною постає проблема виховання патріотичного світогляду. Патріотичний світогляд формується шляхом цілеспрямованої виховної діяльності, що ґрунтується на принципах любові до Батьківщини, відданості національним інтересам та Українській державі. Основою формування такого типу світогляду є національно-патріотичне виховання.

Національно-патріотичне виховання охоплює різноманітні виховні компоненти. Серед них, створення умов, що стимулюють у молоді самоусвідомлення й самоідентифікацію себе як українців, формування позитивного сприйняття світу та світогляду, що базується на високих ідеалах служіння народу України, формування глибокого почуття патріотизму з розвинутим розумінням громадянського обов'язку й готовності стати на захист України, а також «розвиток потреби у знанні правдивої історії України, бойових традицій, героїчних сторінок українського народу, його Збройних Сил в історичному минулому і в реальному часі; прагнення опанувати спеціальні військові та військово-технічні знання й готовність служити у Збройних Силах України; мотивацію щодо фізичного самовдосконалення» [32, с. 10].

Формування патріотичного світогляду базується на глибоких історичних традиціях українського народу, виховних практиках перевірених історією та сьогоденням. У цьому зв'язку вивчення та відтворення козацько-лицарських традицій українства постає як один із пріоритетних напрямів формування в української молоді «історичної пам'яті, національної свідомості і самосвідомості, патріотизму, високої громадянськості. Це та проблема, від науково обґрунтованого розв'язання якої залежить поглиблення духовності майбутньої інтелігенції, її патріотичної та громадянської спрямованості, зміцнення незалежності України» [287, с. 294].

Відповідно для розвитку патріотичного світогляду, ми маємо використовувати всю палітру прикладів служіння Батьківщині та педагогічні технології напрацьовані в історії українського народу.

У фаховій літературі виокремлюють принаймні п'ять етапів виховання патріотичного світогляду підростаючої особистості:

1) виховання любові й поваги до своїх батьків та своєї Батьківщини, що має вироблятися в ранньому дитинстві в сімейному оточенні;

2) стимулювання позитивного ставлення до «малої Батьківщини» (рідного міста, краю, регіону) та етнічної самоідентифікації у підлітковому віці під час навчання у школі;

3) вироблення позитивного ставлення до своєї країни або державницького патріотизму у юнацькому віці, як правило у випускних класах школи та у ВНЗ;

4) формування усвідомлення своєї приналежності до історичної спільноти та культурної традиції Східного Слов'янства, сприяючи толерантним міжнаціональним відносинам, що є складовою виховної роботи у ВНЗ;

5) культивування доброзичливого ставлення до всіх народів світу як важливої риси високодуховної особистості, що формується протягом життя у процесі саморозвитку й самовиховання [312, с. 14].

Аналізуючи проблему виховання патріотизму, Н. Волошина звертає увагу на той факт, що почуття патріотизму розвиває людина в процесі соціалізації й в залежності від зовнішніх обставин та внутрішніх етапів розвитку воно може бурхливо розвиватися або навпаки притуплятися або навіть втрачатися. У цьому зв'язку дослідниця виокремлює низку принципів формування й розвитку патріотизму. Серед них зокрема:

- принцип спадкоємності, який свідчить про те, що патріотизм кожного конкретного суспільства не виникає на порожньому місці, його зміст лише збагачується у ході суспільного поступу;

- принцип детермінізму або причинно-наслідкового взаємозв'язку, який пояснює готовність особистості до самопожертви за Батьківщину, за умови, що Батьківщина, принаймні, збереже про неї пам'ять;

- принцип системності визнає кумулятивну дію всіх наявних чинників формування патріотизму й вимагає організованості, послідовності, подолання або принаймні мінімізацію суперечностей між окремими формуючими суб'єктами;

- принцип взаємозв'язку суспільного та індивідуального патріотизму, який заперечує зведення патріотизму суспільства до механічної суми патріотичних почуттів окремих індивідів й водночас визнає вироблення патріотизму самостійними і незалежними індивідами;

- принцип спрямованості патріотизму на людей, які виступають його суб'єктом і об'єктом [54, с. 14-15].

На нашу думку, варто погодитись з позицією даної дослідниці щодо кореляції й взаємовпливу формування патріотичного світогляду на індивідуальному та суспільному рівнях.

При наявності особистісних відмінностей у патріотичному світогляді, дослідники виокремлюють у структурі патріотичної вихованості такі загальні компоненти: «...когнітивний, мотиваційний, діяльнісний. Критеріями сформованості кожного компонента відповідно визначені: ціннісно-патріотичний світогляд із показниками: патріотично-світоглядні знання, переконання, ідеали; ціннісно-патріотична свідомість; володіння рідною мовою, повага до неї; патріотично-спрямована активність з показниками: мотивація патріотизму; активна суб'єктно-патріотична позиція; толерантне ставлення до представників різних культур; патріотично-професійна діяльність за показниками: здатність до патріотичної самореалізації ...» [38, с. 24].

Важливими складовими патріотичного світогляду є **сила духу та «духовна сила»**, які потребують виховання та зміцнення. Розуміння даних понять є неоднозначним у наукових та релігійно-філософських концепціях. Як правило краще досліджені прояви сили духу та духовної сили, а ніж їх витoki.

Зокрема як зазначає В. Кафарський, «дух, душа, тіло, свідоме і підсвідоме знайшли своє відображення не тільки у релігійних вченнях, художній літературі, філософії, психології і медицині, але й у квантовій фізиці та інших, здавалося б,

далеких від людської природи науках. Усе має спільну основу і все сходиться в людині. Якщо до цього додати, що людина ХХІ ст. впритул підійшла до нових сутнісних змін свого фізичного і духовного тіла, то стає зрозумілою вага досліджень на дану тематику» [130, с. 98].

Незважаючи на різноманітні підходи до розуміння сили духу та духовної сили, основною проблемою у контексті нашого дослідження є вивчення форм й методів їх виховання та зміцнення.

Зміцнення духовних сил людини та проблему виховання сили духу можна розглядати з різних методологічних позицій. На переконання науковців такими методологічними підходами є такі:

- по-перше, матеріалістичний підхід, що утверджує первинність наукового світогляду, визнаючи роль релігії у інформуванні людини про систему духовних цінностей;
- по-друге, ідеалістичний підхід, що ототожнює релігійні і духовні джерела духовно-морального виховання, відводячи релігії роль духовного просвітлення людини;
- по-третє, симбіотичний підхід, що діє «у напрямку примирення та врівноваження наукового та духовного компонентів релігієзнавчого навчання і морального виховання; оперує такою специфічною категорією як духовно-моральне здоров'я» [298, с. 8].

Застосовуючи будь-який з вищезначених підходів, людина може значно розвинути та зміцнити силу духу. Сучасні психологи доводять, що існує низка вправ, які сприяють зміцненню сили духу:

- Перегляд переконань. Шаблонне стереотипне мислення – ворог духовного зростання. Знайти час і виписати всі свої переконання, що обмежують і розпрощатися з ними поступово.
- Позитивний інтелект. Негативні думки неефективні і керують людиною, тому що страх перекреслює всі благородні спонукання. Важливо

практикувати афірмації для сили духу, наприклад: «Я впораюся!», «Мій дух росте і зміцнюється з кожним днем я стаю сильнішою духом особистістю!».

- Контроль енергії. Важливо навчитися контролювати свою психічну енергію і не розтрачувати її даремно, відмінним рішенням буде почати практикувати цигун – східне мистецтво саморегуляції енергії.

- Фізичне зміцнення тіла і духу. Заняття спортом, піші походи в гори, альпінізм зміцнюють у людини витривалість [391].

Багато уваги вихованню та зміцненню сили духу й духовної сили у молоді приділяв відомий педагог В. Сухомлинський. Його підхід до цієї проблеми був достатньо інноваційним порівняно з класичною радянською педагогікою. У процесі становлення своєї виховної системи видатний педагог відмовився від широко використовуваних у радянській авторитарній педагогіці засобів формування сильного, вольового характеру людини – різноманітних методів тиску й покарань. Зокрема, В. Сухомлинський, який ще 1950-рр. був прихильником «макаренківської» педагогіки, не заперечуючи заради виховання у дітей «гордості духу» й «почуття власної гідності» використання покарань, наприкінці 1960-рр. із власного педагогічного досвіду переконався, що «покарання калічать людську душу, принижують і нівелюють гідність вихованця, ламають його волю, перетворюють у пасивну, безпринципову людину, яка здатна лише коритися, без будь-якої критики сприймати ідеї, пробуджуючи в ній найтемніші, найпідліші риси, боягузтво, людиноненависництво і лицемірство» [319, с. 424].

У педагогічній системі В. Сухомлинського важлива роль відводилась праці як засобу виховання сили духу й плекання духовної сили особистості. У творах видатного педагога окреслюються передумови, за яких вона чинить вагомий вплив на характер вихованців. Передусім, праця не має бути легкою для них, навпаки вони мають докладати максимально можливі для їхнього віку зусилля. У цьому зв'язку перед педагогом постає відповідальне, вкрай складне й важливе завдання віднайти для кожного конкретного вихованця «той ступінь фізичного, інтелектуального, вольового напруження, який дасть змогу їй досягнути мети у

праці, загартує її волю, характер» [63, с. 68]. Не менш важливо, згідно з В. Сухомлинським, знайти для кожного вихованця улюблену працю, яка дозволить йому проявити свої сили, здібності, обдарування. Педагог не розділяє думку, що будь-яка важка праця чи всіляке подолання вагомих перешкод, є духовним гартуванням. Окрім того, праця вихованця, за переконанням педагога, повинна мати далеку мету й відповідно має тривати значний період часу, щоб дійсно загартувати його волю та зміцнити переконання. Відповідно, він проти таких завдань, що вимагають одноразового, хоч й важкого напруження фізичних і духовних сил вихованців. Нарешті, за переконанням педагога, «діяльність вихованців повинна носити певне суспільне значення. Усвідомлення цього надихатиме їх на прояви наполегливості, сили волі, уміння переборювати труднощі» [63, с. 68-69].

Отже, системна праця, вміння досягати поставленої мети та долати труднощі загартовують силу духу, зміцнюють духовність людини у всіх її вимірах. Сила духу плекається індивідуальними практиками духовного зростання та детермінується соціальними умовами розвитку людини.

Проблема сили духу знайшла своє відображення у вітчизняній та закордонній інтелектуальних традиціях. Зосередимо увагу на рефлексії сили духу в історії світової та української філософії.

З точки зору представника стоїцизму Сенеки, сила духу полягає у досягненні абсолютного душевного спокою, незважаючи на складні життєві обставини. Філософ зазначав: «При вигляді смерті та при повідомленні про неї я все одно зберігатиму спокійний вираз обличчя; я зноситиму тяжкі випробування, які б вони не були підкріплюючи тілесні сили духовними; я зневажатиму багатство незалежно від того, чи буде воно в мене, чи ні; я не стану сумнішим, якщо воно належатиме іншому, і більш гордим, якщо він оточуватиме мене своїм блиском; я буду байдужим до долі, чи буде вона мене берегти або карати; на всі землі я дивитимусь як на свої, а на свої – як на загальну спільність, житиму в переконанні, що народився для інших, і буду за це вдячний природі, оскільки

вона не могла потурбуватися краще про мої інтереси: мене одного вона подарувала всім, а всіх – мені одному» [165, с. 124].

Сила духу за Сенекою – це відтворення позитивних цінностей й позбавлення негативних емоцій щодо подій, людей, обставин.

Натомість, постулати християнства виходять з того, що жага плоті спонукають душу до гріховних вчинків, а сила духу проявляється у здатності подолати такі спокуси й чітко слідувати вченню Христа. Одним з засобів утвердження сили духу в людині є аскетизм у різних його формах.

Сенс аскетизму С. Репетій пояснює наступним чином: «Бог бажає, щоб вінець Його творіння – людина – повернулась до нього. Тому посилає свого єдинородного Сина Ісуса Христа, який стає боголюдиною і вказує шлях душі людини «додому»: «Я дорога, і правда, і життя. До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене» [Ів. 14:6]. Тому людина, що усвідомлено вибрала шлях духовного розвитку, шлях спасіння, має свою життєдіяльність зіставляти з життям Христа, вченням Книги буття – Біблії, зокрема, Євангелія: «Шукайте ж найперш Царства Божого й правди Його...» [Матв. 6:33], оскільки спасіння душі можливе у Царстві Божому при її поверненні і з'єднанні з Богом. Для цього потрібно зрозуміти зміст Священного Писання, співставити з філософськими поняттями» [275, с. 142].

Значний внесок у розуміння духу у різних його формах та проявах здійснив Г. Гегель, який у своє вченні підпорядковує розвиток історії абсолютній ідеї. Інтерпретуючи сутність гегелівської філософії та її осмислення у працях Гартмана, В. Сабадуха підсумовує, що «історія розвивається під впливом особистостей, які є персоніфікацією духу. Об'єктивний дух реалізовує себе через множинність історичних форм: «народних духів», а головне через діяльність особистостей. Історія – це продукт діяльності особистості. «Великі люди історії – це не ті, які з'являються перед натовпом із власними ідеями та ведуть її до того чого вона не «хоче», а ті, які вміють сказати натовпу, чого ж вона «хоче насправді»...Індивід виростає до історичної величчї лише тоді, коли піднімається до усвідомлення загального духу» [290, с. 101].

У такому розумінні сила духу людини постає як продовження світового духу (абсолютного духу, абсолютної ідеї), який вона має усвідомити. Фактично, у такій парадигмі історію творять духовно сильні особистості, які здатні реалізовувати певний загальний задум.

Традиція осягнення духу, привалювання духовного над тілесним, розвитку духовного потенціалу людини як прояв сили вищої за фізичну представлена й у вітчизняній філософській думці, зокрема у кордоцентризмі. В українській філософії кордоцентризм найяскравіше розвинувся у XVIII-XIX ст. у творах Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича. У XX ст. філософію кордоцентризму продовжують розвивати В. Петров, Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Бігун, М. Шлемкевич, В. Липинський та інші. У XXI ст. до представників кордоцентризму варто віднести В. Храмова, І. Бичко, А. Бичко, Ю. Римаренка, В. Табачковського, С. Кримського та інших.

Розмірковуючи про кордоцентризм, як основу розуміння сили духу, Л. Трусей слушно зауважує, «голос духовного серця – це передусім голос совісті, розрізнення добра і зла, розуміння справедливості (справедливість вища за закон), що дозволяє приймати рішення не з користі, а в ім'я загального блага (загальне вище за приватне), тоді знімуться питання завдання шкоди природі, відпаде необхідність боротьби за екологію, тільки контроль і усунення наслідків кризи, тоді влада, держава буде інструментом процвітання народу, а не його експлуатації як зараз (влада вища за володіння) та ін. У духовному серці можуть жити найвищі почуття – вдячність, повага, відданість, дружба, любов – основа високих взаємовідносин між людьми, джерело радості і натхнення, одно з основних умов щастя» [337, с. 261]. Відповідно, слідуючи традиції кордоцентризму, заради досягнення успіху у всіх сферах життєдіяльності варто вивчати почуття й вчитися мистецтву взаємовідносин.

Сила духу у такій інтерпретації є проявом найвищих людських чеснот, які сприйняті, у першу чергу, на емоційно-світоглядному рівні і є основою життєдіяльності людини.

Загалом, сила духу проявляється у твердості переконань, їх захисті та здатності людини до послідовних й рішучих дій згідно поставленої мети.

У вітчизняних реаліях зразком прояву сили духу є захисник України, який демонструє такі якості як патріотизм, мужність, відданість національним й державним інтересам. Безсумнівно, **український військовий є носієм світоглядно-ціннісних установок для особистості**. На нашу думку, починаючи з 2014 року й до тепер загалом сформувався й продовжує розвиватись особливий ціннісний світ українського військовослужбовця, який у реальних бойових умовах захищає незалежність України.

Цей ціннісний світ постає як сукупність тих норм і цінностей, потреб та інтересів, що визначають діяльність та поведінку військовослужбовця. Процес його формування є не простим та доволі тривалим й передбачає готовність військовослужбовця до різного роду обмежень, які зумовлює військова служба, міцне фізичне і доволі стійке психічне здоров'я, що сприятиме успішному виконанню бойових завдань. «Для військовослужбовця як особистості праксеологічні засади ціннісного вишколу створюють своєрідний стрижень усвідомлення своєї місії із забезпечення безпеки людини, суспільства та держави. Окрім того, вони: сприятимуть його самовизначенню в духовному, морально-етичному, ціннісному сенсі; створять своєрідні орієнтири поведінки в умовах численних загроз та небезпек ...» [29, с. 243-244].

Вочевидь, важливою рисою військовослужбовця, яка варта наслідування під час формування особистості є служіння Батьківщині. Усвідомлення значущості покладеної на нього захисної місії становить стрижень професійної діяльності та особистісного світогляду військовослужбовця.

Під час професійної самореалізації та самовдосконалення сучасний українській військовий демонструє найвищі зразки духовності, що вкрай важливо для виховання молоді, формування здорового морального клімату у суспільстві тощо. Сукупність цінностей, що засвоюються в процесі соціалізації майбутнього військовослужбовця й здатні поширюватися на оточуюче середовище Л. Ороновська і Г. Цап характеризують як духовне поле особистості.

За переконанням згадуваних дослідників, «це поняття може слугувати для позначення істотних характеристик процесу духовного становлення і розвитку особистості у всіх його взаємодіях, єдності пізнавальної, моральної та естетичної сфер духовності, значущих особистісних смислів, що конструюють соціально-професійну перспективу індивіда» [241, с. 56].

Захищаючи Батьківщину, військовослужбовець надає можливість іншим громадянам самоаналізуватись, здійснити власний життєвий проект. У такому контексті служіння постає найвищою цінністю, яку варто плекати виховуючи молоде покоління. Т. Василевська, спираючись на погляди класиків філософської думки, обґрунтовує яскраво виражений моральний сенс феномену служіння. Посилаючись на філософські твори Х. Ортега-і-Гассет, дослідниця акцентує увагу на тому, що сутність моралі полягає в усвідомленні служіння. Вона також апелює до творів Гегеля, демонструючи, що «служіння народу як служіння кожному громадянину є вимогою, яку висуває до держави громадянське суспільство, сутнісними ознаками якого (поряд із розвитком ринкових відносин і політичним плюралізмом) є індивідуалістичні цінності, а основним імперативом – гасло «будь особою і поважай інших як осіб» [39, с. 333-334].

Отже, український військовослужбовець є також і захисником демократичних цінностей, реального гуманізму, прав й свобод громадян. В умовах російсько-української війни, для реалізації надскладних професійних завдань український військовий повсякчас відтворює таку важливу рису характеру як мужність.

З точки зору Т. Титаренка та Т. Ларіної поняття «мужності» знайшло осмислення в екзистенційній філософії, де вона часто поєднується з відвагою та готовністю до самопожертви. Відповідно мужність та відвагу воїна дослідники розглядають як найяскравіший приклад людської мужності та звертаються за поясненням природи їхньої мужності до спадщини яскравого представника екзистенційної філософії Ніцше. У творах Ніцше воїн постає як той, «хто знає, що таке страх та долає його, хто бачить безодню та з гордістю дивиться в неї, хто

має хоробрість, а не прагне довгого спокійного життя та спокою» [334, с. 24]. Причому Ніцше, зазначають дослідники, не ототожнює воїна та героя. На відміну від героя, який завжди перемагає когось або щось, «воїн не спочиває на лаврах власних перемог, він завжди спрямований на саморозвиток, на самовдосконалення, завжди рухається уперед. Воїн, який є втіленням мужності, яскраво підкреслює значущість особистісної активності, спрямованої не на досягнення слави, а на важку працю задля саморозвитку. Сучасний «воїн», продовжують свою думки дослідники, це не той, хто має надзвичайні здібності, завдяки яким долає перешкоди та перемагає зло, а той, хто наполегливо працює, щоб розвинути необхідні здібності для долання перепон на шляху власної успішності та благополуччя. Справжнього воїна характеризує те, що він, як каже Ніцше, «не боїться ані помсти, ані осуду з боку інших». Він завжди досягає мети всупереч будь-яким перешкодам» [328, с. 24-25].

Необхідно зазначити, що у ніцшеанському розумінні воїн це не тільки захисник Батьківщини, а й людина, яка здатна проявляти мужність у повсякденному житті, долаючи труднощі, власні комплекси та слабкості.

У контексті нашої наукової розвідки мужність це і риса характеру, і світоглядно-ціннісна настанова, яка обумовлена вихованням, професійною діяльністю та призначенням військовослужбовця.

Згадуючи сократівські діалоги щодо мужності, варто зазначити, що відповідно Сократу мужність постає як громадянська чеснота, що покликана служити інтересам суверенного індивіда реалізовувати себе в публічному просторі. О. Туренко, інтерпретуючи Сократа, зазначає, що характеризує мужність як «довготривале «висвітлення» людської гідності та розуму, «віддавання себе на осуд» громаді..., постійне удосконалення й усвідомлення своїх вчинків як таких, що ввійдуть у вічну пам'ять, знайдуть безсмертя...., гнучкість розуму в рішенні складних колективних питань та навички переборення суспільних страхів. особлива система соціалізації та виховання, спрямована на вдосконалення особистості, на неконформістський шлях розвитку суспільства, збереження публічності» [339, с. 91-92].

Мужність воїна нерозривно пов'язана з такою світоглядною настановою українського військовослужбовця як відданість Батьківщині, власному народові. Як підкреслює Т. Окушко, «бути патріотом – значить духовно піднятися, усвідомити в Батьківщині безперечну цінність, яка дійсно й об'єктивно їй притаманна, та приєднатись до неї волею і почуттями. Водночас – відкрити в самому собі відданість Батьківщині і спроможність безкорисно радіти її успіхам, вдосконалювати її, служити їй, з'єднати свою долю з її долею, а не любити Україну здалеку» [232, с. 72].

Таким чином, український військовий є носієм, у першу чергу, патріотичних світоглядно-ціннісних установок та переконань, до яких науковці відносять:

- усвідомлення провідної ролі Батьківщини в житті людини, що є ключовим фактором зміцнення національної ідентичності, засвоєння національних цінностей та формування самосвідомості;
- віру в майбутнє України та її народу, що виражає оптимістичне ставлення до перспектив розвитку України як держави і українського народу як суспільства, плекає надію й визначає позитивний настрій для подальших зусиль у розвитку;
- переконання, що український народ має здатність, волю й засоби для створення й розвитку власної держави, здатної до ефективного управління й забезпечення порядку;
- віру в унікальні якості українського народу, його силу, мужність, талант, працьовитість, які уможливають його здатність до досягнень у різних сферах життя;
- віру в стійкість, незламність, міць та справедливість української держави для забезпечення безпеки, стабільності та захисту прав громадян [102].

Окрім вищенаведених світоглядних орієнтирів, важливим є формування у молоді таких модусів духу, як віра, надія і любов.

Цим аспектам у свій час приділяли належну увагу представники київської філософської школи. Зокрема, у працях В. Шинкарука віра постає як спосіб засвоєння норм, цінностей та ідеалів суспільства, що виникає у разі відсутності власного практичного чи пізнавального досвіду, коли відповідна соціальна інформація приймається як очевидний факт чи характеристика об'єктивної дійсності. Вона також у працях філософа трактується як засіб осягнення досвіду попередніх поколінь та сприйняття сподівань, очікувань та надій на майбутнє. Будучи однією категорією світогляду, віра, за В. Шинкаруком, формується у процесі становлення людської свідомості засобами освоєння матеріальної суспільно-історичної практики. У своєму початковому вигляді віра виражається у здатності «сприймати й переживати можливе як дійсне, ймовірне як вірогідне», допомагаючи людям «сприймати та переживати образи бажаного чи небажаного майбутнього як неминучого, плекати надії на звершення бажаного, сподіватись на краще» [347, с. 32].

Соціальні функції віри, згідно з В. Шинкаруком, визначаються типом світогляду, в якому вона існує. Наприклад, у системі наукового світогляду віра базується на наукових досягненнях і є важливим елементом формування переконань як інтелектуально-емоційних ставлень суб'єкта до певного знання. «Доведення (обґрунтування істинності знання за допомогою інших знань) та віра (як почуття) в істинності знання можуть узгоджуватись між собою, тією чи іншою мірою суперечити одне одному, перетворюватись одне в одне» [347, с. 32].

У контексті нашої наукової розвідки віра є емоційним потенціалом, спрямованим на розкриття духовності людини, можливостей її самореалізації. Також об'єктом віри сучасної молоді людини мають бути суспільні ідеали та цінності, зокрема демократія, права людини, квітуча Батьківщина тощо. Виховання молоді має формувати віру у власні сили, свою країну, гуманістичний спосіб життя, а у світоглядному плані – у перемогу добра над злом.

У свою чергу, надія постає як багатозначне поняття, яке включає в себе індивідуальні переживання, епохальні ідеали та соціокультурні контексти. Вона

виникає з внутрішнього бажання людини знайти смисл у житті та виражається у відношенні до майбутнього. Надія не лише відображає прагнення до кращого, але й містить в собі значні потенції та сили, що визначають життя людини. Це не просто стан свідомості, а скоріше специфічне відношення до ідеалів та мети, яке втілюється в практичні дії. Надія поєднується з вірою, любов'ю та іншими символами, утворюючи цілісну систему цінностей, яка надає життю сенсу і спрямованості [305, с. 231].

Систематизуючи погляди відомих філософів щодо сутності феномену «надія», Д. Товмаш звертається до філософії І. Канта, А. Камю та Е. Блоха. Зокрема, у моральній філософії Канта феномену надії відводиться вагоме місце. Кант виокремлював дві складові вищого блага – чесноту і щастя. Проте між ними існує напруга, оскільки моральний закон не надає достатньої основи для зв'язку між моральністю та щастям. «Досконале здійснення чесноти й досягнення співмірного з чеснотами щастя незбагненні розумом й можуть бути предметом лише надії. В якості умов можливості вищого блага та основ надії на його досягнення Кант називає свободу, безсмертя душі й буття Бога. Надія, як і страх, не може бути, згідно з Кантом, моральнісним мотивом: в якості принципу діяння вона руйнівна для його моральної цінності» [332, с. 184].

Звертаючись до античних та християнських уявлень про надію та їхнього переосмислення у працях французького екзистенціаліста А. Камю, Д. Товмаш звертає увагу на те, що Камю услід за античними філософами розглядає надію як ілюзію, добровільний самообман, але вважає, що розуміння її як цінності можливе лише в релігійній та філософській свідомості. Згідно з її логікою, відмовляючись від надії на розуміння світу та спасіння в ньому, людина відмовляється від життя. «Єдиний шлях для людини, що усвідомила свою приналежність до абсурду, це життя без надії на розуміння і на спасіння, яка завжди тотожна ілюзії» [332, с. 184].

Нарешті, звертаючись до філософії Ернста Блоха, витоки якої сягають вчення Карла Маркса, дослідник підкреслює, що власне це вчення німецький філософ розглядає як акт надії, що орієнтований на досягнення універсальної

досконалості у майбутньому. «Успішність світового процесу у цьому русі визначається, згідно з Блохом, надією, що визнається атрибутом буття, спрямованістю до майбутнього або первісною формою виразу «голоду» – спонукаючою силою, що веде до змін у світі» [332, с. 184].

Надія, як психологічне та емоційне явище, є підґрунтям оптимізму, позитивного світосприйняття, що вкрай важливо для молодого покоління в умовах соціальної нестабільності. Надія, підкріплена знаннями та переконаннями, є проектом майбутнього для особистості, горизонтом її прагнень й сподівань.

Натомість, аналізуючи феномен любові, С. Кримський розглядає її як ключовий фактор у формуванні особистості та її духовного розвитку. Любов інтерпретується дослідником як спосіб вийти за межі власного «я», подолати повсякденність та звернутися до глибоких принципів життя. Людина може керуватися своїми егоїстичними інтересами, але не може втекти від самої себе, оскільки це є її природа. Любов завжди є пошуком абсолютного центру за межами самої себе, що дає вагомий поштовх для розвитку людської особистості. Окрім цього, до функцій любові філософ відносить подолання самотності, сприйняття унікальності іншої особистості та намагання «розірвати ланцюг зла через заміну помсти відчуттям, що виражається давньогрецьким терміном «агаре» (безумовна, жертвна, дієва, вольова, турботлива любов). Через любов виникає свого роду «хімія духу», що утворює «двійцю», яка йде до Неба. Але таке сходження потребує великого досвіду життя і обтяжене невдачами і навіть катастрофами» [167, с. 62].

Відповідно для молодої людини любов виступає і як модус особистого життя, і як соціальне явище, пов'язане з повагою й шанобою до своєї країни, оточуючого соціального середовища – учнівського, студентського, професійного тощо. Любов у цьому сенсі – це безкорислива відданість інтересам Батьківщини, толерантне ставлення до проявів інакшості у суспільстві, повага до прав й свобод людини.

Віра, надія, любов набувають інших конотацій, якщо ми розглядаємо їх з релігійної точки зору. Зокрема, любов виступає у Августина найголовнішою християнською чеснотою, порівняно із вірою та надією. Він підкреслює, що любов є визначальною у такій тріаді: «Хто істинно любить, той, без сумніву, істинно вірить і сподівається». Любов дає нам можливість наблизитися до Бога, прилучитися до Його благодаті, проте ця довершена любов може з'явитись тільки після очищення людської душі і набуття нею відповідних чеснот» [2, с. 194].

Окрім того, у контексті тлумачення любові представляє інтерес ставлення святого Августина до матеріального, тваринного світу, людської тілесності тощо. Августин вважав, що любов до Бога можна пізнати через його творіння та образи. З одного боку, він підтримував ідею, що ми можемо пізнавати і любити Бога через його створіння. Але з іншого боку, він також вважав, що справжня любов до Бога полягає в зреченні себе і світу. Лише така любов є досконалою, оскільки вона виникає безпосередньо з любові до Бога: «Бо ж не любить Тебе достатньо той, хто одночасно любить іще щось, але любить не з любові до Тебе» [2, с. 194].

Дещо інші акценти у розумінні віри, надії та любові розставляє В. Кафарський. За переконанням філософа, людина формується багатьма різними чинниками, включаючи віру, силу духу, наснагу до праці, а також віру в безсмертя душі. При цьому велика кількість літературних, філософських, релігійних та культурних творів доводять, що «немає в світі почуття більшого за любов... І все ж таки у кожної людини своє особисте бачення цього найвищого духовного дару небес. Якщо, каже ап. Павло: «я маю дар пророцтва, знаю всі таємниці, і маю всяке пізнання і всю віру, так що й гори можу переставити, а любові не маю, – то я ніщо... Любов довго терпить, милосердствує, любов не заздрить, любов не вихваляється, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не замишляє зла; не радіє з неправди, а радіє істині; усе покриває, всьому йме віру, всього сподівається, все терпить. Любов ніколи не минає, хоч і пророцтва скінчаться, і мови замовкнуть, і знання зникне. Бо частинно знаємо і

частинно пророкуємо» (1 Кор. 13:2-9). Апостол дає зрозуміти, що під впливом знань віра і надія можуть змінитися, з'єднавшись з новими науковими відкриттями та передбаченнями, але любов ніколи не змінюється, – якщо її у нас немає, то й віра не зможе підняти душу до вершин, за якими не потрібні ні людські закони, ні соціальні норми і правила життя» [131, с. 121].

На нашу думку, віра, надія, любов і в релігійній, і в атеїстичній інтерпретаціях позитивно впливають на становлення світогляду молодої людини, залучають її до світу добра й позитивних цінностей, формують її духовність.

Узагальнюючи погляди представників Київської світоглядно-антропологічної школи В. Шинкарука, О. Яценка та С. Кримського щодо розуміння віри, надії, любові, підкреслимо, що ці модуси духа постають як засоби осягнення реальності більш високого порядку, ніж матеріальний світ. Філософи підкреслювали смислорічний аспект любові, розкриваючи її зв'язок з ідеалами, святістю, вірою та надією. А віру, надію та любов вони розглядали як форми духовного осмислення світу, які дозволяють перетворювати світопорядок, розширювати досвід і реалізовувати духовні можливості.

У баченні філософів Київської світоглядно-антропологічної школи віра є важливою складовою людської духовності, яка виконує як релігійні, так і практичні функції. Надія отримує дефініцію мрії, яка стає об'єктом віри. Без надії неможливе вірування в майбутнє та прагнення до нього. Любов же визнається ними найважливішою формою зв'язку між реальністю та ідеалом, оскільки вона робить віру та надію людськими у людині. Таким чином, любов отримує статус найважливішої форми поєднання реальності та ідеалу [181, с. 60-61].

Вочевидь, виховання світоглядних модусів віри, надії, любові у молодої людини відбувається у діалектичній єдності: кожен з них доповнює та обумовлює інший. Разом з тим, залежно від конкретної особистості й відповідних соціально-життєвих обставин будь-який з цих модусів може стати визначальним (першорядним).

Окрім вищезначеного, у сучасних умовах військової агресії росії проти України, формування світоглядних орієнтирів громадянина-воїна безпосередньо пов'язане з такою рисою як шляхетність. Розглянемо детальніше сутнісні риси концепту – шляхетність українського воїна.

Як відомо, війна відкриває найкращі та найгірші якості людини, може підкреслити її шляхетність та честь або навпаки оголити її, демонструючи підлість та підступність. З часів Конфуція у філософському та загалом інтелектуальному дискурсі категорію «шляхетність» вживають у двох значеннях: по-перше, як високе благородне походження; по-друге, як внутрішні якості та риси людини. Благородне походження чи приналежність до знаті самі по собі не гарантують досконалості, але зобов'язують особу прагнути до неї та навіть досягати її шляхом серйозної внутрішньої праці. «Шляхетність, за Конфуцієм, включає такі характеристики особи, як людинолюбство, щирість і правдивість у словах та думках, чесність та великодушність у вчинках, гідність, турботу про старих та молодших, повагу до свого народу. Саме шляхетні люди є опорою держави, саме вони зобов'язані давати настанови народу власним прикладом» [366, с. 138].

Українські воїни є яскравим прикладом шляхетності – вони поставили інтереси держави вище за свої особисті, створивши героїку сьогодення. Свого часу Д. Донцов виокремлював риси шляхетної людини, які цілком співзвучні з характеристиками українського воїна: «Людина шляхетна брідиться поглядами, які вважають біль за найбільше нещастя, бо хто прив'язує перебільшену вагу до фізичного болю, той не може високо тримати поняття обов'язку й честі... Шляхетна людина намагається не стати рабом страху, стоїчно знести муки і біль» [90, с. 38]. Українські захисники продемонстрували виняткову шляхетність, духовну й фізичну силу та витривалість, боронячи Україну.

На наше переконання, шляхетність як риса українського воїна є підґрунтям героїзму – здатності пожертвувати своїм життям заради Батьківщини, товаришів по зброї тощо. Прояв героїзму не завжди передбачає смерть. Це може бути

екстраординарний вчинок на межі людських можливостей, який привів до значних результатів і при цьому герой зміг зберегти своє життя.

Героїзм розуміють як особистісну рису, яка уможливорює здатність до здійснення подвигу як цілеспрямованої людської дії, що змінює зовнішній світ. Подвиг завжди є конкретним і саме ця конкретність зумовлює зміст героїзму. Героїзм не може існувати поза подвигом, а подвиги, як правило, здійснюються у героїчний час – історичний період, що вимагає від людини надзвичайного напруження фізичних і психічних сил. Феномен подвигу пояснює теорія виклику А. Тойнбі, коли героїзм трактується як адекватна відповідь на історичний виклик і визначається ментальними структурами свідомості, виступаючи одним із механізмів соціального регулювання. У кризові моменти розвитку суспільства, коли старі соціальні порядки руйнуються, а нові ще не сформувались, героїзм викликає підвищену увагу. Герой визначається своїм свідомим вибором власної долі і готовністю взяти на себе більші зобов'язання, ніж вимагають його соціальні обов'язки. «Цінність героїчного вчинку зростає зі збільшенням перешкоди, яку потрібно подолати. По суті, герой – це пересічна людина, яка має свої страхи, комплекси, переживання, і саме перемога над ними формує й загартовує героїчну особистість» [365, с. 113].

Вочевидь, шляхетна людина здатна до героїчного вчинку, що неодноразово продемонстрували українські оборонці під час російсько-української війни. Показово, що шляхетність та героїзм проявляли не тільки професійні військові, а й пересічні громадяни України як на фронті, так і в тилу.

Наявність шляхетних громадян та національних героїв позитивно впливає на державотворчі й націотворчі процеси, оскільки їх діяльність й приклад морального вибору формують не тільки сучасний соціум, а й закладають основи розвитку української нації на майбутнє.

У цьому контексті О. Євтушенко стверджує, що успішне націотворення «вимагає вирішення питання про те, хто такий національний герой, які типи героїзму, які вчинки цінуються в соціумі. Героїчні фігури здатні об'єднувати членів спільноти завдяки залученню до позитивних цінностей, слугувати

засобом упізнання «своїх», однодумців, показувати ступінь суспільної консолідації чи напруженості» [95, с. 293].

З нашої точки зору, під час сучасної російсько-української війни, а особливо після її закінчення, суспільству буде набагато простіше відповісти на запитання: «Хто такий національний герой?».

Варто відзначити, що в усі часи постать героя пов'язують з високоморальною особистістю, що є носієм моральних та етнічних норм, прикладом добра, відваги, мужності та взірцем для сучасників і майбутніх поколінь. Вітчизняні науковці підкреслюють, що «сучасне суспільство потребує відродження справжнього героїзму, який поєднує в собі розум, любов до ближнього та духовну велич особистості. Визначення сутності феномену героїзму, його основних типів та видів, об'єктивних і суб'єктивних причин дає можливість визначити стратегію формування позитивного образу героя у вітчизняному соціокультурному просторі. Кожний етап розвитку українського суспільства дає приклади героїв, які формувалися під впливом історичних, культурних, ментальних особливостей. Нині масовий героїзм проявляють українські воїни, добровольці, волонтери, прості громадяни ...» [12, с. 311-312].

Таким чином, шляхетність українського воїна, продемонстрована у практичній площині сьогодення, є значущим чинником виховання молоді на принципах патріотизму, героїзму, національної відданості.

В наш час, світоглядний фундамент процесу формування українського громадянина-воїна закладається й на рівні реальної політики, яку здійснює керівництво України. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати світоглядне виховання громадян – військових і цивільних – в контексті Формули миру Президента Володимира Зеленського.

Формула миру Президента Володимира Зеленського була представлена на різноманітних міжнародних майданчиках, зокрема під час саміту G20 на острові Балі в Індонезії у 2022 році та у зверненні Президента України до учасників саміту «Групи двадцяти» у вересні 2023 року. В. Зеленським було сформульовано десять пунктів Формули миру, яка демонструє принципів

позиції нашої держави щодо умов закінчення війни. Зупинимося на них більш детально.

Перший пункт Формули миру – це *радіаційна та ядерна безпека*. Його зміст полягає в тому, що радіаційна та ядерна безпека є надзвичайно важливою, і жодна країна не має права використовувати ці засоби як знаряддя тиску на світ. Росія, наголошує Президент, перетворила Запорізьку атомну станцію на потенційну радіаційну загрозу, і вимагається негайне виведення з території станції всіх російських бойовиків. Також робиться наголос на тому, що будь-які погрози використання ядерної зброї є неприпустимими, і всі можливі заходи повинні бути вжиті для того, щоб змусити Росію відмовитися від таких загроз. Президент апелює до Будапештського меморандуму та закликає держав-підписантів зробити все можливе для забезпечення дотримання цих обов'язків.

Другий пункт стосується *продовольчої безпеки* і підкреслює важливість повернення світові продовольчої безпеки та захисту фундаментального права на їжу. Президент України закликає всі країни й передусім країни G19, приєднатися до вже започаткованої ініціативи Grain From Ukraine з допомоги продуктами харчування найбільш вразливим. Він заявив про перший внесок України у цю програму й запропонував кожній країні приєднатися зі своїм власним внеском для спільної роботи над розв'язанням проблеми голоду і продовольчої кризи.

Третій пункт у Формулі миру – *енергетична безпека*. Президент звертає увагу світової громадськості на нову форму російського терору, коли Росія намагається перетворити холод на зброю, що спрямована проти мільйонів українців. На момент заяви Президента російськими ракетами було зруйновано приблизно 40% енергетичної інфраструктури країни. У відповідь на цей виклик Президент закликає ввести обмеження цін на російські енергоресурси.

Четвертий пункт стосується *звільнення всіх полонених і депортованих*. Президент апелює даними щодо вражаючої кількості військових і цивільних у російському полоні, українських політв'язнів, яких утримують в Росії та на окупованих територіях, а також примусово депортованих в Росію дітей та дорослих, та закликає світову спільноту поєднати зусилля для реалізації єдиної,

за його переконанням, реалістичної стратегії звільнення полонених– «всіх на всіх» [111].

П'ятий пункт вимагає виконання Статуту ООН і відновлення територіальної цілісності України та світового порядку. Президент Зеленський згадує другу статтю Статуту ООН, що визначає порушення, здійснені Росією, й закликає відновити міжнародне право у всій його силі, без будь-яких поступок агресору. Він наголошує, що «Статут ООН не може діяти якось частково, вибірково чи «за бажанням» [111].

Шостий пункт вимагає виведення російських військ і припинення бойових дій. Президент України наголошує на необхідності повернення контролю України над кордоном з Росією й підкреслює, що «кожен день зволікання з цим означає нові смерті українців, нові загрози для світу й шалене зростання збитків через продовження російської агресії – збитків для всіх у світі» [111].

Сьомий пункт Формули миру – *справедливість*. Він вказує на страшні наслідки російської агресії, зокрема, катівні та масові поховання цивільних. Президент закликає світову спільноту визнати необхідність створення спеціального трибуналу щодо злочинів Росії проти України та встановлення міжнародного механізму компенсації за завдані збитки. Відшкодування має здійснюватися «за рахунок російських активів, бо саме агресор повинен зробити все, щоб відновити порушену ним справедливість» [111].

Восьмий пункт президентської Формули – це гостра необхідність рішучої відповіді на *екоцид* й відповідно *потреба негайного захисту природи*. Президент апелює даними щодо масштабів екологічної катастрофи, спричиненою війною, згадуючи спалені обстрілами мільйони гектарів лісу, сотні тисяч гектарів замінованих територій, десятки затоплених вугільних шахт, у тому числі шахт, де у радянські часи випробували ядерну зброю тощо. Наголошуючи на потенційній загрозі для усього Чорноморського басейну, Президент закликає «знайти спільні відповіді на всі екологічні загрози, створені війною» [111].

Дев'ятий пункт вимагає *недопущення ескалації*. Президент наголошує на існуванні постійного ризику, доки Україна не є членом жодного альянсу. В

контексті забезпечення ефективних гарантій безпеки він згадує проект договору Kyiv Security Compact й закликає країни G 19 зафіксувати в цьому документі «ключові елементи повоєнної безпекової архітектури в євроатлантичному просторі, включно з гарантіями для України» [111].

Й нарешті, десятий пункт присвячено *фіксації закінчення війни*. Йдеться про підписання відповідного документу після реалізації окреслених вище антивоєнних заходів. При цьому Президент закликає, щоб кожен з цих кроків був реалізований якомога скоріше, й пропонує країнам G 19 «взяти на себе лідерство в тому чи іншому рішенні» [111].

Як відомо з відкритих джерел, Мирний план України знайшов підтримку з боку країн-членів ЄС, Великобританії, Сполучених Штатів, Канади, Японії та Туреччини, натомість росія виразила свою неготовність до окреслених умов.

Формула миру Президента України яскраво продемонструвала світоглядні пріоритети української держави, зафіксувала її прагнення до миру, відновлення норм міжнародного права як основу справедливості. Сформульовані В. Зеленським напрямки закінчення війни й найголовніше механізми недопущення її у майбутньому цілком й повністю відповідають національним інтересам України, миролюбності українського менталітету, що є споконвічним підґрунтям для здійснення виховання громадян як військових, так і цивільних у нашій країні.

Показово, що керівництво Української держави на перше місце поставило гуманітарні стандарти людства, підкреслюючи їх значущість як для України, так і для всього світу у цілому. Підтвердженням цього є фіксація у Формулі миру важливості світової продовольчої, екологічної, радіаційної, ядерної, енергетичної безпеки, а також значущості захисту прав й свобод громадян, зокрема тих категорій, які найбільше постраждали від війни – діти, жінки, військовополонені, депортовані та ін. Така гуманістична світоглядна парадигма має бути стрижнем виховання молоді у XXI сторіччі.

Окремо варто наголосити на пункті сьомому Формули миру Президента Зеленського під умовною назвою «Справедливість», в якому окреслені основні

підходи до розуміння цієї цінності у контексті російсько-української війни. Трактовка справедливості, а особливо її конкретизація у практичній площині є важливим аспектом виховного процесу. Це обумовлено тим, що часто-густо об'єкти виховання (незалежно від віку) сприймають справедливість як абстрактну цінність й не бачать дієвих шляхів її реалізації.

Продовжуючи роздуми щодо справедливості, зауважимо, що у даному контексті вона має й морально-виховний, й правовий характер. На нашу думку, втіленням справедливості також буде реалізація п'ятого пункту Формули миру щодо виконання Статуту ООН й відновлення територіальної цілісності України.

Отже, Формула миру Президента Зеленського відтворює цінності та пріоритети, які були і є важливими для вітчизняної виховної діяльності. Зокрема мова йде про: миролюбство, справедливість, захист прав і свобод громадян, демократизм, повага до права, орієнтація на європейські цивілізаційні цінності тощо.

Висновки до третього розділу

У підсумку визначимо базові ідеї цього розділу дисертаційного дослідження. Світоглядна і політична підготовка громадянина (школяра, студента) в період соціальних змін має суттєві особливості, які обумовлені трансформацією суспільних та індивідуальних ідеалів, принципів, норм життєдіяльності. Інтегральним показником ефективної світоглядної і політичної сформованості громадянина є високий рівень політичної, правової, духовної культури. Якщо вести мову про критерії сформованості світоглядної, а й відповідно політичної, правової культури у сучасного школяра (студента) як показника розвиненості громадянських якостей, варто зауважити, що вони мають когнітивний, діяльнісний та емоційно-вольовий характер.

Для всебічного громадянського виховання важливими є як змістове наповнення, так і процесуальний характер його реалізації. Стратегічно необхідно, щоб процес громадянського виховання не був організований формально та спрямовувався на результат – об'єкт виховання має набути

громадянських якостей та цінностей, які він здатен реалізовувати у соціальному житті. Процес громадянського виховання може ефективно здійснюватись як у межах навчальних закладів, трудових колективів, так і через залучення об'єктів виховання до різноманітних суспільно-значущих програм національного та регіонального характеру.

В наш час, враховуючи сучасні тенденції розвитку демократії, громадянського суспільства та громадянського виховання й освіти, на думку науковців, орієнтирами психолого-педагогічної та філософської підготовки громадян України є людяність, емпатія та миротворчість. Для виховання громадянина у дусі вищезначених орієнтирів необхідно відмовитись від методів авторитарної педагогіки й перейти до педагогіки партнерства, коли учень (студент) є суб'єктом, а не об'єктом навчання. Ненасильницька, гуманістична парадигма освіти та виховання є питомим тлом для набуття громадянином світоглядних настанов й навичок діяльності у майбутньому на основі принципу людиноцентризму.

Російсько-українська війна актуалізувала й підняла на новий щабель лицарське виховання громадянина України – захисника вітчизни. Лицарське виховання у широкому розумінні співвідносно з такими поняттями як «національно-патріотичне виховання», «національне виховання». Традиції лицарського виховання найбільш активно мають відтворюватись у дошкільних, шкільних закладах освіти та ВНЗ, базуючись на традиціях національно-визвольної боротьби українського народу у різні періоди історії. Світоглядне підґрунтя виховання захисника Батьківщини закладається на уроках з історії, української мови та літератури, Захисту Вітчизни, людини і суспільства, країнознавства тощо. При цьому, на думку педагогів, варто приділяти значну увагу та розвивати й позааудиторні форми патріотичного виховання.

У вихованні громадянських якостей особистості особливу роль відіграють методи та технології самовиховання і самоосвіти, які формуються під час навчання та реалізуються більшою мірою у дорослому житті, зокрема у професійному становленні українського громадянина. Здійснюючи професійну

діяльність, людина повинна не тільки опанувати професійні навички, а й розширювати свій світоглядно-ціннісний, громадянський потенціал. У процесі професійного становлення громадянин має засвоїти принципи самовиховання та самоосвіти, які сформувались потягом розвитку української культури.

Світогляд людини являє собою взаємодію таких елементів як світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття. Рисами світогляду сучасної людини можна вважати науковість, творчість, креативність, плюралістичність. Розвинений світогляд також є підґрунтям для громадянського становлення особистості. Лише «озброєна» знаннями та переконана у своїй правоті людина може активно діяти у суспільстві, відстоювати свою громадянську позицію у публічних дискусіях, сприяти оновленню суспільства, буди локомотивом його прогресу.

Натомість, сучасний захисник вітчизни повинен демонструвати такі риси світогляду як знання щодо історії та культури власного народу, розуміти сутність національної ідеї (національного ідеалу), дотримуватись принципів національної відданості та гуманізму. У процесі формування світогляду українського громадянина-воїна варто культивувати наступні аксіологеми – патріотизм, духовну міць, відданість національним традиціям та ідеалам.

Одним з результатів виховання українського громадянина-воїна є формування потужної сили духу та «духовної сили». Можна констатувати, що системна праця, вміння досягати поставленої мети та долати труднощі загартовують силу духу, зміцнюють духовність людини у всіх її вимірах. Сила духу плекається індивідуальними практиками духовного зростання та детермінується соціальними умовами розвитку людини.

Проблемі виховання сили духу присвячено низку праць у світовій та українській філософії. Зокрема, про це писали давньогрецькі та давньоримські філософи (Платон, Сенека), а також представники середньовічної релігійної філософії (Августин Блаженний). У подальшому, сутнісні характеристики духу у різних його формах проаналізував Г. Гегель. В українській філософії дана

проблематика представлена у творах Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Юркевича та ін.

На сьогоднішній день український військовий є носієм світоглядно-ціннісних установок, які є прикладом під час виховання особистості. Важливою рисою військовослужбовця, яка варта наслідування під час формування особистості є служіння Батьківщині. Усвідомлення значущості покладеної на нього захисної місії становить стрижень професійної діяльності та особистісного світогляду військовослужбовця. Український військовослужбовець є також і захисником демократичних цінностей, реального гуманізму, прав й свобод громадян.

Для відтворення гуманістичного світогляду українського громадянина-воїна також необхідно формувати такі модуси духу, як віра, надія і любов. Виховання даних світоглядних модусів у молодій людині відбувається у діалектичній єдності та взаємодоповненні.

Визначальною рисою світогляду українського воїна є шляхетність, яка є підґрунтям героїзму – здатності пожертвувати своїм життям заради Батьківщини, товаришів по зброї тощо. Шляхетні громадяни та національні герої позитивно впливають на державотворчі й націотворчі процеси, оскільки їх суспільна діяльність й приклад морального вибору формують не тільки сучасний соціум, а й закладають основи розвитку української нації на майбутнє.

Необхідно зазначити, що світоглядне виховання громадян як військових, так і цивільних відбувається під впливом реальної політики та державотворчих кроків політичних діячів. У цьому сенсі, важливою є Формула миру Президента Володимира Зеленського, в якій чітко сформульовані основні підходи до російсько-української війни, продемонстрована рішучість захистити національні інтереси та утвердити такі цінності як миролюбство, справедливість, безпека.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ: ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ

4.1. Національні бойові традиції у вихованні молоді

Сучасна молода людина має бути всебічно розвинена як духовно, так і фізично. Особливе місце у цьому процесі відіграють апробовані часом системи бойових мистецтв. У зв'язку з цим зосередимо увагу на дослідженні бойових мистецтв в системі духовного і фізичного виховання молоді.

Бойові мистецтва представлені на теренах України репрезентовані у першу чергу східними школами, також мають місце бойові практики західного походження та автентичні, національні школи самозахисту й розвитку духовних здібностей людини.

Аналізуючи східні бойові мистецтва фахівці наголошують, що у другій половині XIX сторіччя в японському суспільстві відбулись зміни, що стали підґрунтям відліку нового періоду розвитку бойових мистецтв, який науковці називають «епохою великих Особистостей». Фактично набуває нових рис філософія та техніка бойових мистецтвах, яка спирається на досягнення майстрів, які продемонстрували визначні досягнення у фізичному та духовному самовдосконаленні, стали прикладом для наступників. Для розуміння сутності бойових мистецтв варто навести такі напрямки й прізвища їх засновників: «Дзігоро Кано – засновника «Кодокан дзюдо»; Гітіна Фунакосі – «батька» сучасного карате-до, ініціатора створення стилю «Шотокан»; Іллі Йорги – засновника «Фудокан карате-до», будо-синтезу культур Сходу й Заходу з домінуванням європейської наукової думки в галузі фізичної культури та спорту» [67, с. 6].

На нашу думку, українська молодь має вивчати не тільки фізичні вправи в межах певної системи бойового мистецтва, а й засвоїти філософію його

застосування, проаналізувати життєвий шлях яскравих особистостей – засновників цих шкіл.

Досліджуючи розвиток бойових мистецтв на теренах України та їх вплив на духовне й фізичне виховання молоді, І. Кудряшов та А. Артюгін зазначають, що вітчизняні бойові мистецтва доволі молоді різновиди спорту, але при цьому базуються на потужній історико-культурній основі, що пов'язана з козацькими традиціями. Тому цілком логічним є їхнє застосування у навчальному та виховному процесах, фізичному загартовуванні молоді, що повною мірою відповідає стратегічному курсу держави щодо реалізації системи розвитку громадського здоров'я українства та національно-патріотичного виховання молодого покоління. Пріоритетними напрямками концепції фізичного виховання молоді на основі традицій вітчизняних бойових мистецтв є: «формування в молоді мотивації до занять спортом та дотриманню здорового способу життя; розвиток у молоді патріотизму, найважливіших духовно-моральних і соціальних цінностей, формування професійно значимих якостей, вмінь та навичок та їх використання у різноманітних галузях життя суспільства; забезпечення єдності фізичного виховання та психологічної підготовки молоді до захисту Вітчизни, формування патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянського та конституційного обов'язків; вивчення історії українського козацтва, його традицій та принципів виховання воїнів; підвищення соціальної та трудової активності молоді, задоволення їх моральних, етичних та творчих потреб» [170, с. 213-214].

Можна стверджувати, що сучасні бойові мистецтва цілком логічно вписуються у систему фізичного й духовного виховання молоді та дозволяють розвинути в неї найкращі якості: фізичну й духовну стійкість, самодисципліну, повагу до традицій та звичаїв країни походження бойових мистецтв, вміння концентрувати й розподіляти енергію, навички приборкання емоцій та подолання труднощів.

У цьому сенсі науковці підкреслюють, що східні бойові мистецтва базуються на релігійній та філософській системах буддисько-конфуціанського та

синтоїстського спрямування, які містять особливі методики моральної та психологічної підготовки і самовдосконалення. Зокрема, японські різновиди бойових мистецтв ґрунтуються на морально-етичному кодексі самурайської честі – «бусідо». Розвиток духовної сфери суспільства визначався домінуючим впливом низки релігійних учень (особливо буддизму), які мали важливе значення для східних соціальних систем. Показово, що релігійні доктрини Сходу прихильно ставились до фізичних вправ, визнаючи їх позитивний вплив на людину. Провідні діячі цих релігій підтримували різні форми рухової активності, наповнюючи їх духовним змістом, включали елементи фізичного тренування до своїх релігійно-філософських доктрин. Також, посиленню впливовості та суспільної значущості фізичної культури сприяли раціонально-прагматичні природничі та філософські погляди, медичні знання, які були набуті в результаті експериментів. Спираючись на дослідження місця й ролі низки культурних та психологічних традицій стародавнього китайського суспільства можна зробити висновки про те, що в процесі їх значної за часом історичної еволюції був створений різноманітний інструментарій дієвих методик психотренінгу і психофізіологічної самокорекції. На переконання О. Горбенка, «соціально-практичне значення цих методів визначалось тим, що вони були необхідним засобом психофізичної підготовки до різних видів практичної діяльності, яке давало людині можливість активно протидіяти впливу несприятливих і агресивних факторів оточуючого соціально-природного середовища, підтримувати оптимальний режим життєдіяльності і підвищувати свою працездатність не тільки в звичайних, але і в складних чи екстремальних умовах» [75, с. 52].

Вочевидь, у широкому розумінні бойові мистецтва не тільки оздоровлюють, але й готують молодь до соціального життя, надають духовні та психофізичні методи подолання труднощів, формують моральні настанови тощо.

Бойові мистецтва різного напрямку завжди користувались популярністю серед української молоді як ефективний метод духовного й фізичного

загартовування, як методика самовдосконалення психологічних якостей та як ефективний засіб самозахисту.

О. Орлов констатує, що «бойові мистецтва представників різних шкіл як вид спортивної діяльності за останні роки набувають широкої популярності серед учнівської та студентської молоді, стають предметом викладання у вищих навчальних закладах. З усіх існуючих шкіл бойових мистецтв дослідники виділяють школу Джиу-джитсу, яка включає в себе прийоми, характерні для інших бойових мистецтв, особливо національних видів боротьби, та сприяє всебічному й гармонійному розвитку особистості» [236, с. 13].

Вищеозначений дослідник, здійснюючи на практиці навчання студентів джиу-джитсу робить наступні висновки. По-перше, встановлені достовірні результати відмінностей у параметрах фізичної підготовки та функціональних спроможностей студентів експериментальної та контрольної груп, які переконливо доводять, що під час занять бойовим мистецтвом джиу-джитсу у студентів суттєво покращились (у багатьох випадках достовірно) всі параметри пов'язані з фізичним здоров'ям та працездатністю. По-друге, компаративний аналіз функціональних показників студентів експериментальної та контрольної груп, а також результатів виступів студентів, які практикують джиу-джитсу, засвідчили, що застосована «методика поетапного навчання бойового мистецтва школи Джиу-джитсу дозволяє успішно вирішувати завдання, які спрямовані не тільки на спортивні досягнення, але й на зміцнення здоров'я молодого покоління з високими фізичними та моральними якостями» [236, с. 13].

Отже, послідовне та системне впровадження у навчально-виховний процес практики навчання молоді бойовим мистецтвам має значні позитивні результати: покращення фізичного й емоційного здоров'я, збільшення рівня стресостійкості, відмова від поганих звичок, «відлучення» молоді від шкідливих (напівкримінальних та кримінальних) вуличних контактів тощо.

Загалом, для виховання етичних цінностей під час опанування бойових мистецтв застосовуються такі форми виховної роботи:

- надання інформації щодо історії бойових мистецтв загалом та історії та традицій конкретної школи;
- інформативно-виховні заходи спрямовані на розуміння значущості фізичної культури у житті людини;
- неформальне спілкування з відомими майстрами у царині бойових мистецтв;
- зустрічі-бесіди спрямовані на популяризацію здорового способу життя та боротьбу зі шкідливими звичками, зокрема шляхом виховання сильної волі й опанування технік управління емоціями;
- зустрічі-бесіди щодо раціональної організації режиму дня та управління власним часом;
- бесіди про норми поведінки на заняттях з бойових мистецтв;
- інформативні зустрічі про роль сім'ї у житті людини, про відповідальність перед батьками, вчителями, колективами у яких існує людина;
- регулярні оголошення про виступи українських спортсменів на вітчизняних та міжнародних аренах;
- інструктажі щодо правил спортивних змагань і поведінку на них [109, с. 24-25].

Відповідно вправи з бойових мистецтв здійснюють комплексний позитивний вплив на фізичний стан молоді, забезпечуючи розвиток різних груп м'язів, системи дихання та координацію рухів.

Аналізуючи переваги карате для фізичного розвитку молоді, В. Недощак стверджує, що карате формує навички перемагати, які уособлюють в собі гармонійний розвиток духу та тіла, майстерність застосування бойових технік. Для студентів, регулярні заняття бойовими мистецтвами сприяють формуванню навичок самовідданої праці, вихованню духовної та громадянської зрілості. Під час змагань, в атмосфері чесного суперництва необхідна цілковита самовідданість спортсмена, оскільки він перемагає не тільки суперника, але й свої слабкі сторони, недоліки характеру, різноманітні сумніви, що відповідно

прискорює процес виховання вольової особистості. Значна кількість студентської молоді опановує карате, розуміючи користь від цих занять протягом усього життя. З точки зору експертів, основна перевага занять карате пов'язана з тим, що під час тренувань активізуються майже всі групи м'язів і системи людського організму, що сприяє гармонійному розвитку особистості. Статичні та динамічні фізичні навантаження у карате сприяють рухливості суглобів, розвивають та збільшують м'язову силу, загартовують фізичну міць організму. У свою чергу, спеціальні дихальні вправи є засобом забезпечення масажу внутрішніх органів і покращення кровообігу. Також тренування блоків та ударів розвиває швидкість рухів, координацію, реакцію й концентрацію людини. Натомість, позитивний вплив на нервову систему здійснює й здатність концентрувати увагу під час виконання прийомів. При регулярних заняттях карате відбувається зміцнення серцево-судинної системи за рахунок збільшення серцевого м'яза, внаслідок чого серце може виштовхнути більше крові у велике коло кровообігу. Існує багато видів східних бойових мистецтв і багато різновидів карате. Проте у них одна основа, і ціль їх не змінюється в залежності від стилю, вона завжди одна і та сама – досягнення духовної і фізичної гармонії.

На наше переконання, популяризація бойових мистецтв серед молоді є важливою складовою їх духовного й морального розвитку, основою здорового способу життя у майбутньому. Опанування бойових мистецтв дозволяє учням та студентам набути корисних навичок фізичного й духовного саморозвитку, сприяє їхньому становленню як особистості.

Продовжуючи логіку наведену вище, проаналізуємо бойові мистецтва в системі Нової української школи: формування фізичної сили і твердого духу.

Зазначимо, що Концепція Нової української школи наголошує на тому, що кожна дитина є неповторною індивідуальністю, вона унікальна від природи й талановита. Відповідно їй необхідно всебічно розвивати, в тому числі й шляхом популяризації бойових мистецтв.

Розглядаючи дану тему В. Олійник підкреслює, що в наш час робота сучасної школи передбачає впровадження різноманітних освітніх і оздоровчих

програм, в які включені заняття східними єдиноборствами, що сприяють організації навичок здорового способу життя, покращенню здоров'я, зміцненню дисципліни, вдосконаленню фізичної культури і виховної роботи, спрямованої на утвердження здорового способу життя. Комплексний підхід до фізичного виховання учнів допомагає тренерам з східних бойових мистецтв, кураторам фізкультурної, оздоровчої та спортивної роботи запроваджувати особистісно-орієнтовані методики для учнів загальноосвітніх закладів, враховуючи їх вікові фізіологічні та психофізичні особливості як передумови їх гармонійного розвитку та формування в них стійких уявлень про здоровий спосіб життя. Як відомо, «тренування зі східних єдиноборств значною мірою здійснюється у формі неурочних занять, оскільки навчання займає відносно невелике за часом місце в житті дитини. Неурочні заняття припускають підвищену самодисципліну, ініціативу і самостійність» [233, с. 225].

Безсумнівно, заняття з бойових мистецтв формують у дитини фізичну силу й твердість духу. Л. Рибалко та Д. Іванов у своїй статті розкривають своє бачення цього процесу, яке полягає у тому, що заняття бойовими мистецтвами покращують концентрацію й самодисципліну людини... Потім діти напрацьовують різноманітні навички, як то удари ногами, руками, тулубом тощо. Дані прийоми потребують від учня сконцентрованості й самоконтролю. Також вихованці удосконалюють свої фізичні й спортивні навички, здійснюючи підготовчі спортивні вправи: стрибки з певною амплітудою, розтяжку, підтягування та віджимання тощо. Загальна фізична підготовка є важливим елементом для оволодіння прийомами бойових мистецтв. Такі вправи спрямовані на зміцнення м'язів й помірно тренують серцево-судинну систему. Відповідно школярі набувають навичок самозахисту та самооборони, які можуть знадобитися у «вуличній ситуації». Важливо, що тренери з бойових мистецтв у своїх програмах підготовки роблять акцент саме на самооборону. Незважаючи на те, що прийоми у різних бойових мистецтвах можуть відрізнятися, за результатами комплексних та систематичних тренувань школярі напрацьовують ефективні навички самозахисту. Майстри з бойових мистецтв приділяють значну

увагу виваженій поведінці учня на вулиці, що сприяє уникненню конфліктних ситуацій без застосування сили. Молоді спортсмени вчаться повазі з того моменту, як тільки перший раз потрапляють до спортивної школи. Зокрема, вони виконують певні ритуали, наприклад поклони майстрам та інструкторам, засвоюють принципи поважного ставлення до інших учнів, технічного персоналу школи, оточуючих. Незважаючи на бойовий характер технік у східних єдиноборствах, учні наносять удари й роблять різні прийоми з почуттям поваги до супротивника. Досвід свідчить, що школярі, які займаються східними єдиноборствами мають більший рівень упевненості у собі, ніж їх однолітки. Опановуючи більш складну техніку бою або одержуючи новий пояс, школяр відчуває психологічне задоволення від досягнутого результату, що екстраполюється на подальші життєві ситуації. Як відомо, «на заняттях з бойового мистецтва виховується командний дух, маленькі спортсмени вчаться займатись не тільки самостійно, а й разом зі своїми тренерами та іншими учнями. Бойові мистецтва допомагають людині вивчити прийоми самооборони, а не насильства, а також покращити навички спілкування. Більшість шкіл бойових мистецтв навчає школярів ненасильницьким навичкам вирішення конфліктів і підкреслюють важливість недопущення фізичного протистояння» [276, с. 374].

Опановуючи прийоми бойових мистецтв, школяр не тільки розвиває фізичну силу, а й вчиться її контролювати, використовувати виключно для самозахисту, розуміти злочинність й небезпечність неконтрольованого насильства. Під наглядом досвідченого наставника учень, в першу чергу, формує силу духу, засвоює філософію даного стилю бойового мистецтва, врешті-решт набуває моральних та громадянських якостей.

Такі підходи цілком співпадають з світоглядними орієнтирами Концепції Нової української школи щодо духовного й фізичного виховання школярів. У даному документі зафіксовано наступне: «Метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і

навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» [225, с. 4].

У Концепції Нової української школи наголошується на диференційованому підході до учнів, що перегукується з системою відбору до секцій (шкіл) з бойових мистецтв, де практикується тестування здібностей дитини, з'ясування її психофізичних особливостей. Як стверджують автори вищезначеної Концепції: «У навчанні будуть враховані вікові особливості фізичного, психічного і розумового розвитку дітей. Для цього запроваджується двоциклова організація освітнього процесу на рівнях початкової та базової загальної середньої освіти. Дітей навчатимуть справлятися зі стресом та напругою. Педагогічні задачі вирішуватимуться в атмосфері психологічного комфорту та підтримки. Нова українська школа буде розкривати потенціал кожної дитини» [225, с. 18].

Аналіз досвіду виховного впливу бойових мистецтв також засвідчує позитивні наслідки щодо формування духовної сили та врівноваженості, психологічної стабільності, вмінь долати стрес у школярів.

У цьому контексті плідними є роздуми В. Гаврилюка щодо виховних аспектів уроків з таеквон-до. На його думку, особливості бойових мистецтв східних країн полягають у здатності активізувати внутрішньо-особистісні стимули щодо занять спортом, сприяють формуванню у школярів потреби у саморозвитку та детермінують процеси самовиховної діяльності. Одним з результатів виховного впливу на молоду людини під час тренувань з таеквон-до є стимуляція до самовиховання. Вона являє собою один з найважливіших чинників, який формує прагнення школяра до індивідуальних занять фізкультурою в позаурочний час, що є базовою умовою комплексного розвитку особистості. На переконання В. Гаврилюка, таеквон-до є найоптимальнішим варіантом у системі східних єдиноборств для реалізації у навчальному процесі загальноосвітньої школи, оскільки представляє собою «штучно створену, науково-обґрунтовану, синтетичну систему фізичного й морального вдосконалення особистості, що увібрала в себе найкращі здобутки інших східних

систем. Його використання не потребує витрат на додаткове спортивне обладнання, дозволяє індивідуалізувати рівень навантаження для кожного конкретного учня й забезпечує щоденні самостійні тренування. Крім того, заняття таеквон-до спонукають до ведення здорового способу життя й відмови від негативних звичок» [60, с. 36].

У свою чергу, українські бойові мистецтва окрім традиційних завдань фізичного й духовного розвитку школярів, сприятиме національно-патріотичному та громадянському вихованню особистості, що червоною ниткою проходить крізь Концепцію Нової української школи.

Так, на думку фахівців, дієвим методом психофізичного й морально-світоглядного виховання молоді є хортинг – це національний вид спорту українства, що базується на культурно-етнічних, оздоровчо-силових та бойових традиціях нашого народу. Його безумовними перевагами для молоді є: засвоєння національних та загальнолюдських цінностей; виховання внутрішньо-особистісної культури, напрацювання значущих вольових якостей, навичок здорового способу життя для всебічного духовного й фізичного розвитку. Хортинг складається з оздоровчих, загальнофізичних, технічних та тактичних елементів, включаючи в тому числі виховні й світоглядно-філософські аспекти української національного спорту як визнаної у світі виховної системи фізично-морального спрямування. Можна стверджувати, що це дієвий засіб виховання справжнього українця, активного громадянина та патріота нашої держави. Як констатує В. Белан, «хортинг – повноконтактний комплексний вид бойового мистецтва, народжений в Україні, який базується на принципах спортивної підготовки як багаторічний, цілорічний, спеціально організований навчально-тренувальний процес всебічного розвитку, навчання та морально-етичного виховання спортсменів» [14, с. 7-8].

Як зазначає М. Корюкаєв, український хортинг – це комплексна система змішаного єдиноборства, яка ввібрала в себе перевірені та ефективні прийоми спортивно-прикладних єдиноборств та бойових технік. Філософсько-виховна основа хортингу – це змагальний спортивний дух людини та славетні традиції

запорізьких козаків. Провідною метою хортингу є залучення до оздоровчого руху всіх верств населення України незважаючи на вік та соціальний стан, популяризація здорового способу життя та фізичної культури серед громадян, національно-патріотичне виховання, прилучення молоді до національного способу життя, профілактика шкідливих звичок, виховання таких особистих якостей як добropорядність, культурність, толерантність, любов до Батьківщини. Цілком очевидно, що основою хортингу як виду спорту є вікові традиції українського народу, що передавались від покоління до покоління від сарматської культури до культури Київської Русі, а вже потім до козацтва. Таким чином, «хортинг в Україні є важливою складовою загальнодержавної системи фізичної культури і спорту, патріотичного та духовного виховання молоді, відродження та розвитку українських бойових традицій, зміцнення здоров'я, розвитку фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини шляхом залучення її до участі у спортивних змаганнях, оздоровчих таборах, навчально-тренувальних семінарах та інших заходах фізкультурно-оздоровчого характеру» [160, с. 189].

Отже, бойові мистецтва є ефективним засобом формування фізичної сили і твердого духу, що гармонійно співвідноситься з основними положеннями та метою Нової української школи.

4.2. Бойові мистецтва як засіб формування громадянських чеснот

Роль бойових мистецтв у становленні сили волі, зібраності, концентрації сили та самодисципліни є значущою. Опановуючи техніку бойових мистецтв, молода людина стикається з труднощами та необхідністю докласти вольових зусиль для їх подолання. На всіх етапах вольового процесу відбувається виховання й виявлення вольових якостей, які склалися у процесі набуття ним життєвого досвіду, пов'язаного з реалізацією волі й подоланням перешкод на життєвому шляху. Бойові мистецтва сприяють зміцненню сили волі молоді, надають можливість опанувати техніки зібраності, концентрації сили та

самодисципліни. Становлення сили волі, в тому числі й під час занять з бойових мистецтв, відбувається у декілька етапів.

Науковці зауважують, що перша фаза процесу реалізації волі передбачає виникнення у свідомості людини спонукання, яке виражається у бажанні зробити певну дію. Потім воно проявляється у прагненні до початкового формування мети як основи для подальшого її втілення. Цьому етапу притаманне також і виникнення мотивації до вольової активності. Другий етап характеризується виокремленням базових мотивів щодо втілення визначеної індивідом мети. Третій етап передбачає здійснення людиною стратегічного вибору в межах наявних альтернатив і докладання системних зусиль для реалізації поставленої мети. У свою чергу, четвертий етап є втіленням конкретних рішень у практичній площині. Без цього етапу вольові зусилля індивіда залишаються нездійсненими. Перша фаза вольової дії передбачає прояв таких якостей людини як витривалість, ініціативність, послідовність, цілеспрямованість, наполегливість. «На третьому етапі вольового процесу в активності індивіда простежується енергійність, наполегливість, заповзятість, дисциплінованість, організованість. Для усіх фаз вольової активності притаманні й такі вольові якості, як рішучість і сміливість. На різних фазах волевиявлення простежується різний ступінь актуалізації зусиль» [143, с. 60-61].

Вольові зусилля напряму взаємопов'язані з вмінням концентрувати силу у необхідний час та у відповідних обставинах. З точки зору фахівців бойові мистецтва сприяють розвитку трьох видів сили та їх концентрації у необхідні моменти. Зокрема, мова йде про абсолютну силу – це навички та вміння долати потужний опір або протистояти йому у тривалому м'язовому напруженні. Тобто мова йдеться про максимальний прояв силових можливостей. Активізація абсолютної сили є основою для протистояння значному зовнішньому опору. Натомість, відносна сила – це концентрація абсолютної сили, що розрахована на один кілограм маси людського тіла. Відносна сила відіграє особливу роль у рухових вправах, які передбачають переміщення тіла у просторових координатах. Вирішальне значення відносної сили проявляється у тих видах

спорту, де учасники поділені на вагові категорії. Швидкісна сила – це здатність з великою швидкістю долати помірний опір. Вона є особливим проявом сили у визначеному діапазоні величин зовнішнього опору. Вибухова сила – це здатність проявити якнайбільше зусилля за короткий час. Експерти стверджують, що «вона має вирішальне значення у таких рухових діях, які вимагають прояву великої потужності у напруженні м'язів. У більшості фізичних вправ, де вибухова сила має провідне значення, прояву вибухового скорочення м'язів в основній фазі руху передують механічне їх розтягнення» [176, с. 109].

Для раціонального та гуманістичного використання сили молодь має навчитись самодисципліні й зібраності. Культура бойових мистецтв спрямовує людину на застосування методик самовиховання й самоконтролю, сприяє зібраності не тільки під час тренування, а й у повсякденному житті.

Як зазначає З. Охріменко, хортинг чинить позитивний вплив на особистість, стиль її життя, способи комунікації з навколишнім світом. Фактично, молода людина навчається на особистому прикладі визначати переваги й недоліки дисциплінованої й недисциплінованої поведінки, розуміти важливість самовдосконалення, альтруїстичних настанов як антиподу егоїзму. У комплексі це дозволяє виховувати такі якості як самоконтроль, відповідальність, цілеспрямованість, самодисципліну, формує настанови до саморозвитку, гідного та толерантного відношення до інших людей, навички напрацьовувати рішення у нестандартних ситуаціях [241, с. 112].

У прикладному плані освоєння прийомів бойових мистецтв не можливо без таких духовних якостей людини як сила волі, зібраність, концентрація сили та самодисципліна.

Аналізуючи вплив Шотокан карате-до на становлення вищенаведених характеристик особистості, Ю. Яремчук констатує, що з перших днів знаходження у додзьо (зал для тренування) всі учні мають запам'ятати три правила – повага, дисципліна, любов до праці. Дисципліна у додзьо це не тільки хороша поведінка та дотримання правил внутрішнього розпорядку. Дисциплінована поведінка трактується значно ширше й вбирає в себе такі

елементи: у першу чергу, це «дисципліна рухів» – вкрай важливо постійно тренувати правильне виконанням базових технік, не допускаючи неправильного запам'ятовування основних рухів. У другу чергу, це темп виконання команд та настанов тренера під час змін розташування каратека в доджьо, що надає можливість уникати травмувань та зіткнень на тренуванні. У третю чергу, це взаємопоміч й максимально коректне виконання настанов тренера під час роботи у парах, що сприятиме разом з партнером кращому засвоєнню техніки ведення бою. Особливо важливими є самодисципліна та самоорганізація – «наявність акуратних каратегі (одяг для занять східними бойовими мистецтвами, які у нас часто називають кімоно) та обі (пояса) потрібного кольору. Повага в доджьо передбачає, що кожна людина має якості, за які її треба поважати. Неповага до супротивника або слабшого партнера може призвести до недооцінки його сили, розслаблення і, врешті, до поразки. Працелюбність каратека є показником його ставлення до обраного бойового мистецтва» [403, с. 320].

У свою чергу, зібраність та самодисципліна є підґрунтям для розвитку у молодій людини технік саморегуляції свого фізичного й психічного стану. Розкриваючи вплив бойових мистецтв на даний процес, С. Кубіцький та К. Соболук доводять, що механізми саморегуляції базуються на таких структурних компонентах самосвідомості, як: самооцінка, образ «Я», рівень домагань, що дозволяє спрогнозувати істотну кореляцію між самоконтролем (саморегуляцією) та опанування практик бойових мистецтв. Заняття бойовими мистецтвами, які вбирають в себе як фізичну підготовку, так й духовне становлення є підґрунтям гармонійного розвитку підростаючого покоління. Взаємодіючи з ровесниками й учителем, підліток навчається самоконтролю щодо власних емоцій. Під впливом занять з бойових мистецтв в нього формується ціннісна система, а також уявлення про етичну саморегуляцію своїх вчинків. Будучи авторитетною особистістю, тренер з бойових мистецтв формує в учнів мотивацію до саморозвитку й самовдосконалення, до стійкості й досягнення успіху, що у підсумку дозволяє молодій людині управляти власним внутрішнім світом. Отже, «спорт і бойові мистецтва формують у підлітків

позитивний образ «Я», адекватну самооцінку, стійкість, цілеспрямованість, що в свою чергу забезпечує швидкий і гармонійний розвиток саморегуляції поведінки. Зважаючи на кризовий, віковий період подібні заняття дозволяють запобігти розвитку деструктивних тенденцій й розвинути в молодому поколінні соціально бажані риси характеру» [169, с. 297].

Продовжуючи вищеозначені роздуми фахівці з самбо фіксують декілька етапів, на яких відбувається формування сили волі, зібраності, концентрації сили та самодисципліни у студентської молоді:

- перший етап – самоствердження як важливий чинник самоорганізації, боротьба з внутрішнім спротивом або корекція усталеного способу життя. Наприклад, для покращення фізичного стану варто скорегувати режим дня у відповідності до настанов тренера, налагодити правильне харчування, постійно робити фізичні вправи, дотримуватись здорового способу життя;

- другий етап – постійна оцінка власних досягнень та об'єктивна характеристика та корегування фізичних параметрів для подальшого вдосконалення фізичної форми;

- третій етап – самопланування, на якому відбувається визначення етапів, ресурсів та методів подальшого фізичного самовдосконалення;

- четвертий етап – цілеспрямована та наполеглива реалізація визначених планів. На цьому етапі, фізичний саморозвиток учня (студента) має стати органічною складовою його способу життя, основою опанування техніки прийомів самбо для самозахисту й нападу. У результаті боротьба самбо у єдності з стандартною фізичною підготовкою сприяє розвитку у спортсменів таких характеристик як швидкість реакції, спритність виконання фізичних вправ, витривалість на змаганнях, сила гнучкість тіла тощо [192, с. 331].

Узагальнюючи позитивний вплив самбо на фізичне й психологічне здоров'я молоді М. Лях та С. Хоменко стверджують, що практикуючи самбо, молодь комплексно розвивається й постійно тренує вольові якості, витривалість, цілеспрямованість, стає більш наполегливою у досягненні життєвих планів,

відшліфовує елементи самодисципліни та самоконтролю, набуває громадянської та особистісної зрілості й компетентності, стаючи підготовленою до захисту Батьківщини. Наукове дослідження вищезначених фахівців показало, що «заняття боротьбою самбо впливають не лише на загальний розвиток фізичних якостей та координаційних здібностей студентів, а й сприяють їх всебічній досконалості та зміцненню здоров'я. Водночас, заняття самбо є найбільш сприятливим мотивом і потужним спонукальним імпульсом до вдосконалення фізичних і морально-вольових якостей, чим і обумовлена необхідність залучення студентів до цього національного виду спорту» [191, с. 62].

Разом з тим варто зауважити, що становлення сили волі, зібраності, концентрації сили та самодисципліни у молодій людини, яка обрала шлях бойових мистецтв, відбувається індивідуально з урахуванням її психофізичних особливостей. Застосовуючи загальну методику навчання молоді бойовим мистецтвам, тренер також має розробити й індивідуальні засоби опанування нових технік й напрацювання психологічних якостей у цій царині.

Приймаючи рішення займатись бойовими мистецтвами, молодь керується різноманітними спонукальними мотивами, одним з основних серед яких є бажання набути навичок самозахисту. Саме тому проблема **освоєння бойових мистецтв в контексті (як засіб) навчання самооборони** потребує особливої уваги.

Самооборона являє собою комплекс фізичних, бойових та психологічних прийомів, що передбачають виживання людини у екстремальних ситуаціях різного рівня.

У цьому контексті Б. Шаповалов зазначає, що техніка самооборони та технічна підготовленість спортсмена не є синонімічними поняттями. Техніка ведення бою визначається як ступінь опанування спортсменом системою рухів, що входять до певного виду бойового мистецтва. В той же час, непрофесійні рухові дії спортсмена, що мають суттєві недоліки, не можна віднести до спортивної техніки бойового мистецтва. Вочевидь, технічна готовність спортсмена є складовою єдиної системи фізичного, психічного, тактичного

розвитку бійця-професіонала, який обумовлений об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Також, «у структурі технічної підготовленості виділяють базові та додаткові рухи. Базові рухи та дії складають основу технічної оснащеності певного виду самозахисту (бойового мистецтва). Без них неможливий ефективний самозахист, як для спортсмена без базових рухів неможлива ефективна змагальна діяльність із певного виду спорту. Засвоєння базових рухів є обов'язковим» [378, с. 37].

Вочевидь, техніка самозахисту у бойових мистецтвах базується на низці рухів, що забезпечують максимальне збереження здоров'я того, хто захищається. Майже всі бойові мистецтва містять прийоми з самозахисту, але в той же час існують стилі, які цьому аспекту приділяють більше уваги.

I. Туряниця переконує, що у переліку різновидів самооборони, які відомі народам світу, саме боротьба дзюдо посідає одне з чільних місць. Унікальність цієї боротьби полягає як у наявності різноманітних прийомів (понад десятки тисяч), так і в тому, що вона не нівелює національну ексклюзивність інших різновидів боротьби, включаючи їх техніки у свою скарбницю. Як відомо, дзюдо об'єднує технічні прийоми та засвоєння навичок самострахування під час падіння на спину, на бік, живіт, а також передбачає страхування партнера при реалізації різних прийомів. Арсенал техніки дзюдо містить: 1) захвати за руки, ноги, куртку чи пояс; 2) рухи, що сприяють контрольованому контакту з опорою і вибір впевненої стійки для здійснення атаки; 3) техніки боротьби у стійці з метою порушення рівноваги супротивника; 4) підніжки, підсічки, зачепи та інші засоби боротьби з застосуванням ніг, які спрямовані на здобуття переваги на змаганнях і на розвиток атакуючих дій. Важливо розуміти, що «кидки в дзюдо вимагають акробатичної спритності і сміливості, виконуються у всіх напрямках: через стегно, голову, спину, груди. Використання в дзюдо різноманітних технічних прийомів пред'являє високі вимоги до психомоторної здібності: необхідно швидко і точно координувати роботу багатьох ланок руху при виконанні підсічок, підніжок, кидків, підхватів, зачепів, вертушок і інших

атакуючих дій та контрприйомів, що у свою чергу також потребує гарної фізичної підготовки» [341, с. 121].

Техніка самооборони у бойових мистецтвах передбачає засвоєння певних прийомів, які дозволять захистити себе від сильнішого супротивника, групи нападників, людини, яка озброєна тощо.

У цьому сенсі фахівці з хортингу підкреслюють наступне, що цей різновид бойового мистецтва передбачає засоби набуття перемоги над озброєним та сильнішим фізично противником. Також прийоми хортингу спрямовані на протистояння з багатьма супротивниками, шляхом перетворення будь-якого органу або частини тіла у засіб боротьби. Всебічно тренований хортингіст як правило володіє багатьма прийомами протидії супротивнику. Такі прийоми передбачають загартованість м'язів та кінцівок, а також напрацьований арсенал техніки кидків. Професійно підготовлений хортингіст має володіти технікою «одного удару», коли для перемоги достатньо нанести точний удар у больову зону на тілі супротивника. Загалом, протягом свого існування хортинг був, у першу чергу, мистецтвом самозахисту. Як відомо, «у реальному житті етикетом хортингу спортсменам заборонено застосовувати прийоми для нападу. Хортингіст користується ними тільки для відбиття атак противників. «Ніколи не застосовуй прийоми хортингу для скоєння зла іншим людям» – така головна заповідь цього різновиду самооборони, яку прищеплюють кожному, хто вперше вдягнув хортівку й почав навчатися прийомів хортингу» [98, с. 18].

Відповідно здійснюючи самооборону, необхідно намагатись розраховувати силу таким чином, щоб відповідь на напад за можливістю була співмірною. Навіть у таких екстремальних ситуаціях принцип «не нашкодь» залишається актуальним для майстра бойових мистецтв.

Досліджуючи бойові мистецтва як засіб самооборони, окремі науковці звертаються до гендерних аспектів цієї проблеми, зокрема аналізуючи особливості самозахисту у жінок.

На думку С. Ювченка, жінка у бойових ситуаціях вправі застосовувати різноманітні підручні засоби заради самозахисту та захисту своєї родини та

дитини. Одним з популярних прийомів, які використовує у художніх фільмах Дольф Лундгрєн, Жан Клод Вандам та інші відомі актори є больове захоплення кисті противника. Руки затискають долонею у такий спосіб, щоб великі пальці впирались у зону четвертої п'ясткової кістки, а інші пальці охоплюють кисть з обох сторін. Далі необхідно з середньою силою зігнути кисть нападника й повернути її в бік великого пальця, тягнучи її на себе. Такому прийому може навчитись навіть невідгодувана фізично жінка, що захистить її у небезпечній ситуації. Але у процесі оволодіння жінкою прийомами самозахисту необхідність в таких засобах самооборони відходить на другий план. З стародавніх часів корифеї японської системи самозахисту айкі-до зазначали, що вони відповідальні за здоров'я свого супротивника. Базовий принцип жіночого самозахисту – використання енергетики супротивника проти нього самого. Не варто здійснювати спротив натиску супротивника. Так, у випадку, коли противник тягне вас на себе – варто зробити крок назустріч та підштовхнути його, якщо він здійснює поштовх необхідно зробити крок назад та в бік. У несподіваній ситуації, яку ви створили для супротивника, він може втратити рівновагу, і тоді можна спробувати провести ефективний прийом при незначних фізичних зусиллях. Як відомо, «м'яке перемагає тверде, слабке перемагає сильне – цей постулат великого китайського філософа даоса Лаоцзи повністю підтверджується теорією і практикою жіночої самооборони. Національні види спорту також користуються великою популярністю серед студентської молоді, адже не вимагають надзвичайної силової підготовки в порівнянні з такими видами спорту як дзюдо, самбо, вільна боротьба та грекоримська боротьба, де для того щоб брати участь у змагальній діяльності необхідно мати за плечима хоча б рік тренувань та здебільшого розпочинати заняття спортом з дитячого віку» [392, с. 542-543].

Маючи меншу фізичну силу порівняно з чоловіками, жінки можуть ефективно використовувати різноманітну техніку бойових мистецтв для самооборони, демонструючи кращу реакцію, застосовуючи несподівані прийоми тощо.

Загалом, на думку експертів, будь-яка система самооборони спрямована на нейтралізацію нападника – нівелювання або зменшення його можливостей нанести фізичну шкоду об'єкту нападу.

Як зазначає А. Гірак, розглядаючи техніки східних бойових мистецтв у контексті самозахисту, кунг-фу базується на тому, що для ефективної самооборони базова техніка спортсмена має містити такі компоненти: 1) вміння наносити удари руками; 2) активно застосовувати удари ногами; 3) володіти технікою захватів; 4) вміти використовувати прийоми боротьби. Кожна з цих технік має своє функціональне навантаження. Зокрема, прийоми за допомогою рук та ніг застосовуються для нанесення шкоди життєвоважливим органам та системам противника, а також для нівелювання його атакуючих дій. Співвідношення бойової роботи руками та ногами може корегуватись в залежності від фізичних та спортивних характеристик противника. Загалом, «мета прийомів боротьби – це позбавлення супротивника рівноваги за допомогою захватів, кидків, підсічок і поштовхів. Кожна з вищерозглянутих категорій бойових мистецтв, маючи свою специфічну особливість та функціональне призначення, окрім того, може як доповнювати одна одну, так і протидіяти одна одній» [66, с. 121].

На сьогоднішній день, у молодій людині є широкий вибір різноманітних бойових мистецтв, які вона може опанувати для ефективного самозахисту. Як свідчить історія, системи самооборони сформувались у багатьох народів світу, а внаслідок глобалізаційних процесів вони є доступними у різних країнах. Бойові мистецтва як техніки самооборони синтезувались з різних стилів та напрямків, вбираючи в себе найбільш раціональні та ефективні прийоми й рухи апробовані під час бою. Однією з показових у цьому сенсі є боротьба самбо, назва якої походить від словосполучення – самозахист без зброї.

У розвиток цієї думки українські науковці підкреслюють, що значна кількість сучасних спортивних технік боротьби базується на трансформованих прийомах взятих з бойових мистецтв. Наприклад, за таким принципом було створено спортивне самбо. Засновниками цієї системи спортивної боротьби були

запозичені техніки: з американської боротьби під назвою «Folk Wremlin»; карате, що розвивалось на американському континенті, в якому синтезовані напрацювання з китайського ушу, гавайського карате, дзюдо, окінавського кенпо, а також ефективні прийоми вуличних бійок; з системи «барильда» – національної монгольської боротьби; англійського боксу; джиуджитсу у бразильському варіанті; з «вовінам в'єт во дао» – в'єтнамського бойового мистецтва; вільної боротьби, яка у свій час була представлена на давньогрецьких Олімпійських ігор; «Гліма» – стародавньої ісландської національної боротьби; з «Калі салат» – філіпінської системи самооборони; бразильського «капоера», техніка самооборони якого представлена у вигляді танцювальних рухів; з «кенпо» – старовинного японського мистецтва змагання на мечях; з вірменської боротьби «кох»; з «курашу» – узбецької національної боротьби; з «кушти» – національної боротьби індійських і пакистанських народів; з «савату» – французького бойового мистецтва та ін. [200, с. 251].

Освоєння та застосування технік бойових мистецтв передбачає не тільки фізично-спортивну складову, а й засвоєння філософії, світоглядних орієнтирів певної школи. Як правило під час занять тренери, поряд з іншими настановами, виховують в учнів повагу до супротивника – повагу до особистості (як людини) загалом.

Виховання поваги до супротивника та до людини загалом забезпечується за допомогою різних педагогічних прийомів та звичаїв, які закладені в традиціях школи бойового мистецтва.

Характеризуючи дану проблему згідно з традиціями Шотокан карате-до, Ю. Яремчук підкреслює, що «з першого дня перебування у додзьо кожен учень повинен засвоїти три речі – дисципліну, повагу та працелюбність. Повага в додзьо передбачає, що кожна людина має якості, за які її треба поважати. Неповага до супротивника або слабшого партнера може призвести до недооцінки його сили, розслаблення і, врешті, до поразки» [402, с. 157].

Для посилення та закріплення виховного ефекту учень даної школи має засвоїти низку ритуалів, що підкреслюють його повагу до вчителя, інших учнів, супротивників, місця де проводиться тренування (змагання) тощо.

Фахівці констатують, що для спортсмена, який займається Шотокан карате-до та іншими бойовими мистецтвами дороговказом має бути гідна мета, благородна ідея. Ритуали у Шотокан карате-до передбачають обов'язкове привітання вчителя та учнів, гідну поведінку учнів молодшого та старшого віку під час тренувань, виконання церемоній висловлення поваги засновнику стилю, ритуальне означення початку і закінчення тренування, обов'язкові поклони перед та після тренувальних вправ у парах чи поєдинку, під час виконання різноманітних вправ тощо. Важливо, що ритуал для особи, яка стала на шлях Шотокан карате-до має стає нормою поведінки та загальною життєвою нормою, що сприятиме процесу опанування знань. Показово, що тренери та учні, які заходять до доджьо або покидають місце тренування завжди вклоняються у бік камідза – особлива локація у доджьо, у якій за стародавніми повір'ями японців знаходяться боги та духи видатних каратеків. Значення ритуалів полягає в тому, що «учні, виконуючи поклін, інтуїтивно виховують правильний стан свідомості під час тренувань. Поклін при вході у доджьо символізує повагу до місця, куди людина прийшла для самовдосконалення, а також її внутрішню готовність виконувати закони та традиції цього місця. Поклін на виході – це подяка за знання та уміння, отримані на занятті» [338, с. 57].

Ритуалам просякнутими повагою до особистості майстра, учнів, традицій, людини загалом характеризується й карате. Як зазначає В. Сасенко, карате базується на повазі та засвоєнні ритуалів та етикету. Так, ритуал у школі кіокушинкай-карате починається фактично до тренування – молоді спортсмени мають, враховуючи ранг, надати дорогу старшим спортсменам. Знаходячись у залі для тренування, а також під час виходу з нього кожен спортсмен здійснює ритуальні уклін та вітання – «Осу». Тренування починається з того, що всі учні вишикуються в одну лінію обличчям до портрета фундатора школи, до прапора та інших символів школи. При цьому старші спортсмени розташовуються по ліву

сторону від учителя. Після того як шиккування закінчилось, сенсей стає обличчям до портрета засновника школи та проголошує команду «сейдза» і опускається спершу на ліве коліно, а потім відповідно на праве коліно для здійснення сидячої медитації – «задзен», що перекладається як «положення духу». Відповідно учні слідують прикладу вчителя. Далі сенсей надає команди: «шинзен ні рей» – і всі повинні виконати уклін символам школи; «Масутацу Ояма рей» – уклін засновникові школи, зображеному на портреті; «мокуси» – закрити очі й настроїтися на тренування (медитація). Приблизно через дві хвилини лунає команда «мокуси яме» – відкрити очі. Учитель повертається до учнів. Старший учень подає команду «сенсей ні рей» (або «семпай ні рей») з уклоном – «Осу». Після чого вчитель подає команду «атагай ні рей» – обопільний уклін з вітанням – «Осу». Після ритуалу вчитель командує «тате», усі піднімаються у основну стійку. Після цього тренування може починатися» [296].

Вочевидь, кожен рух та дія вищенаведених ритуалів виховує в учнів повагу, формує певну ієрархію відносин та виконуваних функцій в межах школи бойових мистецтв. Відповідно, такий стиль поведінки в різних формах екстраполюється учнями (повністю або частково) й на систему соціальних відносин, на коло спілкування та навчання за межами школи бойових мистецтв. Особливо яскраво така тенденція проявляється у східних суспільствах, яке пронизане ритуалами, традиціями, звичаями, в тому числі й шанобливого ставлення до людини.

На нашу думку, тренер з бойових мистецтв має пояснювати учням сутність та важливість поваги людини, наводити приклади гуманного ставлення до супротивника. Загалом, сама духовна атмосфера школи з бойових мистецтв має бути наповнена змагальністю, повагою, гуманізмом, формувати ціннісне ставлення до іншої людини як такої. З точки зору науковців, ціннісне ставлення до іншої людини – це підґрунтя гуманістичного відношення, позитивного та активного міжособистісного діалогу, що базується на повазі до життя людини, глибокому розуміння його значущості як вищої цінності буття. Таке ставлення реалізується у перманентному дотриманні принципів гуманізму, відповідних

правил та цінностей у взаємодії між людьми. Також воно проявляється у альтруїстичному ставленні до життя; усвідомленні важливості інтересів інших людей, їх права та свобод; орієнтаціях на позитивних аспектах людської природи; «здатності до морального вдосконалення; постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності доброзичливості, довірі, співчутті, співпереживанні, доброті, своєчасній допомозі, доброчесності й милосерді; переживанні глибокого задоволення від безкорисливого піклування про людей; терпимості й толерантності до інших моральних поглядів» [135, с. 991].

Особлива роль наставника з бойових мистецтв проявляється в тому, що він опікується не тільки фізичним станом молодої людини, а й дбає про її духовний світ та моральне-ціннісне становлення. На переконання О. Третяка, важливо, щоб виховання ціннісного ставлення до людини здійснювалося в умовах поваги до гідності вихованців, що є першорядною умовою для самоутвердження та розкриття рис дитини. Наставник має дослухатись до дитини, сприймати її аргументи та враховувати їх у плануванні виховної діяльності. Важливо проявляти справжній інтерес до особистих потреб дитини, стимулюючи та направляючи розвиток її моральних якостей. При цьому слід дотримуватись тактовності, аналізувати переживання дитини та її поведінкові реакції, застосовуючи методи невербальної взаємодії; реалізовувати методики, що сприяють активній комунікації; залучати до інтегрованої творчої праці; застосовувати у своїй діяльності гумор, а також «оволодіти тоном і півтоном, слухати і чути учня, не перериваючи його мовлення і навчальні дії; уміти впливати на учня не прямо, а опосередковано і т.п.» [336, с. 259].

Вочевидь, окрім спортивних тренувань у престижних школах з бойових мистецтв обов'язково проводять лекції (бесіди) з підопічними щодо світоглядних традицій даної школи, роз'яснюється значення моральних цінностей, зокрема значущості поваги та шанобливого ставлення до людини. Як правило культивується ідея про те, що супротивник на змаганнях це не ворог, його необхідно перемогти, а не скалічити. Також учням пояснюється сутність

кодексу честі справжнього бійця в якому не має місця ницості, підступності, непомірній жорстокості.

У сучасних умовах особливо важлива роль тренера з бойових мистецтв у роботі з важкими підлітками, які втратили віру у людину, гуманізм, не відчувають поваги до себе та оточуючих. Саме тому, від професійних та моральних характеристик тренера, діяльності заснованої на принципах гуманізму, здатності фахово надавати спортивні знання та навички, методичної готовності прищепити вихованцям зацікавленість займатись спортом, плекати в них цілеспрямованість у досягненні намічених спортивних вершин, тобто від його психо-емоційної та педагогічно-методичної спроможності залежать не тільки спортивні успіхи, але й моральні та вольові характеристики складних підлітків, до яких можна віднести такі: відповідальне ставлення до справи, наполегливість у досягненні мети, дисциплінованість у колективі та суспільстві, самоконтроль та самопланування тощо. Разом з тим, стратегічним напрямком у роботі тренера є трансформація змісту навчання у засоби виховної діяльності, що детермінує визначення важливих навчальних та виховних пріоритетів тренувань: «формування усвідомленого сприйняття важкими підлітками цінності свого здоров'я; розвиток основних фізичних якостей; формування ціннісних орієнтацій та особистісних морально-вольових якостей; навчання важких підлітків володінню емоційно-вольовою сферою, що є необхідним для дотримання норм і правил поведінки; створення умов, за яких важкі підлітки будуть націлені на захист прав та інтересів всіх членів групи (команди), відноситися з повагою до інших та будуть зацікавлені в успіхах один одного» [321, с. 341].

Отже, якщо під час занять з бойових мистецтв молода людина засвоює лише спортивну техніку, вона може стати небезпечною для суспільства, оскільки її фізичний розвиток не синхронізується з духовним – відсутнє розуміння таких важливих цінностей як повага до особистості, шанобливе ставлення до супротивника, здатність свідомо обмежити використання фізичної сили тощо.

Окрім вищерозглянутих якостей молоді бойові мистецтва позитивно впливають на формування впевненості в собі. Уточнюючи сутнісні характеристики впевненості в собі зауважимо, що впевненість у собі – це підґрунтя чуттєвого, емоційного та мотиваційного осмислення суб'єктом своїх реальних можливостей, які відповідають тим завданням, які й формулює для себе людина у екзистенційному та буттєвому вимірах. Чинники й передумови особистої впевненості напряду обумовлені самооцінкою, усвідомленням людиною власних потенційних можливостей, знань, умінь, вольової енергії, які дозволяють суб'єкту задовольнити ту чи іншу потребу, втілити поставлені перед собою завдання. Фахівці доводять – «якщо самокритичність і самооцінка суб'єкта вища або нижча його реально-конкретних можливостей, то в цьому випадку і буде мати місце почуття впевненості, або невпевненості» [361, с. 627].

У структурі впевненості у собі науковці виокремлюють такі складові: поведінковий, емоційний та когнітивний. Когнітивна складова репрезентує віру у особисту ефективність, яка по суті є світоглядною позицією людини, яка адекватно оцінює свої здібності, сильні та слабкі прояви своєї особистості та вбирає в себе саморефлексію та самооцінку. Значний рівень індивідуального самооцінювання в структурі впевненості визначає інтелектуальний комфорт людини, визначає рівень самокритики і слугує підґрунтям для задоволення самим собою. Самоповага – це маркер, який визначає ступінь усвідомлення людиною своїх здібностей й успіху, що є основою духовного розвитку. Натомість, емоційна складова визначає розкутість людини під час соціальних взаємодій. Ця складова є антиподом соціальним фобіям та віддзеркалює позитивний емоційно-психологічний розвиток людини та вбирає в себе навички контролю своїх чуттєвих реакцій, прояви спокійного ставлення до життєвих ситуацій, психологічну стабільність тощо. Поведінкова складова об'єднує наведені вище компоненти, забезпечуючи їх зовнішнє втілення у стилях соціальної адаптації та діяльності. На переконання вчених, «прикладом такої реалізації може служити ініціатива людини, яка проявляється у міжособистісній взаємодії. Цей компонент передбачає також використання особистістю

конкретних правил, що складаються з окремих навичок прояву впевненості. Це відповідна постава, рухи, хода, жести, міміка, погляд, манера говорити та ін.» [361, с. 77-78].

Безсумнівно, систематичне заняття бойовими мистецтвами загартовує характер та фізичні сили людини, сприяючи формуванню всіх вищенаведених компонентів впевненості у собі.

Загалом, «для особистості з гармонійним видом упевненості характерним є збалансований розвиток когнітивного, емоційно-оцінювального, мотиваційно-цільового та поведінкового компонентів, що виражається у правильному розумінні впевненості в собі, визнанні важливості впевненості для розвитку та досягнення цілей; мотивації до успіху; адекватній самооцінці; невисокому рівні тривожності; ініціативі в соціальних контактах і соціальній сміливості, стабільності поведінкових проявів упевненості в собі» [206, с. 44].

Як зауважують дослідники Р. Стасюк М., О. Левковец, С. Песоцький, спорт сприяє формуванню морально-етичних якостей людини, розвиває в неї волю та психоемоційну сферу, а також естетичні характеристики. Він є засобом виховання характеру людини, а саме тих його показників, що знаходять відбиток у комунікації у соціальному середовищі. Також спорт позитивно впливає на розвиток інтелекту людини. Активні вправи, що містяться в його основі допомагають:

- усвідомити людиною свої фізичні можливості;
- розвинути спостережливість та здатність до зосередження уваги;
- розвинути швидкість реакції в умовах, що динамічно змінюються;
- розвинути когнітивні здібності, оскільки спорт передбачає елементи творчості, коли в процесі тренування «треба аналізувати причини успіхів та невдач своїх досягнень, правильно оцінити ситуацію, що виникла, вести пошук шляхів раціонального вирішення рухових задач» [309, с. 120].

Досягаючи успіхів у спорті, бойових мистецтвах зокрема, молода людина вчиться реалізовувати поставлену мету, долати труднощі, бути

дисциплінованою, наполегливою та вольовою, що у підсумку становить підґрунтя впевненості у собі. Обґрунтовуючи дану ідею, звернемося до наукової праці Ю. Яремчука під назвою «Соціально-психологічні аспекти у тренуваннях студентів з карате-до», в якій він констатує, що вправи з карате-до ґрунтуються на жорсткій дисципліні, яка може обмежувати кількість осіб, що здатні витримати такий графік та досягти значних успіхів у цьому виді спорту. Насичені тренування як правило є причиною відмови окремих осіб від занять карате-до. До таких осіб відносяться ті, хто не готовий наполегливо працювати, кому не до вподоби жорстка дисципліна або змагальний дух. Як відомо, значних результатів у карате-до досягають ті спортсмени, які налаштовані щоденно тренуватись. «Набута впевненість у своїх силах є нагородою, яку отримує каратист незабаром після початку занять. Фізична сила, набута за короткий проміжок часу, має вирішальний вплив на людину» [404, с. 144].

Під впливом занять з бойових мистецтв – систематичному тренуванні, перемог на змаганнях, спілкуванні з тренером та товаришами по спортивній школі, набуття авторитету на тлі спортивних досягнень, молода людина поступово набуває рис впевненої поведінки.

З точки зору А. Сальтера, можна виокремити наступні важливі критерії впевненої поведінки:

- мовленнєва емоційність, яка передбачає відкрите вираження за допомогою мовних засобів власних відчуттів;
- мовленнєва експресивність як виразне формулювання відчуттів у невербальній формі, органічне поєднання між словами та стилем мовлення;
- «атакуючий» характер висловлювань щодо власних думок та намірів, ігноруючи ставлення інших людей до них;
- часте застосування слова «Я» як акцентуація на своїй позиції та бажанні її захищати, обґрунтовувати;
- сприйняття схвальної оцінки як відмова від самоприниження та меншовартості;

- імпровізаційна артикуляція думок як творче вираження почуттів і намірів, схильність до креативності [207, с. 137].

На нашу думку, деякі з вищезначених рис впевненої поведінки для спортсмена з бойових мистецтв можуть бути уточнені. Так, експресивність мовлення дещо протирічить стриманості та самоконтролю бійця з бойових мистецтв. Навпаки, його мовлення має бути чітким, розсудливим, спокійним, що є ознакою впевненості у собі. Також, імпровізація як відмова від планування, може розглядатися, на наше переконання, лише у контексті здійснення змагання, пошуку нестандартних рішень у боротьбі з супротивником, а інші аспекти – режим тренування спортсмена, психологічна та фізична підготовка навпаки потребують системності та послідовності виконання певних алгоритмів.

Здійснюючи формування впевненості у собі у вихованців шкіл (секцій) з бойових мистецтв, варто керуватись загальними принципами виховного процесу визначеними І. Бехом як базових для розвитку особистості:

- гуманізм й педагогічний оптимізм;
- об'єктивність й науковість;
- комплексність, системність й систематичність;
- детермінізм та розвиток;
- індивідуальний й особистісний підходи [324, с. 22].

Разом з тим, дані принципи потребують конкретизації та корекції в залежності від специфіки виховного та тренувального процесів певної школи з бойових мистецтв з урахуванням її традицій й напрацьованих методик формування морально-ціннісних якостей особистості.

Формування впевненості в собі в процесі занять з бойових мистецтв багато в чому забезпечується здоровою атмосферою у колективі, вмінням тренера підтримати учня у складні моменти, вчасно надати адекватну оцінку його успіхам, не акцентуючи значну увагу на недоліках. Опановуючи бойові мистецтва, молода людина має навчитися долати власні страхи, комплекси, різноманітні форми невпевненості у собі.

Досвід фахівців показує, що тренер має створити ситуацію успіху у колективі, що допоможе учням подолати невпевненість у собі та повірити у власні сили. Г. Коберник зауважує, що формування успіху має певну послідовність, яка виглядає таким чином: нівелювання фобій у колективі; створення у вихованців невідворотності позитивного результату (програмування успіху); всебічне інструктування вихованців про засоби й форми діяльності; застосування мотиваційної компоненти до учнів; стимулювання активності у колективі; здійснення оцінювання не тільки результату у цілому, але й його деталей у позитивному ключі [137, с. 122].

Формування впевненості у собі у процесі занять з бойових мистецтв відбувається поетапно з урахуванням вікових психофізичних характеристик учнів, їх здібностей щодо засвоєння спортивної техніки, внутрішніх настанов стосовно самооцінки власних успіхів та невдач тощо.

Необхідно зазначити, що у школах (секціях) з бойових мистецтв важливим чинником формування у вихованців впевненості в собі є **становлення командного духу й уміння керувати колективом**.

Узагальнюючи низку наукових джерел О. Завальнюк констатує, що спортсменам, які складають колектив, притаманні такі характеристики: колективна віра у позитивний результат; емпатія щодо успіху або поразки будь-якого учасника команди як механізм емоційно-психологічного єднання колективу; колективістська самоідентифікація спортсменів, що передбачає оцінювання зовнішніх впливів крізь призму інтересів й потреб команди; задоволеність командними діями. Можна стверджувати, що «для спортивного колективу характерним є ідейна цілеспрямованість, єдність зовнішньої та внутрішньої організації, дружба, співпраця і взаємозв'язок, взаємна вимогливість, прагнення до безперервного росту практичних навичок і теоретичних знань, до зростання спортивних результатів» [101, с. 290].

Вищезначені риси командного духу є невід'ємною складовою діяльності спортивних шкіл та секцій з бойових мистецтв. Відповідно молодь, потрапляючи у такі колективи, під впливом загальної психологічної атмосфери починає

сприймати цінності колективної роботи, розуміти її переваги для досягнення спортивних результатів.

Чим якісніші показники команди, у нашому випадку з бойових мистецтв, тим гармонійніше буде відбуватись розвиток молодої людини у фізичному та морально-психологічному вимірах.

Для розуміння особливостей становлення командного духу в процесі заняття бойовими мистецтвами, з'ясуємо характерні риси феномену «команда». На переконання Г. Ложкіна, команда характеризується низкою ознак, базові з яких такі:

- команда передбачає наявність трьох та більше учасників;
- учасники команди відіграють свої спеціальні ролі та беруть участь у колективному досягненні поставленої мети;
- команда характеризується неповторними рисами, які не є тотожними з індивідуальними характеристиками окремих її учасників;
- команді притаманна конструктивна комунікація усередині, в ній, як правило, домінують неформальні зв'язки;
- команда характеризується прозорою структурою, яка дозволяє досягти визначених цілей й завдань;
- існування команди напряму залежить від її здатності адекватно оцінювати свою ефективність;
- команда – це як правило, відносно довго існуюче об'єднання, тому що за короткий проміжок часу вона не зможе реалізувати свої завдання та належним чином розвинутих;
- «команда для її учасників обов'язково є як групою членства, так і референтною групою. (Референтною є група, норми якої людина приймає для себе, хоча учасником її може й не бути. Група членства – це група, членом якої є особа, але норми її може й не приймати. Команда – це група, жоден учасник якої не може не приймати її норм)» [183].

У контексті нашої наукової розвідки, команда з бойових мистецтв складається з колективу тренерів та учнів різних поколінь, діяльність якого базується на традиціях, нормах й філософії певного напрямку у цій царині. Разом з тим, зауважимо, що становлення командного духу відбувається не тільки під час тренувань, а й у спільному відпочинку, проведенні дозвілля поза межами спортивної школи – святкування певних подій, екскурсії пізнавально-розважального характеру, туристичні подорожі тощо. Всі ці форми розвитку командного духу під час перебування в школі з бойових мистецтв є доцільними й важливими, оскільки надають можливість більше пізнати один одного в так званих неформальних ситуаціях.

Займаючись бойовими мистецтвами, молода людина проходить низку етапів соціалізації у спортивному середовищі, характеристики якої безпосередньо залежать від командного духу її оточення. З точки зору О. Сидорової, можна визначити низку етапів соціалізації людини під час заняття спортом:

- перший етап: на даному етапі майбутньому спортсмену доводять інформацію про важливість подолання стресу і формують у нього мотивацію до активного спортивного життя;

- другий етап: цей етап передбачає розкриття здібностей спортсмена та виховання прагнення до самовдосконалення як підґрунтя для подальшої соціалізації. Спортсмену створюють максимальні умови для досягнення відносного успіху, але не вимагають від нього високих результатів, наприклад стати чемпіоном;

- третій етап: на цьому етапі відбувається подальший поетапний розвиток майстерності спортсменів через професійне спілкування, взаємну допомогу, реалізацію спільних командних інтересів [297, с. 90].

Соціалізуючись під час занять з бойових мистецтв, молодь також набуває вмінь керувати колективом: засвоюючи режим тренування, спостерігаючи за тренером, виконуючи команди, відповідаючи за певні аспекти тренувального процесу тощо. Знаходячись у секції (школі) з бойових мистецтв, учні, особливо

старшого віку, мають змогу засвоювати низку навичок та функцій (перш за все спостерігаючи за тренером) необхідних для керування колективом:

- просвітницька – передбачає ретрансляцію вихованцям необхідних знань та навичок. Вона ґрунтується на пізнавальній діяльності для набуття вищого рівня професійних вмінь та знань, напрацюванні методик для викладання матеріалу у цікавій для вихованців формі;

- виховна – спрямована на розвиток морально-вольових якостей людини, становлення в неї здорового способу життя на основі спорту та фізкультури. Ця функція передбачає наявність таких компетентностей: прогнозування наслідків виховної та педагогічної діяльності, зокрема потенційно сформованих цінностей та ідеалів учня;

- оздоровча – пов'язана з застосуванням у навчальному та виховному процесах низки методів розвитку фізичної активності учня з метою його всебічного розвитку, збільшення рівня працездатності, зміцнення психофізичного та емоційно-інтелектуального здоров'я та утворення на цій основі підвалин для здорового способу життя;

- рухова – передбачає застосування у навчальному та виховному процесах відповідних спортивних методик, які сприяють зміцненню фізичних кондицій учня, розвивають у нього рухові уміння та навички. Ґрунтується на навичках правильного виконання фізичних вправ та розвитку спортивної техніки;

- проектувальна – ґрунтується на визначеній меті для здійснення стратегічного та поточно-оперативного планування фізкультурної та спортивної діяльності. Вона обумовлена фаховим пошуком навчально-виховного матеріалу, раціональним підбором методик викладання певних курсів та формами проведенням фізкультурних та спортивних змагань, враховуючи вікові, гендерні та особистісні характеристики учнів;

- конструктивна – являє собою фаховий відбір, створення та втілення, адекватних наявним умовам, методик реалізації різноманітних форм спортивних

занять. Ця функція передбачає наступні навички та вміння: формулювання мети та завдань навчального й виховного процесів; наукова селекція методів та прийомів для здійснення фізкультурної активності;

- організаційно-управлінська – передбачає створення матеріально-технічної бази для проведення спортивних заходів та ефективне управління навчально-виховним циклом. Навички для реалізації цієї функції є такими: організація й забезпечення обладнанням та інвентарем фізкультурну та спортивну діяльність, здатність скоординувати та контролювати школярів під час виконанням спортивних вправ, підтримання санітарних вимог та заходів з безпеки на заняттях спортом;

- комунікативна – здатність організувати формальну й неформальну взаємодію з вихованцями, підтримувати конструктивні зв'язки з спортивними організаціями, школами та об'єднаннями [103, с. 141].

Таким чином, становлення командного духу й уміння керувати колективом активно формуються у молоді саме під час занять з бойових мистецтв – довготривалого перебування у школі (секції), засвоєння позитивних прикладів у цьому напрямі, що подають тренери, найбільш успішні вихованці.

Висновки до четвертого розділу

У підсумках до цього розділу зазначимо, що бойові мистецтва цілком природньо вписуються у систему фізичного й духовного виховання молоді та дозволяють розвинути в неї найкращі якості: фізичну й духовну стійкість, самодисципліну, повагу до традицій та звичаїв країни, вміння концентрувати й розподіляти енергію, навички приборкання емоцій та подолання труднощів.

Також бойові мистецтва, окрім традиційних завдань фізичного й духовного розвитку школярів, сприятиме національно-патріотичному та громадянському вихованню особистості, що є базовою ідеєю Концепції Нової української школи. Загалом вони становлять підґрунтя гармонійного розвитку молоді людини, допомагають засвоєнню громадянських та моральних цінностей.

Методики бойових мистецтв є неоціненними у розвитку сили волі, зібраності, концентрації сили та самодисципліни у сучасної молоді. Разом з тим, становлення сили волі, зібраності, концентрації сили та самодисципліни у молодій людині, яка обрала шлях бойових мистецтв, відбувається індивідуально з урахуванням її психофізичних особливостей.

На сьогоднішній день, у молоді є широкий вибір різноманітних бойових мистецтв, які вона може опанувати для ефективного самозахисту. Як свідчить історія, системи самооборони сформувались у багатьох народів світу, а внаслідок глобалізаційних процесів вони є доступними у різних країнах. Бойові мистецтва як техніки самооборони синтезувались з різних стилів та напрямків, вбираючи в себе найбільш раціональні та ефективні прийоми й рухи апробовані під час бою.

У процесі занять з бойових мистецтв, тренер має пояснювати учням сутність та важливість поваги людини, наводити приклади гуманного ставлення до супротивника. Загалом, сама духовна атмосфера школи з бойових мистецтв має бути наповнена змагальністю, повагою, гуманізмом, формувати ціннісне ставлення до іншої людини як такої.

Необхідно зауважити, що під впливом занять з бойових мистецтв – систематичному тренуванні, перемог на змаганнях, спілкуванні з тренером та товаришами по спортивній школі, набуття авторитету на тлі спортивних досягнень, молода людина поступово набуває рис впевненої поведінки. Даний аспект є вкрай важливим у особистісному розвитку, сприяючи не тільки подальшим спортивним успіхам, а й кращій адаптації людини у соціальному середовищі.

Перебуваючи у спортивній школі з бойових мистецтв, у молоді відбувається становлення командного духу й формуються уміння керувати колективом. Потрапляючи у такі спільноти, вихованець під впливом загальної психологічної атмосфери починає сприймати цінності колективної роботи, розуміти її переваги для досягнення спортивних й життєвих результатів.

РОЗДІЛ 5

СУЧАСНЕ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ВИШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

5.1. Становлення військово-патріотичного виховання в Україні: основні наративи та виклики

Військово-патріотичне виховання у сучасній українській державі постає як особлива форма соціальної практики, що обумовлена історично та складається з багатоманітних ідеологічних, навчально-методичних, програмно-нормативних та організаційно-педагогічних компонентів, що покликані забезпечити військово-патріотичне виховання української молоді, спираючись на національні традиції та сучасні суспільні потреби [113, с. 388].

Поняття військово-патріотичного виховання як цілеспрямований, організований процес формування готовності молоді до захисту Батьківщини, у тому числі до військової служби в Збройних Силах України, безпосередньо пов'язано з освітою, обороноздатністю держави, культурним і духовним розвитком суспільства. У цих контекстах воно було ґрунтовно осмислено на сторінках радянської наукової літератури, починаючи з 1960-х років. У цьому зв'язку варто згадати роботи Л. Сквирського «Військово-патріотичне виховання школярів» (1965) та Л. Бублика і Н. Іванова «Військово-патріотичне виховання молоді» (1966)», які ретельно досліджує М. Зубалов. Визначення, які пропонуються вище згадуваними авторами, досі не втратили актуальності. Зокрема, Л. Сквирський у військово-патріотичному вихованні молоді акцентує увагу на пропаганді військових знань, бойових традицій народу і його Збройних Сил. А Л. Бублик і Н. Іванов, трактуючи сутність військово-патріотичного виховання, дають вичерпну характеристику відповідних форм виховної роботи: роз'яснення підростаючому поколінню ідей і проявів патріотизму та необхідності захисту Вітчизни; ознайомлення молоді з героїчним минулим свого народу, його військовою історією та бойовими традиціями; розповсюдження

військових знань та опанування практичних навичок військової справи; формування у молоді призовного віку готовності до служби в армії, інтересу до військової справи загалом та до навчання на військово-технічних спеціальностях зокрема, а також здатності загартовувати себе фізично та морально [114, с. 271].

Ці джерела підтверджують той факт, що багатоманітні форми та заходи військово-патріотичного виховання інтенсивно розвивались у радянській Україні до середини 1980-их років, а військово-патріотичне виховання сприймалось як відносно самостійна частина морального виховання, що «нерозривно зв'язана з військово-освітньою роботою і військово-фізичною підготовкою, яка полягає в формуванні моральних якостей воїна-патріота, у вихованні готовності до захисту Вітчизни, любові й поваги до героїчних традицій народу і Збройних Сил та військової професії» [114, с. 276].

В останні роки існування СРСР та перші роки становлення української державності ідеї військово-патріотичного виховання відійшли на другий план. Коли на порядку денному були питання роззброєння, а також націотворення, демократизації суспільно-політичних процесів та становлення ринкової економіки питання військово-патріотичного виховання були не на часі. Воно опинилось у певній мірі на периферії навчально-виховного процесу. А про військово-патріотичне виховання згадували лише в дні державних свят. Як наслідок падав авторитет української армії, військові служби, втрачала колишню популярність професія військовослужбовця. Окрім того, з кожним роком інтерес юнацтва до військово-патріотичних заходів зменшується, що пов'язано між іншим з розвитком інформаційних технологій, соціальних медіа, що пропонують молоді альтернативні цінності та дозволя, скороченням годин на вивчення шкільних предметів, що орієнтовані на ознайомлення з військовою справою, допризовну підготовку та фізичну культуру. До факторів, що протягом років зумовлювали падіння інтересу до військово-патріотичного виховання молоді М.Д. Зубалій також відносить, відсутність організованої роботи у галузі військово-патріотичного виховання за місцем проживання; відставання наукових та методичних розробок у відповідній галузі від запитів сучасності;

втрату значущості військово-патріотичної роботи в закладах освіти і відповідно недостатній контроль за її станом та результатами з боку керівництва освітою; невідповідність кваліфікації викладачів спеціалізованих предметів й загальну низьку якість організації та проведення масових військово-патріотичних заходів у школі та закладах позашкільної освіти [113, с. 389].

Деклароване патріотичне виховання молоді носило здебільшого формальний характер. Автори Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, що затверджено Наказом МОН України від 06.06.2022 № 527, висловлюють думку, що «до сьогодні українська освіта не мала переконливої і позитивної україноцентричної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи боялися взагалі терміну «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнопольовому або неорадянському вимірі» [154]. Український політик та дослідник В. Мокан, що нині активно пропагує військово-патріотичну роботу, наголошує на тому, що несистемна політика української держави в 1990-х та 2000-х роках у відповідній сфері «багато в чому «приспала» патріотичну свідомість українців до 2014-го року, коли Росія, застосовуючи гібридні методи війни, здійснила окупацію Криму та частину територій Донецької та Луганської областей» [217], що призвело з часом до розв'язання повномасштабної війни.

Разом з цим, варто відзначити, що питання військово-патріотичного виховання молоді в Україні на державному рівні постало на початку 2000-х років. Зокрема Указом Президента від 25.10.2002 року № 948/2002 було прийнято Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді [264], у яку вносились незначні зміни і доповнення у 2003 та 2014 роках. У цьому документі здебільшого йшлося про допризовну підготовку молоді й було виокремлено наступні її напрямки: вивчення історичного розвитку українських військ від княжих часів до сучасних років, ознайомлення з військовим законодавством, структурою та завданнями Збройних Сил України та інших військових формувань, основами цивільної оборони України, отримання практичних навичок у військовій справі, включаючи стрільбу,

тактику, фізичну підготовку та медичну допомогу, а також відповідну психологічну підготовку.

У тексті документу також було підтверджено, що допризовна підготовка є обов'язковим предметом навчання у вищих навчальних закладах I і II рівнів акредитації, професійно-технічних та загальноосвітніх навчальних закладах. Ця підготовка проводиться за програмами, затвердженими відповідно до законодавства та узгодженими з Міністерством оборони України [264]. Характеризуючи цю концепцію, яка досі є чинною, экс-заступник міністра у справах ветеранів України, учасник АТО О. Терещенко вважає, що «ця концепція заснована ще на радянському баченні військової повинності» [5].

Усвідомлення нагальної потреби у відродженні кращих традицій та розвитку нових підходів військово-патріотичного виховання української молоді відбулось у 2014 році, коли постала реальна загроза територіальній цілісності України та українці хлопці мали взяти у руки не навчальну, а справжню бойову зброю та використовувати її проти армії колишнього братського народу. Саме з 2014 року один за одним затверджуються державні документи, націлені на побудову всеукраїнської державної системи військово-патріотичного виховання. Ця система спрямована на цілеспрямоване формування у молодого покоління високих рівнів патріотизму, морально-психологічної стійкості, інтелектуальних та фізичних якостей, що необхідні для військової служби та захисту України. У цьому контексті варто згадати Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді, що було затверджено Наказом МОН України 16.06.2015 № 641 (втратив чинність на підставі Наказу МОН № 527 від 06.06.2022) [263], Стратегію національно-патріотичного виховання на 2016-2020 рр., що було затверджено Указом Президента України 580 від 13 жовтня 2015 (втратив чинність на підставі Указу Президента № 286/2019 від 18.05.2019) [267], Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, що затверджена наказом МОН України № 1038 від 29 липня 2019 р. [154]; «Стратегію національно-патріотичного виховання», затверджену Указом Президента України від 21 травня 2019 р. № 286/2019 [273]; «Стратегію

національної безпеки України», затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 [266]; «Стратегію воєнної безпеки України» [266], затверджену Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 та ін.

На жаль, прийняття відповідних документів само собою ще не забезпечує формування необхідних якостей молоді для військової служби та захисту України. Аналіз практики освітньої та виховної роботи в сучасній українській школі, що здійснений авторами навчально-методичного посібника «Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації» (2022), демонструє, що у багатьох школах рівень організації та проведення військово-патріотичного виховання не відповідає сучасним стандартам та залишає бажати кращого. Спостерігається відсутність системності та послідовності, а також фрагментарність у впровадженні військово-патріотичних програм у освітніх закладах I, II та III ступенів. Різноманітність виховних впливів і неузгодженість дій різних учасників виховного процесу (шкіл, сім'ї, громадського сектору, закладів позашкільної освіти, культури та спорту тощо) ускладнює створення сприятливого середовища для військово-патріотичного виховання молоді. Під час викладання предмета «Захист України», що є нині основним навчальним предметом, який націлений на військово-патріотичне виховання учнів 10 – 11 класів й передбачає 105 навчальних годин і 18 годин навчально-польових занять, віддається перевага вербальним формам й методам навчання і виховання. Як наслідок, зазначають автори згадуваного вище посібника, «рівень готовності (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) у старшокласників до захисту України не відповідає сучасним вимогам» [50, с. 4-5]. Вони також відмічають недостатню активність шкіл «в організації і проведенні оборонно-спортивних заходів з військово-патріотичного виховання, низьку активність учнів на заняттях із предмета «Захист України», в спортивних секціях та гуртках із військово-прикладних видів спорту, відсутність системності у роботі закладів» [50, с. 4-5].

З початком повномасштабної війни у 2022 році та масової мобілізації військово-патріотичного виховання стало головним й незаперечним пріоритетом. Більш того, відновлення потужної системи військово-патріотичного виховання є важливою складовою для подальшого становлення молоді української держави та, перш за все, для української молоді, яка відчуває наслідки російсько-української війни та формує своє ставлення до неї. Розуміння військово-патріотичного виховання в умовах повномасштабної війни представлено у оновленій Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, що затверджено Наказом МОН України від 06.06.2022 № 527. Відповідно до тексту Концепції, військово-патріотичне виховання трактується як складова частина патріотичного виховання, яка в часи війни набуває пріоритетного значення. Воно зорієнтоване передусім «на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози» [154].

Виховна робота у цій сфері серед учнівської та студентської молоді, відповідно до положень Концепції має бути здійснена комплексно, з врахуванням усіх її аспектів та зусиль усіх зацікавлених сторін. Це означає спільну роботу органів державного управління, освітніх закладів, сімей, громадських організацій та об'єднань, Збройних Сил України, інших силових структур з метою забезпечення всебічного та системного підходу до виховання патріотичних цінностей у молоді. Така «системна організація військово-патріотичного виховання має бути спрямована на підготовку до оволодіння початковою військовою підготовкою, військовими професіями, формування психологічної та фізичної, морально-духовної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту України» [154]. Нарешті, результатом військово-патріотичного виховання, відповідно до тексту Концепції, постає

військово-патріотична вихованість, що характеризується високим рівнем усвідомлення патріотичних знань, сформованості відповідних якостей та почуттів, та виявляється у зацікавленості молоді у військовій службі, готовності захищати Україну та виконувати конституційні та громадянські обов'язки щодо захисту національних інтересів, цілісності та незалежності нашої держави, а також формуванні «компетенцій, необхідних для захисту України, служби в Збройних Силах України» [154].

Все це вимагає нових підходів й нових шляхів виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості, як духовної цінності української молоді. Патріотизм як «любов до Батьківщини, відданість їй, готовність служити її інтересам, іти на самопожертву, виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів» [245, с. 134], зазначають автори педагогічного словника.

Центральним ядром патріотизму як інтегральної цінності та духовно-моральної якості особистості є виховання почуття любові до свого народу, Батьківщини та держави, «відчуття духовного зв'язку з ними, моральній відповідальності за долю Батьківщини і готовності її захищати, вільному етнічному та національному самовизначенні, свідомому збереженні та примноженні національних духовних і матеріальних цінностей» [312, с. 12]. До структури патріотизму як духовної цінності варто віднести не лише любов до свого народу, Батьківщини та держави, але й діяльну відданість ним, що вимагає між іншим моральної стійкості, готовності до самопожертви, розвинутого почуття громадянської гідності. Будучи одним з всеосяжних та історично давніх людських почуттів «патріотизм поєднує в собі любов до своєї Вітчизни, гордість за свій народ, відповідальність за його минуле й сьогодення, готовність до його захисту» [14, с. 8] та є «вищою формою виявлення духовності» [14, с. 8].

Виховання патріотизму саме як духовної цінності уможлиблює захист підростаючого покоління від ідеологічного впливу інших держав, які діючи зсередини намагаються дестабілізувати політичну ситуації в Україні. Передусім йдеться про нейтралізацію інформаційного впливу російських медіа, що

намагаються деформувати цінності, морально-духовні принципи та роз'єднати українське суспільство. Йдеться «не про почуття патріотизму, яке може виникнути в особистості як лише безпосередня емоційна відповідь на потужні зовнішні чинники, а про таке почуття, яке ґрунтується на її глибокому самоосягненні й такій же пристрасті. Якраз у такому статусі почуття патріотизму виступає духовним мірилом особистості, і тому воно не має бути тимчасовим, що може відійти в минуле індивіда» [16, с. 7], зазначає І. Бех.

На основі своїх спостережень та спілкуванні з педагогами, дослідник звертає увагу на той факт, що часто у практиці виховання патріотизму панує поверхове уявлення про зв'язок любові до народу, Батьківщини та держави. Сформоване почуття любові до Батьківщини (і малої, і великої) не завжди поширюється на державу. Вихованці часто сприймають Батьківщину й народ як єдине ціле, розуміють як поняття, які важко уявити одне без одного. Адже «енергія почуття любові до народу поширюється й на Батьківщину, і це відбивається на засобах виховання патріотизму» [17, с. 8]. Однак виховання патріотичного ставлення до держави постає як більш складний процес. Адже важливою передумовою розвитку почуття любові до своєї держави є розвинуте почуття довіри до неї, якого може не бути. Відповідно, коли підростаюча особистість відчуває любов до народу і Батьківщини, але не має довіри до держави, її мислення та рефлексія спрямовані на саму себе. У такій ситуації «виникають і вагання, і невпевненість і (якщо хочете) розчарування щодо почуття патріотизму. За умови, що особистість любить свій народ і Батьківщину та має почуття довіри до держави, вона думає про ці утворення, неодмінно в сенсі добродійності, піклування, захисту» [17, с. 8]. Іншими словами виховання патріотизму у дітей та молоді не може обмежуватись на лише вихованням у них любові до рідної мови, культури, поваги до народних традицій та родинних реліквій, але й бути орієнтованим на формування активної громадянської та державницької позиції, громадянської відповідальності, прагнення розвивати свою країну та формувати її міжнародний авторитет, поважати Конституцію та закони держави, почуття гордості за успіхи держави та болю за її невдачі. Це

підтверджує тезу про необхідність сполучення та єдність (але не тотожність) патріотичного і громадянського виховання особистості.

І. Бех у своїй науковій доповіді на методологічному семінарі НАПН України «Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання» 6 квітня 2023 р. наголошує також на інших аспектах виховання патріотизму як «вершинного духовного утворення, що кваліфікується як любов особистості до народу у його ціннісному обрамленні» [16]. У цій доповіді він наголошує на «єдності конкретної особистості й людського загалу, який ставить високі цілі, утверджує кращі надбання та захищає їх у нелегкій, але справедливій боротьбі» [16] та презентує свого роду виховну формулу, відповідно до якої «конкретна особистість апелює до сили народу і цим самим нарощує свою індивідуальну патріотичну потужність» [16]. Важливою тезою вченого представляється твердження: «зростаюча особистість, прямуючи до почуття патріотизму, має опиратися на сформовані духовні цінності: справедливість, вірність, альтруїзм, жертвовність. Тоді вона починає жити патріотизмом, тобто тими справами, які спричиняються цим почуттям» [21].

Провідним джерелом для виховання патріотизму саме як цінності у юнацтва та молоді має бути героїчне минуле українського народу, його культурні надбання, давні звичаї і традиції. При цьому ключове значення за переконанням Н. Гурика, має «відводиться принципу гуманізму, який передбачає визнання того, що людина – найвища цінність на Землі, передбачає опору на особистість, яка здатна до самовдосконалення. Ми повинні пам'ятати не лише трагічні сторінки історії, а розглядати самоцінність особистості як результат національного виховання разом із власним саморозвитком; навчити учнів знаходити гідне, схвальне і добре в національній історії» [82].

У цьому зв'язку варто відзначити, що обґрунтування нових підходів до сучасного військово-патріотичного виховання вимагає осмислення попереднього досвіду, у тому числі радянського, який попри ідеологізацію

процесу військово-патріотичного виховання в колишньому СРСР заслуговує на увагу.

Як відомо, радянський період характеризувався деякими особливостями організації патріотичного виховання у межах тоталітарної освітньої парадигми, серед яких такі: панування марксистсько-ленінської ідеології у інтерпретації соціальних явищ та процесів; орієнтація на утвердження матеріалістичного світогляду та формування комуністично-патріотичної свідомості; пріоритетність принципу партійності у виховній діяльності [352]. Разом з тим, як зазначає В. Кульчицький, така освітня парадигма, застосовуючи ідеологічні та партійні інструменти не лише «боролася з націоналізмом, імперіалізмом, релігією, сіяла ворожість до закордонного світу, але й виховувала почуття відповідальності, патріотизму, самовідданості, оптимізму, сприяла виконанню соціально-економічних програм, піднесенню трудової, політичної активності громадян. У плані організаторського досвіду попередня практика патріотичного виховання є повчальною» [174, с. 36]

Вже згадувані вище Л. Бублик і Н. Іванов у своїй праці 1966 року, зазначає М. Зубалій, були першими серед радянських науковців, хто визначив сутність поняття «військово-патріотичне виховання» та ідеологізував його відповідно до вимог того періоду. Вони розглядали військово-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді як пріоритетний напрям ідеологічної й організаторської роботи з нею, визначаючи його як «систематичну і цілеспрямовану дію партійних, профспілкових, оборонно-спортивних та інших громадських організацій на свідомість і поведінку допризовної молоді, щоб прищепити їй якості, необхідні для виконання свого обов'язку щодо захисту Вітчизни. В її основі має бути виховання полум'яних патріотів своєї Батьківщини, готових у будь-який момент виступити на її захист від посягань агресорів» [114, с. 272].

При цьому йшлося про почуття радянського патріотизму, який трактувався не лише як любов до Батьківщини, свого народу, але й як любов до комуністичної партії й готовність до захисту ідеалів соціалізму. Основи

патріотичного виховання прищеплювались вже з молодших класів, фактично з картинок буквара, на яких відтворювались революційні події та свята, портрети великих вождів, замальовки на тему героїзму радянських дітей та молоді у боротьбі з ворогами режиму. У середній загальноосвітній школі таке виховання супроводжувало весь навчально-освітній процес (розумова, трудова діяльність, моральне, фізичне виховання), чому сприяла діяльність піонерської й комсомольської організацій в школі, головною метою яких і було виховання громадянина й патріота. У старших класах військово-патріотичне виховання здійснювалось передусім на так званих ВЦО – уроках початкового вишколу, які передбачали вивчення цивільної оборони та знайомство з військово-прикладними спеціальностями, а також у межах позакласного чи позашкільного виховання – в літніх таборах, на військово-спортивних зборах та змаганнях. Вагому роль у патріотичному вихованні старшокласників відіграв ВЛКСМ, які відповідно до свого статуту мав готувати майбутніх захисників соціалістичної Батьківщини. Важливішими напрямками діяльності комсомольських організацій у освітніх закладах були організація спортивних таборів та таких заходів з військово-патріотичного виховання як уроки мужності, місячники оборонно-масової роботи, проведення військово-спортивних ігор «Блискавиця» й «Орля». Провідними завданнями цих заходів було покращення фізичного розвитку й загартування учнів, а також надання їм знань, вмінь і навичок, необхідних для майбутньої служби в армії [139, с. 96-97].

Окрім школи військово-патріотичне виховання здійснювалось у закладах позашкільної освіти також за активною участю піонерської й комсомольської організації. Йдеться про чисельні гуртки та клуби за інтересами в будинках і палацах піонерів та школярів (Юний моряк, Влучний стрілець та ін.). Вагому роль у здійсненні патріотичного виховання дітей та молоді відігравали також «піонерські табори, які вносили романтику й спонукали до творчості» [140, с. 264].

На всіх щаблях радянської освітньої системи військово-патріотичне виховання було нерозривно пов'язано із політичним, моральним, трудовим і

правовим вихованням. Серцевину військово-патріотичного виховання, зазначав вже згадуваний Л. Бублик, становить морально-політична підготовка, у процесі якої в учнівській молоді формуються переконання, патріотичні та інтернаціональні почуття. А інший відомий у свій час військовий діяч О. Єпішев, виходячи з ідеологічних настанов того періоду, стверджував, що військово-патріотичне виховання покликано формувати нову людину – переконану та активну, що усвідомлює свій обов'язок із захисту соціалістичної Батьківщини. Саме цей автор апелював інноваційним на той час поняттям «героїко-патріотичне виховання», наголошуючи на глибокому взаємозв'язку принципів та засад військово-патріотичного виховання з іншими аспектами виховної роботи [114, с. 273].

Програма виховання радянського патріотизму періодично обговорювалася під час з'їздів КППС і ВЛКСМ. Відповідна програма спиралась на уявлення про ворога, що являє собою загрозу для існування та процвітання радянської держави. Таке уявлення склалось історично: спочатку революція та післяреволюційне протистояння ворогам молодій радянській державі, потім Велика Вітчизняна війна та протистояння фашизму, а потім холодна війна, що характеризувалась політико-ідеологічним протистоянням СРСР та країн заходу, здійснили вагомий внесок у сприйнятті патріотизму як принципу протистояння певному образу ворога. Тому історично патріотичне виховання вибудовувалось за принципом дихотомії, що розділяє суспільство на «своїх» або «наших» та «чужих» або «ворогів» [47, с. 7].

С. Грановський і А. Фіш у своїй брошурі 1968 року на допомогу пропагандистам і організаторам виховної роботи наголошують на класовому характері військово-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді. Вони наголошують, що «військово-патріотичне виховання має бути спрямоване на формування ідейно зрілих і переконаних патріотів своєї Батьківщини, непримиримих до її ворогів; виховання фізично сильної, загартованої молоді, готової стійко переносити будь-які труднощі бойового життя; виховання любові до воїнів і поваги до їхньої ратної праці; мобілізацію людей для конкретного

внеску в підвищення обороноздатності країни; виховання в призовній молоді прагнення до військових знань і військово-технічної підготовки» [114, с. 273-274].

Військово-патріотичне виховання в СРСР, зазначає В. Івашковська, поставало як важлива складова комуністичного виховання, що спрямована на формування високих морально-політичних, бойових і психологічних якостей у радянських громадян для виконання обов'язку збройного захисту соціалістичної Батьківщини. Його ідеологічною основою був марксизм-ленінізм та твори В. Леніна, а КППС відіграла роль керівника цього процесу, координуючи діяльність державних і громадських організацій. Одночасно військово-патріотичне мало культивувати «любов до Батьківщини, яка повинна була бути заснована на пролетарському інтернаціоналізмі, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям радянського народу, відповідальності за зміцнення обороноздатності країни, сприяти засвоєнню військово-технічних знань» [117, с. 69-70].

Отже, в основі патріотизму в СРСР була, насамперед, радянська ідеологія. Разом у багатьох формах військово-патріотичної виховної роботи ідеологічна складова виконувала лише допоміжну роль. Вихованці радянської школи 1970-80 рр. досі пам'ятають чисельні тематичні зльоти; різноманітні зустрічі з фронтовиками, героями Радянського Союзу; урочисті вечори пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни; створення у приміщеннях шкіл музеїв бойової слави; шефство воїнів над загальноосвітніми школами; діяльність загонів слідопитів та заняття у військово-технічних гуртках; підготовку до складання нормативів фізкультурного комплексу з елементами військової підготовки; походи місцями бойової слави; різноманітні естафети спортивно-військової спрямованості; догляд за могилами загиблих воїнів часів другої світової війни; створення історій вулиць та шкіл, що містять біографічні довідки про героїв, що жили на відповідних вулицях чи відвідували відповідні школи, та написання творів військово-патріотичної тематики; військово-спортивні змагання, воєнізовані

ігри на місцевості, що використовують елементів військових ритуалів та вимагають застосування військово-технічних знань тощо [114, с. 274].

Вагому роль у військово-патріотичному вихованні радянської молоді відгравали масові оборонно-патріотичні громадські організації СРСР, створення яких почалось після закінчення громадянської війни, коли відновлення промислового виробництва та сільського господарства у новоствореній радянській державі вимагало значних матеріальних та людських ресурсів. Зокрема, у 1920 році було створено Воєнно-наукове товариство, а вже на середині 1920-х р. діяла ціла низка військово-оборонних товариств, у тому числі Воєнно-наукове товариство, Товариство сприяння обороні, Товариство друзів повітряного флоту, Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму та ін. У 1927 році різнопланові військові товариства було об'єднано у єдину організацію – Тсоавіахім (Товариства зі сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву СРСР), що жорстко контролювалась партійними органами.

Хоча діяльність військово-оборонних товариств зосереджувалась в межах визначеного правлячою партією курсу передусім на проведенні індустріалізації промисловості та масової колективізації селянства Української РСР, вагома роль приділялась також військово-оборонній діяльності. Зокрема, український Тсоавіахім брав участь у організації системи допризовної військової освіти, розгортанні мережі протиповітряного і протихімічного захисту, а також реалізовував кампанії матеріально-технічної допомоги Червоній армії [406, с. 14].

У межах таких кампаній добровільні товариства здійснювали пропагандистську роботу та організовували лотерейні та позичкові акції. Зібрані кошти спрямовувались на підтримку оборонної промисловості, закупівлю або будівництва військової техніки. Вони також організовували різні військові походи та здійснювали реконструкції бойових подій, а також навчання військовій справі та розповсюдження політичних знань. Таким чином, кампанії добровільних товариств по суті розгортали систему допризовної військової

освіти в радянській Україні, залучаючи до навчання через офіційну пропаганду мільйони молодих людей. Така система допризовної військової підготовки не лише забезпечувала військовий вишкіл молоді, але й використовувалася для зміцнення влади Комуністичної Партії. Її фінансування здійснювалося за рахунок громадських коштів, які використовувалися для утримання навчальних закладів та видавництв відповідної літератури. Отже, мережа організацій Тсоавіахіму готувала резервістів для Червоної Армії без відриву від виробництва. Протягом всього періоду у цих організаціях було підготовлено до 80% військовослужбовців сухопутних військ і флоту й 100% військових пілотів [406, с. 14-15].

Часто згадується роль Тсоавіахіму в часи другої світової війни. Зокрема за перші місяці війни на теренах України тсоавіахімівські організації здійснили підготовку понад 1,5 мільйонів бійців винищувальних батальйонів, тисяч стрільців, кулеметників, саперів-мінерів, сотень мінометників, автоматників й пілотів. А активісти Путивлю Сумської області на чолі з головою районної ради Тсоавіахіму Рудневим організували загін, який згодом переріс у велике партизанське об'єднання під командуванням Сидора Ковпака. На визволених територіях тсоавіахімівці займались розмінуванням, рятуючи життя тисяч людей. Тисячі і тисячі вихованців оборонного Товариства, за свою мужність на полі бою отримали високі нагороди, багатьом відзнака була вже по смерті [120].

Через двадцять років існування Тсоавіахіму на його базі знов було утворені три самостійні організації – добровільні товариства сприяння армії, авіації та флоту, які у 1951 року б були об'єднані у Всесоюзне Ордена Червоного Прапора Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту (ДТСААФ), що діяло до кінця існування СРСР. Серед головних завдань ДТСААФ військово-патріотичне виховання молоді, розвиток технічних видів спорту, а також підготовка кадрів з військових, військово-технічних, авіаційних і військово-морських спеціальностей [120]. Втім, найбільш відомі спортивні досягнення дтсаафівців.

Після проголошення незалежності України у 1991 році правонаступником ДТСААФ стало Товариство сприяння обороні України. Метою цієї

всеукраїнської громадської оборонно-патріотичної організації було визнано всебічне сприяння обороні і підготовці її членів до захисту Батьківщини. Провідними завданнями організації досі залишається підготовка кадрів з військово-технічних спеціальностей, масових технічних професій, а також розвиток спортивно-технічних та прикладних видів спорту. Організуючи навчання молоді через організаційну мережу стрілецьких тирів, воєнних гуртків, аероклубів, тощо товариство не лише популяризує серед молоді та дорослих військову підготовку, але й готує для країни мобілізаційний резерв.

Власне завданням військово-патріотичного виховання підпорядковані статутні положення ТСО України. Здійснюючи навчально-виховну діяльність Товариства використовують як традиційні, перевірені роками форми і методи, так й сучасні, що підпорядковані вимогам сьогодення. Серед них варто згадати місячники оборонно-масової роботи, військово-патріотичні ігри та спартакіади, гуманітарну підготовку курсантів навчальних закладів і ДПЮ в школах, заняття в Клубах «Майбутній воїн», «Юний моряк, десантник» [331] тощо.

Військово-патріотичне виховання сучасної України спирається не лише на радянські традиції. Принципово інші підходи до військово-патріотичного виховання пропонує українська скаутська організації «Пласт», яку було засновано у 1911 році, через кілька років після народження скаутського руху. Висвітлюючи становлення та функціонування цієї організації, варто згадати етимологію слова «пласт», що походить від назви кубанських козаків-пластунів, які повзали по-пластунськи і виконували функції розвідників у козацькому війську. Хоча вважається, що пластові гуртки створено незалежно один від одного І. Чмолою, О. Тисовським та П. Франком, ідейним засновником Пласта вважають О. Тисовського, який переклав українською мовою книгу засновника скаутського руху Бейдена-Пауела «Скаутинг для хлопців» (англ. *Scouting for boys 1908*) та заснував один із перших пластових гуртків на базі Академічної гімназії у Львові. Незалежно від Тисовського пластові гуртки були створені І. Чмолою та П. Франко. Якщо останні запроваджували принципи пластування, спираючись на фізичний та військовий розвиток особи, то О. Тисовський

акцентував увагу на моральному вихованні молоді, поклавши в основу діяльності «Пласту» ідею вірності Богу та Україні. Він розробив систему пластових проб (завдань), які мали виконати пластуни, для того щоб отримувати нові звання та вдосконалювати себе [265]. Принципи пластування, розроблені О. Тисовським, знайшли своє відображення у його книзі «Життя в Пласті» [327] – посібнику, яким уже впродовж більш як 100 років керуються пластуни (побачив світ у 1921 році та перевиданий у 1961, 1969 та 1997 роках).

Вже через кілька років після заснування організація «Пласт» була відома на теренах всієї Західної України. Відомості про її діяльність поширювались також завдяки тому, що з початком Першої світової війни чимало пластунів зголосилися воювати в лавах Січових Стрільців. А після прийняття Першого Універсалу Центральної Ради, діяльність організації «Пласт» почала поширюватися на всій території Наддніпрянської України. Пізніше після повалення Гетьманату та приходу до влади Директорії, саме пластуни обійняли керівні посади у новоствореній Армії УНР. Пласт був заборонений владою більшовиків та діяв лише у Волині та Галичині, доки не був заборонений польською владою, та у Закарпатті, де із проголошенням у 1938 році автономної Карпатської України, пластуни склали ядро «Організації Народної Оборони» та Карпатської Січі.

З початку 1930-х рр. на теренах Волині та Галичини «Пласт» діяв у підпіллі під керівництвом конспіративного Пластового Центру та Верховної Пластової Команди. На Закарпатті після заборони «Пласту» окупаційною владою з 1939 пластуни також перейшли на нелегальне становище. У 1941 році з початком Другої світової війни на українських землях пластуни об'єднались у «Виховну Спільноту Української Молоді» (ВСУМ), однак їхні спроби відновити свою діяльність в цей період були безуспішно.

Після другої світової війни пластові гуртки організуються поза межами України з Головною Пластовою Старшиною та Радою в Мюнхені. З 1950-тих років осередки «Пласту» розгортають активну діяльність в Австралії, Аргентині, Канаді, Великій Британії, Німеччині й США. У цих країнах проводяться пластові

заняття та вишколи, організуються виховні та спеціалізовані табори, видається пластова література. Зокрема, «для вихованців видаються журнали «Вогонь орлиної ради», «В дорогу з юнацтвом», для новацтва – місячник «Готуйсь», для юнацтва – «Юнак», а для старшопластунів і пластунів-сеньйорів – «Пластовий шлях» [100, с.64]. В кінці 1980-х на початку 1990-х Пласт відроджується на території України.

Патріотичне самовиховання української молоді по всьому світу на принципах християнської моралі як гідних громадян місцевої, національної та світової спільнот й провідників українства – головна мета сучасної української скаутської організації «Пласт», який лише в Україні об'єднує приблизно 10 тисяч осіб в Україні та близько 3 тисяч членів за її межами. Якщо переважна більшість світових скаутських організацій націлена виключно на молодь, то членство в українському «Пласті» довічне. Для кожної вікової категорії – пташат (до 6 років, членство у Пласті лише разом з батьками), новаків (6-12 років), юнаків (12-18 років), старших пластунів (18-35 років) та пластунів-сеньйорів (від 35 років) [265] є свої завдання, свої заходи, що не заперечує спільну діяльність представників різних вікових груп.

Самовиховання в системі пласт означає, що пластуни беруть на себе відповідальність за свій всебічний розвиток та формування власного характеру. Причому за задумом О. Тисовського, самовиховання пластунів забезпечується не завдяки військовому вишколу, а за допомогою організаційної структури «Пласту» та системи випробувань, коли старші допомагають молодшим. «Власне, йшлося про організацію, яка діє на засадах самоврядування, без втручання (звичного для школи) дорослих. Ключовим елементом у вихованні молоді, за О. Тисовським, є праця над собою, гартування волі і характеру, шляхетне змагання молоді за найкраще виконання свого обов'язку». [304, с.669]

Основними завданнями сучасного «Пласту» є всебічне патріотичне виховання української молоді, її моральний, духовний і фізичний розвиток, а також формування свідомих, відповідальних і повновартісних громадян за допомогою спеціально розроблених виховних методик та ідеологічних

принципів «Пласту». Ці принципи базуються на пластовій присязі, пластовому законі та трьох основних обов'язках пластуна, які служать орієнтиром для щоденного життя: вірність Богові та Україні, допомога іншим та вірність пластовому закону та пластовому проводу [249].

Вірність Богові передбачає не лише віру у Бога, але й дотримання пластунами моральних принципів у особистому житті та виявлення любові до ближнього. Вірність Україні передбачає відчуття своєї приналежності до української громадянської спільноти та глибоке почуття патріотизму до держави. Її яскраво символізує пластовий герб, на якому пластова лілея переплітається з тризубом українського офіційного гербу. Обов'язок допомагати іншим виявляється у ставленні пластуна до людей та природи, що його оточують. Він не обмежується лише виконанням громадських обов'язків, але й вимагає від пластунів творити добро з власної ініціативи. Отже, «Пласт» виховує молодь у дусі універсальних цінностей правди, добра й краси, сприяючи їх розвитку та самовдосконаленню. «Пласт» формує справжніх громадян, які відповідально виконують свої обов'язки та готові ініціювати прогресивні зміни в суспільстві. Через свою діяльність, «Пласт» прагне створити умови для виховання особистостей, здатних служити громаді та Батьківщині, та сприяти їхньому успіху у будь-якій сфері життя [304, с. 66-67; 101, с. 668].

У «Пласті» важливе значення має оволодіння пластовими законами, які закладають основи моральної свідомості та формують ідеал справжньої людини, що здатна шляхом самопізнання до власного «Я», до людей і до Бога. За задумом О. Тисовського «найкращі особисті якості виховувались за умови, що кожен пластун дотримується даного ним слова, живе по честі, виконує взяті перед собою, людьми і Богом зобов'язання. Не зважаючи на жодні перешкоди, будь-яку справу за яку взявся, виконує щонайкраще, по совісті, з почуттям відповідальності за свою поведінку і вчинки перед самим собою, людьми, суспільством» [304, с. 670-771].

Сьогодні Пласт в Україні організовує щорічно понад 100 різноманітних виховних таборів, де пластуни закріплюють здобуті протягом року на

щотижневих заняттях знання і навички. Серед них спортивні табори різної спрямованості, мистецькі, екологічні, археологічні тощо. Серед основних подій, які проводяться Пластом на національному рівні, варто згадати інтелектуально-мистецький захід «Орлікіада», фестиваль творчості «День пластуна», спортивні змагання «Спартакіада», передача Віфлємського вогню місцевим громадам, конкурси з пішого мандрівництва «Стежками героїв», «Осінній рейд» та «Весняний рейд». Крім України, нині Пласт офіційно представлений у восьми країнах світу: Австралії, Аргентині, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Словаччині та США. Пластові організації всіх цих країн об'єднані в Конференцію українських пластових організацій, яка очолює світовий пластовий рух під керівництвом Начального пластуна.[265]

За понад сторічну історію «Пласту» «у цій організації було виховано десятки тисяч молодих патріотів. У літніх таборах, під час екскурсій, у повсякденній діяльності і спілкуванні вони з дитинства пізнавали історію України, вивчали і практикували українську мову, гартували себе фізично і духовно. Утворившись під час великих соціальних і політичних потрясінь в Європі, український «Пласт» формувався для виконання конкретної національної мети, на відміну від інших скаутських організацій» [100, с. 64].

Виховні ідеали «Пласту» цілком відповідають цілям та завданням системи військово-патріотичного виховання України, основою якої є формування духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України. Слідуючи зразкам виховної системи «Пласту» у військово-патріотичному вихованні на першому місці має бути розвиток духовно-моральних якостей особистості, що уможлиблює формування «справді сильної спільноти людей і відповідної державності» [304, с.669]. Духовність і моральна спрямованість виховання, етичні та естетичні погляди, почуття і переконання як вища ступінь духовного і морального розвитку особистості можуть бути орієнтиром для всієї виховної системи українського народу.

Якості особистості, що протягом сторіччя виховуються у «Пласті», вкрай потрібні патріоту та гідному громадянину України. Ідейний засновник «Пласту»

О. Тисовський у своїх працях сторічної давності виокремлює якості пластуна, які сьогодні залишаються таким ж актуальними та необхідними гідному громадянину України. Зокрема, зазначає В. Соловей, інтерпретуючи О. Тисовського, пластун має бути чемним, ввічливим, точним, ощадливим, допитливим й, пильним. У взаємодії з людьми пластун виявляє уважність та доброзичливість, завжди готовий надати допомогу тим, хто її потребує, незалежно від їх політичних чи релігійних переконань. У складних ситуаціях він проявляє терпимість і внутрішню рівновагу, вирішуючи конфлікти з мудрістю та спокоєм. В особистому житті він прагне до постійного самовдосконалення, завжди прагне досягти нових цілей, дбає про здоров'я, відмовляючись від шкідливих звичок. Він завжди оптимістично налаштований і не втрачає бадьорості духу навіть у найважчі часи. «Обов'язково з повагою і пошаною ставиться до матеріальних і духовних благ, створених людьми, попередніми поколіннями, ровесниками. Отож, щоденна праця шанується як найважливіша цінність, невід'ємна складова активного життя сумлінного і діяльного громадянина»» [304, с. 669].

Окреслені якості без перебільшення можна вважати якостями духовної, високоморальної та життєво компетентної особистості, на виховання якої орієнтована нині Нова українська школа, що ставить перед собою цілком природне й одночасно надзвичайно складне завдання – навчити підростаючу особистість жити. Усі ланки освіти та складові навчально-виховного процесу (у тому числі військово-патріотичне виховання) покликані виховувати людину, здатну до життєтворчості й самовизначення. Якщо раніше учні лише здобували знання, уміння і навички, то тепер вони мають бути готові до активної та творчої життєдіяльності. Вони повинні бути здатні працювати, діяти, самовдосконалюватися і розвиватися як інтелектуально, так і морально і фізично. Саме про це йдеться в Законі України «Про Освіту», відповідно до якого, «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей; формування громадян, здатних до

свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [106].

Перелік якостей духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України також уточнено в Кодексі лицарської честі учасника Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яку з 2018 року на державному рівні визнано системною формою національно-патріотичного виховання сучасної української молоді. Зокрема, у Кодексі лицарської честі учасника гри визначені наступні характеристики: «підготовлений і безкорисливий, чесний, дисциплінований, активний і підприємливий, відважний, витривалий, врівноважений, точний, здоровий, обережний» [253], які виховуються відповідно до методики гри через самовиховання в малих групах (роях), самоврядування в первинних осередках гри (курнях), участь в освітніх наметових таборуваннях, змаганнях та інших заходах на різних рівнях [253].

Отже, військово-патріотичне виховання дітей і молоді має гуртуватися на принципах загальнолюдської моралі – правди, любові, справедливості, добра, працелюбності, має узгоджуватися з іншими напрямками навчальної та виховної роботи школи та позашкільних закладів, вносячи свій внесок у формування високоморальної особистості з розвиненими життєвими компетенціями та гідного громадянина України.

5.2. Світоглядні перспективи розвитку військово-патріотичного виховання сучасної української молоді

У цьому зв'язку варто окреслити роль загальної культури у військово-патріотичному вихованні молоді, зміцнення духовного й естетичного напрямку під час відповідної виховної роботи. Культура як «сукупність створених людиною матеріальних та духовних цінностей, в тому числі набір правил (часто неформальних), стереотипів і норм поведінки, результатів творчості,

притаманних суспільству» [163, с. 69] здійснює вагомий внесок у становлення та розвиток духовно-морального потенціалу підростаючої особистості, шляхетності та вихованості молоді людини, формування її патріотизму та готовності стати на захист Батьківщини. Зміцнення духовного й естетичного напрямку у військово-патріотичному вихованні молоді вимагає особливої уваги до «здатності й потребі особистості відтворювати соціально-культурний досвід певної спільноти – етносу, народності, національності – в загальнолюдській культурі» [132, с. 59]. Власне за допомогою «духовного привласнення» культурних цінностей народу чи окремої етнічної групи та власну творчу самореалізацію зростаюча особистість опановує соціально-культурний досвід. Тому у виховному процесі критично важливо не лише забезпечити емоційно-забарвлене сприйняття культурних цінностей, а й всебічно стимулювати творчість самих учнів, спираючись на соціокультурне довкілля дитини – фольклор, мистецтво, історичні та культурні пам'ятки, природні ландшафти тощо [132, с. 59]. Власне фольклор, народні мистецтва вважають потужнішими першоджерелами національного духу, «художньо-образним втіленням козацько-лицарської духовності, яка становить самобутню «серцевину» української системи освіти і виховання» [287, с. 301].

Літературні твори, включаючи казку і поезію, витвори мистецтва, у тому числі живопис і архітектура, танець і театр, музика – пісня і хоровий спів, що полонять гармонією й ритмом, викликають духовний захват, здатні культивувати у підростаючої особистості «почуття, волю й життєві настанови в руслі патріотичної самосвідомості, творчо стверджувати в собі духовне життя свого народу, як своє власне» [132, с. 55], в результаті відбувається «емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється в готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів» [92, с. 633].

Окрім того, культурна складова військово-патріотичного виховання є потужною передумовою формування почуттів інтернаціоналізму, культури міжетнічних добросусідських відносин, глобальної планетарної свідомості,

правої, політичної та екологічної культури, й загалом духовності особистості. Це особливо важливо у контексті будівництва України як демократичної та багатонаціональної держави. Знайомство з історією, культурою, звичаями і побутом інших народів сприяє формуванню патріотизму, загальної моральної культури та культури міжетнічних почуттів [273, с. 348].

У військово-патріотичному вихованні засобами культури традиційно ключову роль відводять пісні на тій підставі, що вона виховує загальний смак до прекрасного та розвиває естетичне почуття. «Пісня, яку дитина чує з колиски, надає активності, стимулює творчу емоцію, особливий український лад почуттів, викликає стан душевної гармонії і щастя, а хоровий спів «націоналізує й організовує життя», впливає на громадянські почуття» [273, с. 633-634]. Окрім того, зазначає Н. Радчук, досліджуючи роль пісні у військово-патріотичному вихованні козачат, вона покращує настрій, закликає до спільних дій, підсилює патріотичні почуття, розвиває естетичний смак, мотивує до самовдосконалення. «Без маршу, маршової пісні, зазначає дослідниця, неможливе досягнення злагоджених дій у строю, відчуття святковості дій і взагалі, – здійснення козацької звитяги, заклику до захисту Вітчизни» [273, с. 346-348]. Окрім того, відмічає дослідниця, пісня сприяє розвитку мовлення та збагачує духовний та світоглядний розвиток дитини. «Виконуючи пісню, передаючи її зміст, учні виявляють власне ставлення до того, про що вони співають, а це поглиблює думки й почуття, які викликаються піснею» [273, с. 346-348].

Значний виховний потенціал мають не лише твори музики, літератури та мистецтва, але й заклади культури. Зокрема, у військово-патріотичному вихованні молоді вагома роль належить бібліотекам, які організовують книжкові виставки про славетних захисників нашої держави, проводять просвітницькі години для школярів, ігри або конкурси на кшталт «Любіть і знайте Україну», «Козаки – лицарі духу» тощо. Зростає увага до виховної роботи засобами музеїв, що пропонують проведення в музейних приміщеннях тематичних екскурсій з елементами інтерактиву, спеціалізованих відкритих уроків, лекцій, майстер класів, КВЕСтів з історії України, козаччини, визвольних рухів та ін.

Бібліотеки, музеї, клуби творчості здатні взяти на себе завдання героїко-патріотичного виховання, відповідальне за піднесення військово-патріотичного духу в українському суспільстві, а також покликано «виробляти глибоке розуміння громадського обов'язку, готовності у будь-який час стати на захист України, оволодіти військовими та військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні стосунки історії українського народу, його збройних сил» [273, с. 348].

Формування ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави, соціального і природного середовища і до самої себе заслуговує також на увагу в контексті військово-патріотичного виховання.

Варто відзначити, що наукові дослідження, що вивчають психологію формування ставлень особистості, а також педагогічні розвідки з даного питання характеризують ціннісне ставлення особистості до навколишнього світу як «систему зв'язків людини із значущими для неї сторонами дійсності, що реалізується в поведінці, закріплюється у способі життя, стає складовою свідомості й самосвідомості особистості, характеристикою самоцінності» [295, с. 316]. Ціннісне ставлення особистості обумовлюється суб'єктивним досвідом конкретної людини, її діями, переживаннями. Воно є певною реакцією людини на предмет, явище, дію і постає як суб'єктивна позиція людини по відношенню до них. Джерелом формування суб'єктивного ставлення особистості до навколишнього світу є її особисте сприйняття та переживання значущості тих чи інших об'єктів, що також так чи інакше пов'язано із задоволенням її потреб [208].

Ціннісне ставлення особистості до українського суспільства і держави означає встановлення з ними «справжньої духовної єдності, об'єктивної взаємодії через сприйняття української мови та історії, державності й правосвідомості, усієї соціонормативної культури. При такому єднанні духовна самотність конкретної людини відходить на задній план, поступаючись місцем національному єднанню» [132, с. 55-56]. В результаті чого відбувається формування активної громадянської позиції, моральної відповідальності

особистості як за нинішню національно-державну ситуацію, так й перед минулими поколіннями, перед героями, які утверджували державу, розвивається почуття відданості справі зміцнення державності, готовності робити свій внесок у розбудову України як правової, демократичної та соціальної держави та її громадянського суспільства, у разі необхідності зі зброєю в руках «відстоювати її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею» [20, с. 17]. В результаті утвердження ціннісного ставлення особистості до свого народу, суспільства та держави їхня доля стає невіддільною від життєвого світу молодої людини, наповнюючи його загальнолюдськими, національними та державницькими цінностями, що у свою чергу знаходить втілення у вчинках, поведінці та діяльності зростаючої особистості [25, с. 157].

Формування ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави варто здійснювати, відповідно до тексту Концепції національно-патріотичного виховання, орієнтуючись на героїчні приклади боротьби українського народу за самовизначення і незалежність, творення власної державності, якими багата українська історія, починаючи від княжих часів. Зокрема, яскраві приклади боротьби за волю до свободи та державності можна побачити звергаючись до історії українського козацтва, героїзму Січових Стрільців, воїнів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, повстанців сталінських концтаборів та дисидентів. Звертаючись до подій новітньої історії, варто підкреслити героїзм учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013-2014 роках, Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та протистояння окупації та анексії Криму російською федерацією й нарешті мужність українських військових та воїнів іноземних легіонів під час російсько-української війни [154]. До усіх цих прикладів героїзму варто звертатися у навчальному процесі та виховній роботі серед усіх вікових категорій школярства та учнівської молоді.

У виховній роботі з формування ціннісного ставлення учнівської молоді до суспільства, держави та навколишнього світу, вже добре зарекомендувало себе

«проведення тематичних, інформаційно-просвітницьких та освітньо-виховних заходів, а саме круглих столів, диспутів, брейн-рингів, вікторин, переглядів презентацій та відеоматеріалів з подальшим обговоренням, присвячених героїчним подвигам українських воїнів, боротьбі за територіальну цілісність і незалежність України (наприклад, до Дня пам'яті Героїв Круг, до Дня героїв Небесної Сотні; до Дня захисника України тощо)» [13, с. 81]. Усі ці заходи формують цінності, які дають розуміння підростаючому поколінню, що «ми є українці, відповідальні громадяни, які повинні розвивати і берегти свою державу. А у військово-патріотичному контексті – охороняти, оберігати і відстоювати з усвідомленням того, що ніхто, окрім нас, цього не зробить» [5].

Формування ціннісного ставлення підростаючої особистості до навколишньої дійсності та самої себе у Концепції національно-патріотичного виховання постає головною домінантою національно-патріотичного виховання молоді. У спеціальній психолого-педагогічній літературі ціннісне ставлення до себе часто розглядається як важливіша складова самосвідомості, що свідчить про зрілість особистості [295, с. 316] й передбачає сформованість у неї здатності цінувати саму себе, свої фізичні, духовно-душевні та соціальні сили та спроможності. Розвинена, зріла особистість відчуває суттєвий потяг до самовизначення в межах великих цінностей, зазначає І. Бех. У такому стані, за переконанням дослідника, «вершинна цінність патріотизму стає нездоланим оберегом і її самої, і нації, що робить життя особистості високосмисловим. Тут буде місце і її доброчесності, і піклуванню, і відкритості, і толерантності, і справедливості. У свідомості такої особистості гармонійно співіснуюватимуть героїчне минуле, теперішнє в кращих проявах, бажане майбутнє. У цьому житті-служінні вона стає по-справжньому великою. І ця велич залежить лише від енергії ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави» [16, с. 12].

Формуванню ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу і до самої себе всебічно сприяє освоєння молоддю українських історичних традиційних бойових мистецтв (бойовий гопак, спас, хрест, інші). Вже в перші десятиріччя незалежності України завдяки величезній роботі ентузіастів почали

відроджуватися і розвиватися українські бойові мистецтва, які ще за радянських часів заборонялися та переслідувалися. Було розроблені програми викладання українських національних бойових мистецтв в ДЮСШ та інших навчальних закладах, були прецеденти створення спеціалізованих ДЮСШ. З того часу почалась популяризація українських традиційних бойових мистецтв та їхніх провідних завдань – «підготовка козаків-воїнів і спортсменів високої кваліфікації – носіїв українського національного Бойового Звичаю, стійких патріотів – захисників України» [261, с. 3], а національними видами спорту вони були визнані лише у 2017 році з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» (щодо визнання національних видів спорту) [105].

Коли йдеться про українські історичні традиційні бойові мистецтва, частіше за все згадуються два споріднені види боротьби – «Спас» і «Бойовий гопак», що зберегли в собі базові основи сучасного бойового досвіду людства, вчать не лише бойовим прийомам, але й «загартовують дух воїна» [185, с. 48].

Перші згадки про Спас як українське бойове мистецтво з'явилися у 1989 році. Його розвиток та популяризацію на теренах України пов'язують з діяльністю Всеукраїнської федерації «Спас» та її президента Олександра Притули. Вважається, що витoki цього бойового мистецтва сягають козацьких часів, що спас, який відрізняється максимально швидкою нейтралізацією противника та нанесенням ефективних точних ударів, був доволі поширеним у запорізьких козаків та козацьких розвідників [91].

Сучасна традиція «Спаса» покликана відновити козацькі бойові традиції, повертаючи військово-патріотичне виховання в Україні до національного коріння. Підготовка в школі бойових мистецтв «Спас» орієнтована на формування в молоді впевненості у собі, що ґрунтується на позитивізмі українських національних достоїнств, любові до України, її народу та повазі до її культури та традицій. Під час тренувальних занять з українського рукопашу «Спас» виконання вправ та бойових прийомів обов'язково супроводжуються історичними довідками, легендами та розповідями про вміння й досягнення

українського козацтва. Окрім того, в одязі спортсменів застосовуються елементи українського національного костюма, а в навчальній і змагальній практиці – елементи козацького військового ритуалу. Як вид спорту «Спас» характеризується своїм швидко-силовим, складнокоординаційним та ациклічним характером. «Умови проведення змагального поєдинку вимагають серйозної тактичної підготовки, уміння застосовувати всі позитивні сторони власної підготовленості, знаходити слабкі місця в обороні супротивника, швидко аналізувати його фізичні й технічні можливості та ефективно протистояти незнайомій манері ведення бою» [185, с. 48-49].

«Бойовий гопак» як бойове мистецтво стало поширеним наприкінці ХХ ст., але його витoki також сягають часів козацтва. Його пов'язують з бойовими тренуваннями козаків Запорозької Січі у ХVІ-ХVІІІ ст., які відбувались під акомпанемент бандури, кобзи або під приспівки. Іноді в руках козаків з'являлася зброя – шаблі, пістолі, рушниці або списи. За допомогою танцю козаки готували молодь до справжнього бою, який чекав на неї в поході. Після ліквідації Запорозької Січі завдяки чумацтву зберігся козацький танець «козак», який представляє собою імпровізацію благородного двобою, «коли один чоловік приймає виклик іншого, і вони починають «вистрибувати», «робити вихиляси», «витинати голубці», «забивати гопака» та «сідати гайдука» – хто кого перетанцює» [136, с. 76]. А завдяки творчості українського драматичного театру, що був започаткований у другій половині ХІХ ст., козацький танець «козак» трансформувався в «гопак» (слово «козак» не було політкоректним у царській Росії) та знайшов чисельних прихильників у Російській імперії та країнах Європи [175, с. 6].

Створення бойового гопака як українського бойового мистецтва, що відтворене на основі елементів традиційного козацького бою, пов'язують з ім'ям дослідника бойових мистецтв львів'янина Володимира Пилата. Він тривалий час вивчав східні мистецтва двобою, зокрема, кьокусін карате, годзю-рю, соне, шотокан карате, кікбоксинг, дзюдзюцу та айкідо, а з початку 80-х років ХХ століття почав досліджувати та систематизувати знання про бойову культуру

українців. Вивчаючи танцювальні техніки гопака та метелиці В. Пилат виявив низку елементів, схожих з бойовими мистецтвами й характерних лише для українських танців. Бойові техніки східних єдиноборств, які він опановував багато років, та танцювальні рухи В. Пилат поєднав з прийомами самозахисту селян Галичини, яким його навчили його батько і дід, і таким чином створив нове бойове мистецтво, ставши засновником стилю і Верховним Учителем бойового гопака [46, с. 7-8]. Нині «бойовий гопак» – багатогранна система тілесного, розумового та духовного гарту, що не має вікових обмежень та подобається носіям різних типів темпераменту. Окрім ґрунтовної спортивної підготовки вона передбачає опанування традиційної для козацтва зброї, спів, гру на музичних інструментах, ораторське мистецтво та різні духовні практики. При цьому особливу увагу приділено розвитку розумових та духовних якостей особистості, поєднанню фізичного вишколу із духовним розвитком та самовдосконаленням, світоглядними засадами воїна-патріота, що боронить свій рід та народ, про що зокрема йдеться в книгах засновника єдиноборства «Традиції української національної фізичної культури» (1991) [260] та «Бойовий гопак» (1999) [247]

Протягом останніх років ХХ століття бойовий гопак поширився по всій Україні. У 1997 році було зареєстровано «Центральну школу бойового гопака», як громадську організацією, що розвиває чотири напрями розвитку бойового гопака – оздоровчий, фольклорно-мистецький, спортивний і бойовий. З того часу діють багато регіональних федерацій, проведено чемпіонати різних рівнів, навчально-вишкільні семінари, чимало демонстраційних програм та фестивалів у різних українських містах. Окрім того, у 2002 році з'явилась експериментальна школа з українського жіночого бойового мистецтва «Асгарда». Асгарда будується на техніці бойового гопака з урахуванням жіночих анатомо-фізіологічних можливостей. На заняттях в експериментальній школі дівчата вивчають боротьбу, опановують тактику ведення бою та самозахисту, знайомляться з різними видами зброї.

З усвідомленням нагальної необхідності активізації військово-патріотичного виховання молоді в умовах російсько-української війни, українські бойові

мистецтва потребують ще більшої популяризації. У ці часи бойові напрями єдиноборств переважають над оздоровчими, фольклорно-мистецькими та спортивними. Це стосується, зокрема, бойового гопака, у межах якого саме бойовий напрям демонструє «шлях українського лицаря, який визначився, крокує шляхом захисника Вітчизни, жертвовно служить Україні та сприяє утвердженню правди і добра. Він гармонійно розвинув у собі три чинники сили: духу, розуму і тіла, та скеровує свою діяльність на утвердження рівності, братерства, миру і любові в ім'я процвітання нашої держави» [136, с. 78].

Також заслуговують на увагу інші види українських бойових мистецтв: система комплексної фізичної підготовки та самовдосконалення «Хортинг», що заснована у 2008 році; українська боротьба на поясах; козацький двобій та рукопаш гопак, що виник в 2003 році внаслідок розбіжностей в поглядах стосовно подальшого розвитку бойового гопака; фрі-файт, що заснований в 1995 році як український варіант контактних єдиноборств; вже згадувана вище «Асгарда» тощо. Усіх їх об'єднує той факт, що вони зорієнтовані на підготовку самовідданих та свідомих захисників України.

Насамкінець, заслуговує уваги роль батьків, представників державної влади, місцевого самоврядування та громадськості у військово-патріотичному вихованні молоді, яка надзвичайно актуалізувалась в умовах повномасштабної війни в Україні.

Батьки є першими вихователями дитини. Із сім'ї для дитини починається Батьківщина. Вони є першими, хто говорить з дітьми про Батьківщину, патріотичні справи батьків, минуле своєї Батьківщини, святкують з дитиною загальнонаціональні свята, відвідуючи святкові заходи, залучають до сімейних традицій, звичаїв, обрядів, свят, а також літератури та мистецтва, подорожують з дитиною Батьківщиною, знайомлячи з її минулим і сьогоденням, вчать поважати національні символи та святині, а також стають взірцем для наслідування [287]. В умовах воєнного стану вони роз'яснюють дитині, що відбувається, підтримують та обговорюють емоційний та психологічний стан дитини, впливають на формування оцінок, ставлень, цінностей.

Військово-патріотичне виховання дітей шкільного віку відбувається спільними зусиллями батьків та школи. Школа може проводити роботу з батьками, роз'яснюючи їм завдання військово-патріотичного виховання, знайомлячи із основними методами роботи з дітьми, підлітками й залучаючи до участі у відповідній позакласній і позашкільній роботі. Батькам також можна рекомендувати ознайомлювати своїх дітей із сімейними бойовими та трудовими традиціями, проводити бесіди з дітьми про героїчні подвиги Українського народу, заохочувати дітей доглядати могил воїнів і допомагати інвалідам війни, розвивати інтерес до військових професій, служби в Збройних Силах України, організовувати та заохочувати фізичну підготовку та загартування дітей [344, с. 472].

У військово-патріотичному вихованні молоді вагома роль належить представникам державної влади та місцевого самоврядування, які мають всебічно підтримувати зусилля школи та позашкільних закладів, демонструючи свою зацікавленість розвивати національно патріотичне виховання, знаходячи ресурси для матеріально-технічного забезпечення основних суб'єктів військово-патріотичного виховання – патріотичних клубів, освітніх установ, у тому числі обладнуючи потужні кабінети в кожній школі для забезпечення навчального предмету «Захист України».

У цьому зв'язку варто згадати також запровадження постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. № 845 всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яка націлена між іншим на створення та розвиток національно-патріотичних осередків самовиховання дітей та молоді у закладах освіти різних рівнів та громадських структурах у співпраці зі студентським та учнівським самоврядуванням. Беручи участь у грі, яка відтворює національні військово-патріотичні історичні традиції та уможливорює опанування українських суспільно-державницьких цінностей, учнівська молодь здобуває первинні загальновійськові і спеціальні компетентності як от «Джура-Оборонець», «Джура-Десантник», «Джура-Прикордонник», «Джура-Гвардієць», «Джура-Поліцейський» тощо, необхідні для відстоювання державної

незалежності та територіальної цілісності України, захисту державного кордону, підтримання безпеки та правопорядку в країні» [253].

Заслуговує також уваги, ініційована державною владою, новітня інтерактивна форма патріотичного виховання в умовах війни – загальнонаціональна хвилина мовчання за загиблими, яку започатковано в березні 2022 року Указом Президента України. Хвилина мовчання проводиться о 9 годині ранку по всій Україні за участю усіх засобів масової інформації. Її метою є «вшанування пам'яті, громадянської відваги і самовідданості, сили духу, стійкості та героїчного подвигу воїнів, полеглих під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мирних громадян, які загинули внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» [262]. Під час цього ритуалу звучать слова вшанування «Вшановуємо світлу пам'ять, громадянську відвагу, самовідданість, силу духу, стійкість, героїчний подвиг воїнів, полеглих під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, жертв військових злочинів та геноциду, мирних жителів сіл, маленьких і великих міст, наших співвітчизників, які загинули унаслідок збройної агресії російської федерації проти України загальнонаціональною хвилиною мовчання. Ви назавжди у наших серцях. Ви частина хороброї нації, частина перемоги України» [13, с. 80]. Після хвилини мовчання, що супроводжується згадуваної вище промовою, в школі незалежно від форми проведення уроків школярі, зазначає Н. Безлюдна відносно молодших школярів, «можуть взяти участь в обговоренні подій, обмінятися думками і враженнями про війну, проаналізувати зміни, які відбулися внаслідок війни в їхньому житті, у житті сім'ї, родини, України. Учитель може розповісти школярам про причини війни, про те, що означає для України дружня підтримка інших держав, про історичних діячів, які в різні часи боролися за незалежність нашої батьківщини тощо» [13, с. 80].

Варто відзначити, що громадянське суспільство часто випереджає владу, ініціюючи ті чи інші заходи з військово-патріотичного виховання, задаючи тон і підштовхуючи представників органів влади та місцевого самоврядування до дії.

В умовах російсько-української війни поширеними формами залучення громадськості до військово-патріотичного виховання в навчальних закладах стало запрошення її представників на виховні години, зустрічі (онлайн-зустрічі) із воїнами та їхніми рідними, із волонтерами, постраждалими під час війни особами тощо. Окрім того, варто згадати значний виховний потенціал «майстер-класів за участю волонтерів, дітей і батьків із виготовлення сувенірів для бійців ЗСУ, плетіння маскувальних сіток тощо, що сприяє встановленню соціальних зв'язків, набуттю дітьми шанобливого й відповідального ставлення, формуванню соціально значущої ініціативності, прагнення пожертвувати в ім'я України вільним часом, здійснити альтруїстичний вчинок» [13, с. 81].

Найбільш відчутний внесок у військово-патріотичне виховання молоді демонструють ветеранські громадські організації, які залучаючи ветеранів АТО та російсько-української війни до відповідної діяльності реалізують подвійне завдання – патріотичне виховання молоді та адаптації осіб, що повернулися з війни, до цивільного життя. Варто відзначити, що питання залученості громадського сектору до військово-патріотичного виховання дітей та молоді обговорювалось на державному рівні ще до початку повномасштабної війни. Зокрема, зазначає экс-заступника міністра у справах ветеранів України, учасник АТО О. Терещенко, «національне патріотичне виховання – це безпекове питання, і кожен має знати, де він може долучитися. Ця робота не має обмежуватися лише походами ветеранів у школи 14 жовтня або 25 серпня. Маємо говорити про всі рівні залучення і розробити такі механізми, щоб ветеран мотивований був іти до школи працювати викладачем «Захисту України», працювати в гуртках, долучатися до всеукраїнської гри «Джура» як вихователь або суддя. Ці механізми мають працювати вже на стадії звільнення із лав Збройних Сил, щоб на цьому етапі знати, хто хоче цим займатися і залучати охочих. В цьому ж контексті ми маємо працювати і з громадськими організаціями ветеранів. Треба виробити єдині методологічні підходи і сертифікацію фахівців, щоб у школах розуміли, хто прийшов до них на роботу» [217]. Окрім того, зазначає О. Терещенко, «забезпечувати діяльність з військово-

патріотичного виховання має той, хто свою любов до України і свою громадянську позицію довів не словами, а справою – зі зброєю в руках. Молодь і діти гостро відчують фальш, а тому лише справжні захисники, ветерани зможуть заслужити їхню довіру» [5].

Отже, військово-патріотичне виховання молоді в умовах української війни вимагає концентрації зусиль закладів освіти усіх рівнів та організаційних форм, батьків, громадськості, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Висновки до п'ятого розділу

У якості висновку до розділу варто відзначити, що формування сучасної системи військово-патріотичне виховання української молоді в умовах російсько-української війни потребує осмислення та наслідування кращих здобутків та традицій виховної роботи у цій сфері, що були винайдені радянською освітньою системою, масовою оборонно-патріотичною громадською організацією СРСР, українською скаутською організацією «Пласт», українськими історичними традиційними бойовими мистецтвами (бойовий гопак, спас, хортинг тощо), а також сучасними формами національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»)) тощо. Оновлена система військово-патріотичного виховання як пріоритетний напрямок національно-патріотичного виховання покликана не лише забезпечити бойовий вишкіл потенційних захисників та захисниць України, сформувати готовність молоді стати на захист Батьківщини навіть ціною власного життя, розвинути бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби, а також здійснювати вагомий внесок у формування духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України та виховання ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави, соціального і природного середовища і до самої себе. Для формування бойового, морально-психологічного духу молодого покоління,

утвердження стійкої мотивації до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, вироблення глибокого розуміння громадського обов'язку та готовності у будь-який час стати на захист України вкрай необхідні спільні зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськості, навчально-виховних закладів, батьків та самої молоді.

У сучасних умовах безпекових викликів світоглядні перспективи розвитку військово-патріотичного виховання молоді ґрунтуються на цілісній інтеграції культурно-духовного, філософсько-освітнього, фізичного та соціально-практичного вимірів виховної роботи. Культурно-духовна компонента – через фольклор, літературу, образотворче мистецтво, музику, театральні-хореографічні практики – формує у молоді глибоке почуття національної самосвідомості, вишуканий естетичний смак і готовність служити і захищати Батьківщину.

Формування ціннісного ставлення до себе, суспільства і держави спирається на психологічне осмислення людських потреб і моральних норм, закладаючи основу для розвитку громадянської відповідальності та готовності до активних дій в обороні національних інтересів. Особливу роль відіграють національні бойові мистецтва – «Спас», «Бойовий гопак», «Хортинг» та інші, які через історичні наративи і символіку козацьких традицій поєднують фізичне загартування з духовним зростанням воїна-патріота.

Ефективність виховного процесу забезпечує гармонійне поєднання гуманітарної освіти, моральної рефлексії, естетичного розвитку та фізичної підготовки, а також спільна діяльність сім'ї, школи, закладів культури, громадських організацій та органів влади. Саме така комплексна модель перетворює військово-патріотичне виховання на стратегічний ресурс національної безпеки і культурної стійкості України, сприяючи утвердженню духовної єдності поколінь та побудові свідомого суспільства, здатного захищати і розбудовувати власну державу.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої мети та дослідницьких завдань, є обґрунтовані підстави для формулювання таких загальних висновків:

1. Здійснено аналіз громадянського виховання як філософсько-освітнього феномену. Запропоноване авторське визначення громадянського виховання як процесу формування національної самосвідомості громадян, становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, розвиток патріотизму як інтегративної якості особи, яка їй дозволяє відчувати себе дієздатною у моральному, соціальному, політичному та юридичному вимірах, готовою до захисту країни та народу. Встановлено, що ця діяльність націлена на виховання глибокого світогляду, національно-патріотичних почуттів та переконань, зміцнення волі і духу, здатності робити власні висновки, уміння відстоювати свої права та захищати свої інтереси з повагою до прав та інтересів інших, становлення громадянської гідності. Підкреслено, що громадянське виховання присутнє на усіх етапах навчально-виховного процесу, поєднуючи всі види виховання – національне, патріотичне, моральне, родинно-сімейне, естетичне, правове, політичне, екологічне, трудове, фізичне тощо. Визначено концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання у контексті філософії освіти. Обґрунтовано, що концептуальні та світоглядні засади громадянського виховання формують цілісну освітньо-виховну систему, спрямовану на формування свідомого, патріотичного й морально зрілого громадянина. Визначено, що виховання має охоплювати як навчальну діяльність, так і позашкільне середовище, забезпечуючи гармонійне поєднання когнітивного, емоційного та ціннісного компонентів. Світоглядна підготовка молоді повинна спиратися на знання історії, культури, духовних традицій українського народу, інтегруючи гуманістичні та державницькі ідеали. Показано, що патріотизм постає як емоційно-ціннісна складова світогляду, ключовий чинник консолідації суспільства, що ґрунтується на любові до Батьківщини, готовності до самопожертви та відповідальності. Розкрито

структуру національно-патріотичних почуттів як систему ставлень до себе, інших, держави та національних цінностей, що формується поступово – від родини до суспільства. Обґрунтовано важливість урахування вікових особливостей та застосування особистісно-орієнтованого, діяльнісного, системного й конкретно-історичного підходів у вихованні. Визначено, що ефективне громадянське виховання неможливе без розвитку моральних якостей, фізичної витривалості, волі та духу, а також критичного мислення – як ключової компетентності в умовах інформаційного тиску.

2. Досліджено українські військові традиції як складову громадянського виховання особистості-захисника Вітчизни. Визначено, що військові традиції не лише відображають героїчний наратив, а й формують ціннісну парадигму, яка слугує виховним орієнтиром. Обґрунтовано, що українські військові традиції є невід’ємною складовою системи виховання воїна-захисника, яка поєднує бойові практики з морально-духовними засадами служіння народів. Визначено, що ці традиції мають глибоке історичне коріння – від дослов’янських культур до Київської Русі та козацької доби – й упродовж століть зберігали свою актуальність, еволюціонуючи разом із розвитком державності та національного самовизначення. Показано, що комплексність військових традицій проявляється у єдності символів, звичаїв, правових норм, бойового мистецтва та гуманістичних цінностей, які формують багатовимірний образ воїна-захисника. Роль Запорозької Січі підкреслюється як центрального інституту формування та передачі військово-патріотичної спадщини. Доведено, що гуманізм виступає духовною основою військових традицій, забезпечуючи здатність зберігати моральні орієнтири навіть у надскладних умовах війни.

3. Проаналізовано особливості філософії виховання захисника Вітчизни в українській філософії та культурі докозацької доби. Обґрунтовано, що проблема виховання захисника Вітчизни посідала центральне місце в духовно-культурному просторі України ще в докозацьку добу. Показано, що ідеї патріотизму, ратного служіння та моральної готовності до захисту рідної землі були зафіксовані в літописах, правових кодексах («Руська правда») та епічних

творах («Слово о полку Ігоревім»), де відображено суспільну потребу в згуртованості різних верств населення задля відсічі зовнішнім загрозам. Визначено, що патріотичне виховання у цей період спиралося на єдність фізичної вправності, розумової підготовки та духовної стійкості, що заклало підвалини героїчного ідеалу. Показано, що мислителі тієї доби – як світські, так і релігійні – формували концепцію захисника не лише як воїна, а й як морального авторитета, гідного громадянина та носія високих цінностей. Зроблено висновок, що саме в докозацький період було закладено філософські та освітні засади виховання оборонця, які надалі стали джерелом формування національної воєнно-гуманітарної традиції та цілісної системи військово-патріотичного виховання.

4. Розкрито філософсько-освітній потенціал козацької педагогіки як джерела формування громадянської свідомості особистості-захисника. Обґрунтовано, що система козацького виховання сформувалася як унікальна модель національно-патріотичного формування особистості, що успадкувала й розвинула традиції Київської Русі. Показано, що козацька педагогіка поєднувала фізичну вправність, військове мистецтво, духовні цінності та моральні ідеали, створюючи цілісну освітню парадигму, орієнтовану на підготовку захисника рідної землі. Зроблено висновок, що ключовими складниками козацького виховання були культуроцентризм, людинолюбство, повага до традицій, вікових особливостей та глибоке засвоєння національного фольклору, що слугував каналом передання світоглядних ідеалів. Підкреслено, що вивчення героїчних постатей козацької історії й осмислення символіки та звичаїв Запорозької Січі є невичерпним ресурсом для сучасного військово-патріотичного виховання. Втілення козацько-лицарських традицій у виховний процес сприяє формуванню в молоді готовності до оборони, громадянської відповідальності та ідентифікації з українською нацією.

5. Доведено, що світоглядна культура є фундаментом формування громадянської ідентичності особистості-захисника в умовах гібридної війни та трансформаційних змін у суспільстві. Вона є інтегральною характеристикою, що

поєднує ціннісні орієнтири, моральні принципи, здатність до самостійного мислення, оцінки подій і явищ суспільного життя. Показано, що формування світоглядної культури починається в родині та набуває системності в освітньому середовищі через гуманітарні дисципліни, особистісно-орієнтовані методи та участь у суспільно важливій діяльності. Особлива увага приділена потребі у політичному та правовому вихованні молоді, що формується через активну участь у самоврядуванні, публічних дискусіях, соціальних проєктах. Підкреслено, що саме освіта повинна не лише передавати знання, а й формувати ціннісну основу поведінки, відповідальність, громадянську позицію. У цьому контексті світоглядна культура виступає стратегічним ресурсом розвитку демократичного суспільства та особистісної зрілості громадянина.

6. Обґрунтовано, що громадянське виховання є динамічним, багатовимірним процесом, що потребує не лише ціннісного наповнення, а й чітко вибудованих освітніх стратегій, спрямованих на формування зрілої громадянської позиції. Показано, що ефективність виховного процесу залежить від здатності освіти інтегрувати аксіологічні засади – свободу, гідність, відповідальність, соціальну справедливість – у практичну діяльність учнівської та студентської молоді. Громадянська ідентичність у такому контексті розглядається як результат цілісного розвитку світогляду, моральної зрілості, критичного мислення та емоційної свідомості особистості. Процесуальність громадянського виховання охоплює широкий спектр педагогічних дій – від формування гуманістичних переконань до створення освітнього середовища, яке підтримує соціальну активність молоді. Підкреслено важливість міжсекторальної співпраці, педагогіки партнерства, технологій навчання через служіння, а також активного залучення до соціально значущої діяльності. Зроблено висновок, що сучасні освітні стратегії мають бути спрямовані не лише на передачу знань, а й на формування здатності до ціннісного вибору, соціального діалогу та відповідальної участі в житті демократичного суспільства. Саме в такому процесуальному ключі громадянське виховання набуває сили як інструмент духовної консолідації та національного поступу.

7. Обґрунтовано, що світогляд є фундаментальною складовою формування громадянської ідентичності, яка охоплює не лише знаннєвий і раціональний компонент, а й ціннісно-духовні орієнтири особистості. Показано, що сучасний українець – зокрема захисник Вітчизни – має будувати свій світогляд на засадах патріотизму, відданості національній ідеї, знання культури та історії свого народу, моральної шляхетності, сили духу й гуманізму. Розвинений світогляд забезпечує здатність особистості активно діяти, критично мислити, брати відповідальність за себе, свою спільноту та державу. Підкреслено значущість духовної сили як інтегральної риси громадянина-воїна, що формується завдяки самовихованню, культурно-історичній спадщині та впливу моральних авторитетів. Показано, що виховання таких модусів духу, як віра, надія, любов, служіння та героїзм, сприяє утвердженню гуманістичного та державницького світогляду в українському суспільстві. Наголошено на тому, що приклад сучасного українського військовослужбовця як захисника національних інтересів і демократичних цінностей відіграє ключову роль у вихованні молоді. Світоглядне виховання, реалізоване в умовах війни, також визначається політичним контекстом, де важливу роль відіграє чітка державна позиція.

8. Обґрунтовано, що бойові мистецтва є важливим чинником гармонійного фізичного, морального та духовного розвитку молоді, що сприяє формуванню стійкої громадянської ідентичності. Показано, що українські та світові школи бойових мистецтв (зокрема східні та національні) ефективно інтегруються у систему виховання, формуючи в молодих людей самодисципліну, повагу до традицій, здатність до самозахисту, вольові якості та відповідальність. Особлива увага приділена аксіологічному потенціалу бойових мистецтв – вихованню патріотизму, гідності, шляхетності та моральної стійкості, що особливо актуально в умовах сучасних викликів для українського суспільства. Підкреслено значущість бойових мистецтв у концепції Нової української школи як інструменту формування фізичної сили, духовної твердості, здорового способу життя та громадянської активності. Відзначено, що впровадження українського хортингу як національного виду спорту створює унікальну

можливість для поєднання оздоровчих, виховних і патріотичних компонентів у навчальному процесі. Бойові мистецтва розглядаються не лише як засіб спортивної підготовки, а й як виховна система, здатна формувати особистість, зорієнтовану на самопізнання, саморозвиток і служіння суспільству. Таким чином, традиції бойових мистецтв стають потужним ресурсом формування здорової, ціннісно орієнтованої, національно свідомої молоді.

9. Обґрунтовано, що бойові мистецтва є ефективним засобом формування громадянських чеснот, зокрема відповідальності, самодисципліни, цілеспрямованості, впевненості в собі, поваги до інших і здатності до самоконтролю. Показано, що практики бойових мистецтв сприяють гармонійному розвитку молоді особистості, поєднуючи фізичне тренування з моральним і духовним самовдосконаленням. Акцентовано увагу на ціннісному потенціалі бойових мистецтв як системи, що виховує внутрішню культуру поведінки, повагу до супротивника, толерантність, альтруїзм і здатність до ненасильницької самооборони. Визначено, що особлива роль у цьому процесі належить наставнику, який формує не лише технічні, а й морально-вольові якості вихованців. Підкреслено, що школи бойових мистецтв виконують функції соціалізації, сприяють розвитку командного духу, здатності до лідерства та управління колективом. Розкрито значущість інтеграції бойових мистецтв у сучасну освітню парадигму як виховного чинника, що формує національну ідентичність, зміцнює громадянську активність і забезпечує моральну стійкість молоді в умовах суспільних викликів. Бойові мистецтва розглядаються як цілісна виховна система, що поєднує фізичну витривалість із духовною твердістю та здатна формувати особистість, зорієнтовану на гуманістичні цінності, служіння суспільству та захист Батьківщини.

10. Обґрунтовано, що військово-патріотичне виховання є невід'ємною складовою формування національно свідомої, морально відповідальної та соціально активної молоді, здатної до захисту державного суверенітету України. Проаналізовано етапи становлення військово-патріотичного виховання в Україні, починаючи з радянського періоду, коли воно набуло системного

характеру в межах ідеологізованої освітньої парадигми, до сучасного етапу, коли на перший план виходять гуманістичні, національні та духовні цінності. Показано, що впродовж тривалого часу військово-патріотичне виховання залишалося на периферії освітнього процесу, що негативно позначилося на рівні готовності молоді до військової служби та захисту держави. Зазначено, що починаючи з 2014 року, на тлі російської агресії, спостерігається активізація державної політики у сфері національно-патріотичного виховання, ухвалення концептуальних документів, розробка нових стратегій, оновлення змісту навчальних програм. Підкреслено важливість комплексного та міжінституційного підходу до організації військово-патріотичного виховання, що передбачає активну участь родини, школи, громадянського суспільства, військових структур. Акцентовано на необхідності формування у молоді патріотизму як духовної цінності, що базується на усвідомленні історичної відповідальності, любові до народу, довіри до держави, готовності до служіння та самопожертви. Висвітлено значний виховний потенціал організацій, таких як «Пласт» та ТСО України, які поєднують самовиховання, військовий вишкіл і морально-етичні засади, формуючи нову генерацію відповідальних громадян. Зроблено висновок про необхідність інтеграції традицій і сучасних підходів у розбудові системи військово-патріотичного виховання як ключової умови зміцнення національної безпеки та стійкості українського суспільства.

11. Обґрунтовано світоглядні перспективи розвитку військово-патріотичного виховання сучасної української молоді в умовах безпекових викликів, які спираються на цілісну інтеграцію культурно-духовної, філософсько-освітньої, фізичної та соціально-практичної складових виховного процесу. Зазначено, що культурно-духовна компонента – через фольклор, літературу, образотворче та сценічне мистецтво, музику і традиційні бойові мистецтва («Спас», «Бойовий гопак», «Хортинг» тощо) – формує в молоді глибоку національну самосвідомість, високі моральні стандарти та готовність служити й захищати Батьківщину. Підкреслено, що ефективне військово-патріотичне виховання можливе лише за умови гармонійного поєднання гуманітарної освіти,

фізичної підготовки, морального вдосконалення та активної взаємодії сім'ї, освітніх і культурних інституцій, громадянського суспільства й державних органів, що перетворює цей процес на стратегічний ресурс національної безпеки й культурної стійкості України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамчук О. В., Фіцула М. М. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних. Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. 147 с.
2. Августин Святий. Сповідь. Київ : Основи, 1996. 319 с.
3. Андрущенко В. П. «Педагогічна матриця» української освіти: її значення для України і європейського світу. *Рідна школа*. 2012. № 4–5 (квітень–травень). С. 13-18.
4. Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини = A concise history of cossackdom / Укр. Вільна Акад. Наук. 3-тє вид. Вінніпег; Давфін : Накладом О. Чорнухи, 1971. XXIV. 232 с.
5. Антонюк В., Мокан В., Терещенко О. Військово-патріотичне виховання як найважливіша складова національно-патріотичного виховання. *Діалоги про НПВ*. 28.04.2021. URL: <https://www.armyfm.com.ua/vijskovo-patriotichne-vihovannya-yak-najvazhlivisha-skladova-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya/> (Дата звернення: 12.08.2025).
6. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 333 с.
7. Арістов В. Походження історичних повідомлень Пам'яті та Похвали князю Володимиру Якова Мніха. *Ruthenica*. 2016. Т. 13. С. 50–82.
8. Артюшенко О. Гідність як цінність буття українського суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2017. Випуск 10. С. 7-12.
9. Атаманчук П., Ніколаєв О. Технологічні основи формування світогляду учнів майбутніми вчителями фізико-технічного профілю. *Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Випуск 7 (2). С. 107-113.

10. Афонів О. Школи в Запорізькій Січі. *Українське слово*. 1996. 14 листопада. С. 13.
11. Бабенко Л. Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот: історичний вимір і еволюція (на прикладі України). *Величківські читання 2021*: збірник статей та матеріалів. Полтава; Харків : ТОВ «Майдан», 2021. С. 11–21.
12. Баранівський В. Ф., Баранівський В. В. Феномен героїзму у вітчизняному соціокультурному просторі, освітній та військовій практиці. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. № 2 (45). С. 311-316.
13. Безлюдна Н. Особливості національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах воєнного стану. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи* : збірник наукових праць. 2022. Випуск 2(8). С.76-83.
14. Белан В. Роль хортингу у процесі патріотичного виховання громадянина України. *Теорія і методика хортингу*. 2015. Випуск 3. С. 7-13.
15. Белан В. Ю. Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді у Всеукраїнському дитячому громадському русі «Школа безпеки». *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 57-66.
16. Бех І. Патріотизм як цінність : 7 наукових пропозицій у національно-патріотичному вихованні. *Управління освітою*. 2018. №6 (402). С. 6-12.
17. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства* : збірник наукових статей. Черкаси, 1998. С. 3–6
18. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2. С. 52–58.
19. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа Українських Карпат* 2015. № 12-13. С. 26-37.

20. Бех І. Д., Чорна К.І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : (програмно-виховний контекст). Київ : ПІВ АПН України, 2008. 40 с.
21. Бех І. Патріотизм у духовному злеті народу. Наукова доповідь на методологічному семінарі НАПН України «Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання», 6 квітня 2023 р. *Вісник НАПН України*. 2023. 5(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5117>
22. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. *Освіта для миру* : збірник наукових праць : у 2 т. / редкол.: Кремень В.Г. Київ : Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2019. Т.1. С. 607-618.
23. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: лінії зіткнення та розмежування. *Рідна школа*. 2016. № 8/9. С. 8–10.
24. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 6-11.
25. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
26. Беленька Г. В. Вихователь дітей дошкільного віку: становлення фахівця в умовах навчання : монографія. Київ : Світич, 2006. 304 с.
27. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Чернігів, 2009. Вип. 74. Сер. «Психологічні науки». Т. 1. 280 с.
28. Бібік Н.М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1998. 380 с.
29. Бліхар В. С., Курись В. З. Ціннісний універсум військовослужбовця: філософсько-правовий дискурс : монографія. Хмельницький : ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 291 с.

30. Бобрицький В. І. Феномен громадянської освіти у філософському, соціальному і освітньому контекстах. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. 2019. Випуск 11 (3). С. 7-19.
31. Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60–70 рр. X століття. *Українознавство*. 2020. №2 (75). С. 146–157.
32. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ : Фенікс, 2022. 64 с.
33. Бонь О. Основні педагогічні ідеї часів Київської Русі за матеріалами тогочасних джерел. *Дидаскал*. 2019. № 19. С. 98–99.
34. Бороздіна А. Печеніги та Київська Русь: військові стосунки. *Воєнна історія*. 2005. № 5–6 (23–24). URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_7.htm (Дата звернення: 06.08.2023).
35. Брашно І. В. Григорій Савович Сковорода – учитель життя. *Григорій Савович Сковорода – духовний наставник сучасного педагога*. Черкаси, 2018. С. 9–14.
36. Будянський Д. В. Риторичні засади української культури козацької доби. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 5 (39). С. 44-53.
37. Бутенко В. Громадянське виховання студентів як пріоритетний напрям діяльності вищого технічного навчального закладу. *Витоки педагогічної майстерності*. 2012. Випуск 9. С. 18-26.
38. Вановська І. Актуальні питання щодо патріотичного виховання у вищій школі – погляд у майбутнє. *Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи* : збірник наукових праць. 2018. Вип. 2. С. 19-25.

39. Василевська Т. Особистісні зрізи служіння як місії державної служби. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 2. С. 331-341.

40. Васильєва Д. В. Патріотичне виховання учнів на уроках математики в основній школі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 3. Фізика і математика у вищій і середній школі*. 2015. Вип. 15. С.21-27.

41. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Боффало-Мюнхен, 1957. 385 с.

42. Ващенко Григорій. Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. Київ : Школяр ; Фада ЛТД, 2000. 416 с.

43. Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. №4. С. 55-62.

44. Величко Н.А. Естетичне виховання молодших школярів у початковій школі на заняттях фізичної культури. *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Сер. : Педагогічні та історичні науки*. 2013. Випуск 111. С. 29-35.

45. Вербицька П.В. Теоретико-методологічні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 19 с.

46. Винник Н. М., Винник В.Д. Бойовий гопак як елемент фізичного виховання студентів : методичні рекомендації Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 24 с.

47. Виховання громадянина: сутність громадянського виховання / Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. Шкільна бібліотека. 2003. № 8. С. 3-19.

48. Вишнівська Н. В. Виховання милосердя як психолого-педагогічна проблема. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за

2012 рік / [За ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Беха, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. Івано-Франківськ : НАІР, 2013. Вип. 3. С. 39-42. від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

49. Відейко М. Україна: Від Русі до Святої Русі. Київ : Кріон, 2010. 256 с.

50. Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації : навчально-методичний посібник / Остапенко О. І., Тимчик М. В., Зубалій М. Д., Журба К. О., Бінецький Д. О., Касіч Н. П., Кузора І. В. Київ, 2022. 165 с.

51. Воєнна історія України / укладач П. Є. Трофименко, А. М. Ліцман. Суми : Сумський державний університет, 2022. 231 с.

52. Волошин В. П. В. О. Сухомлинський і виховання громадянина незалежної України. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : науковий збірник / Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]; УДПУ імені Павла Тичини. Київ : Наук, світ, 2003. Вип. 4. С. 213-218.

53. Волошин П.М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ 2010. 21 с.

54. Волошина Н.М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд філос. наук. Київ, 2010. 22 с.

55. Вронська Т. Історична довідка про становлення і розвиток військового етикету у збройних формуваннях України. *Військово-історичний меридіан* : електронний науковий фаховий журнал. 2014. № 1 (3). С. 5–10. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.10.2014/pdf/5-10.pdf (Дата звернення: 02.09.2023).

56. Вуйма А. Г. Традиції та новаторство як дві протилежності в діалектиці культури. *Проблема традиції в українській культурі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих учених. Харків : НУЦЗУ, 2013. С. 36–38.

57. Вукіна Н. Навіщо нам, українцям, критичне мислення? *Освіта.ua* 19-07. 2006. URL: <https://ru.osvita.ua/school/method/technol/986/> (Дата звернення: 07.03.2024).

58. Вукіна Н.В., Дементієвська Н.П., Сущенко І.М. Критичне мислення: як цьому навчати : науково-методичний посібник / За наук. ред. О. І. Пометун. Харків : Наука, 2007. 190 с.

59. Гаврилюк А. М. Національно-патріотична складова професійних компетентностей студентів туризмознавчих спеціальностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць / Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 20. Кн. 1. Київ, 2016. С. 99-112.

60. Гаврилюк В. О. Методика навчання фізичної культури з використанням елементів таеквон-до учнів 8-9 класів : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 274 с.

61. Гаврилюк В. Ю. Козацьке виховання та засоби його актуалізації в умовах освітніх змін і суспільних викликів. *Народна освіта* : електронне наукове фахове видання. 2018. Вип. №3(36). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5455 (Дата звернення: 5.08.2023).

62. Гайдуллін О. О. Досвід доктринальної інтерпретації легальних понять: правова терміносистема військових традицій. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 7–21.

63. Галів М. Виховання характеру як морально-вольової якості особистості у творчості В. Сухомлинського. *Історико-педагогічний альманах*. 2006. № 1. С. 62-73.

64. Гауряк О. Д., Богданюк А. М., Киселиця О. М. Шляхи творчої реалізації ідей Г. Ващенко щодо виховання волі і характеру в процесі фізичного виховання у практиці учителя фізичної культури сучасної школи. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2021. № 2 (22). С. 8–15.

65. Герасимчук С. Художній симбіоз алегоричного та символічного у «Повчанні» Володимира Мономаха. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2010. № 2. С. 49–53.

66. Гірак А. Навчально-тренувальні програми бойових мистецтв як відображення їх концепції. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : збірник наукових праць. 2013. № 2 (22). С. 121–125.

67. Гірак А., Завацька Л. Процес становлення й розвитку бойових мистецтв як вимога сучасності. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : збірник наукових праць / СНУ ім. Лесі Українки. 2013. № 1(21). С. 6-9.

68. Глушук В. М. Вплив соціально-побутових умов, виховання, навчання на бойові традиції українського козацтва. *Наукові записки [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. Серія : Педагогічні та історичні науки* : [збірник наукових статей]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. Вип. СІІ (103). С. 239-246.

69. Глушук В. М. Допризовна підготовка юнаків до служби в Збройних Силах України в 1991–2001 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 21 с.

70. Глушук В. М. Духовні та бойові традиції українського козацтва (XVI–XVIII ст.). *Воєнно-історичний вісник*: збірник наукових праць Національного університету оборони України. 2013. Вип. 3(9). С. 10–14.

71. Головка В. А. Самоосвіта як складова професійної освіти та розвитку особистості в сучасному педагогічному науковому дискурсі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні та історичні науки* / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 117. С. 30-36.

72. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків : Константа, 2018. 472 с.

73. Голота В. Є. Козацький рух: потенціал патріотичного виховання учнівської та студентської молоді. історія і сучасність козацтва в Україні. *Патріотичне становлення особистості: досвід, проблеми, інновації* : збірник матеріалів обласної наук.-практ. конф. (24 листопада 2011 р., м. Лисичанськ) / За заг. ред. О. І. Бабічева, Г. М. Міненко. Лисичанськ : ТОВ «Лисичанська друкарня», 2011. С. 27-32. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1421/Golota.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Дата звернення: 2.08.2023).
74. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с
75. Горбенко О. Східні бойові мистецтва як синтез духовної і тілесної практик. *Молода спортивна наука України*. 2008. Т. 4. С. 51-54.
76. Горський В. «Слово про закон і благодать» – перша пам'ятка київської філософської думки. *Київські обрії* : історико-філософські нариси. Київ : Стилос, 1997. С. 14–25.
77. Грибанова Н. Є. Світовідчуття – модель освоєння світу (постановка проблеми). *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 235. С. 139-141.
78. Громадянські якості підлітків: теорія і практика становлення : монографія / [Грітчина А. І., Алексєєнко Т. Ф., Карпушевська Л. Р., Роговець О. В.] / за заг. ред. А. І. Грітчиної. Київ–Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 136 с.
79. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 2. 264 с.
80. Гук О. Асертивність як складова культури демократичного врядування. *Демократичне врядування* : науковий вісник. 2012. Вип. 9. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26892/guk.pdf> (Дата звернення: 12.05.2024).
81. Гупан Н., Прометун О. Формування критичного мислення учнів у процесі навчання прав людини. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : збірник наук. праць / Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань. 2008. № 27. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hupan_Nestor/

Formuvannia_krytychnoho_myslennia_uchniv_u_protsesi_navchannia_prav_liudyny / (Дата звернення: 7.08.2024).

82. Гурик Н. Патріотизм як морально-духовна цінність особистості. 2017. URL: <http://kluby.if.ua/blog/view/patriotizm-iak-moralno-dukhovna-tsinnist-osobistosti> (Дата звернення: 9.10.2024).

83. Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді. *Початкова школа*. 2003. № 10. С. 47–49.

84. Гуцоляк О. О. Роль гуманітарної підготовки як складової формування особистості майбутніх фахівців в системі вищої технічної освіти. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : збірник наукових праць / ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. Харків : НТУ "ХПІ", 2012. Вип. 32-33 (36-37). С. 46-55.

85. Деделюк Н. А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. наук з фізичного виховання та спорту : 24.00.02 / Львівський держ. ін-т фізичної культури. Львів, 2004. 20 с.

86. Деделюк Н. А., Цьось А. В. Традиції фізичного виховання в Київській Русі : монографія. Луцьк, 2004. 170 с.

87. Деделюк Н., Рибніцький А. Форми реалізації фізичного виховання в Київській Русі. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2010. № 4 (12). С. 6–10.

88. Дзюбенко І. Розвиток ідеї формування громадянськості у вітчизняній педагогічній думці. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2021. Вип. 4. С. 27–34.

89. Довгалюк В. Виховання дітей на засадах української козацької педагогіки. *Наука. Освіта. Молодь*. 2018. Частина 1. С. 147-149.

90. Донцов Д. Дух нашої давнини. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 342 с.

91. Дутчак А. Бойовий гопак, спас та боротьба на поясах: що ховається за законом про національні види спорту, 2 липня 2017. URL:

<https://racurs.ua/ua/1597-boyovyy-gopak-spas-ta-borotba-na-poyasah-scho-hovaietsyia-za-zakonom-pro-nacionalni-vydy-sportu.html> (Дата звернення: 19.09.2024).

92. Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В.Г.Кремень ; [заст. голов. ред. О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко ; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

93. Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2 т. / авт. кол.: Н. Б. Бурдо (відп. секр.), М. Ю. Відейко (гол. ред.), В. О. Дергачов та ін. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1. 703 с.

94. Євстратов В. «Слово о полку Ігоревім» – важливе джерело вивчення подій XI–XII ст. на Чернігово-Сіверщині. *Сіверянський літопис*. 2009. № 5. С. 11–17.

95. Євтушенко О. М. Репрезентація героя в сучасних друкованих ЗМІ: функціонально-типологічні особливості. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Т. 56. С. 293-299.

96. Єгорова О. Громадянське виховання як спеціальний напрям позашкільної освіти. *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки*. Луцьк, 2017. № 2(351). С. 8–13.

97. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. *Проблеми законності* : збірник наукових праць. Харків, 2015. Вип. 129. С. 3–10.

98. Єрмоменко Е. Військово-патріотична програма та прикладний хортинг. *Теорія і методика хортингу*. 2014. Випуск 1. С. 10-19.

99. Жуковський М. П. Слава за життя – безсмертя після нього : стислий перелік походів і боїв І. Д. Сірка / передм. Глядченко В. П. Нікополь : СПД «Фельдман О.О.»; 2012. 32 с.

100. Жулковський В. Роль молодіжної скаутської організації «Пласт» у національно-патріотичному вихованні підростаючих поколінь. *Збірник наукових праць Національної Академії державної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2016. №3 (5). С. 62 -70.

101. Завальнюк О.В. Колективістська природа спорту. *Гілея* : науковий вісник. 2015. Вип. 98. С. 289-292.
102. Загородня А. Сучасне розуміння патріотичного виховання молоді. *Теорія та методика управління освітою*. 2013. №10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_11 (Дата звернення: 07.09.2023).
103. Зайцева Ю. Специфіка діяльності вчителя фізичної культури як організатора фізкультурно-спортивної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Вип. 13. С. 139-144.
104. Зайченко І. Проблеми фізичного виховання у творчій спадщині І. Ващенко (1878-1967). *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. 2010. Вип. 34. С. 3-19.
105. Закон України Про внесення змін до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» (щодо визнання національних видів спорту). 25 травня 2017 року № 2074-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-19#Text> (Дата звернення: 17.03.2024).
106. Закон України Про освіту. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. ст. 380 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення: 17.03.2024).
107. Залізняка Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ : Абрис, 1994. 256 с.
108. Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. Киев : Высшая школа, 1981. 159 с.
109. Запольський Д. П., Агеев П. М. Вплив занять бойовим мистецтво джиу-джитсу на фізичний та психологічний розвиток молоді. *Актуальные научные исследования в современном мире*. 2019. Вип. 4(48). Ч. 3. С. 21-26.
110. Зарванська Л. Процес формування громадянської свідомості та громадянської позиції молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід* : матеріали Першої науково-практичної конференції. 2013. С. 183-184.

111. Звернення Президента України до учасників саміту «Групи двадцяти». *УКРІНФОРМ*. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3614525-formula-miru-zelenskij-nazvav-10-umov-pripinenna-vijni-v-ukraini.html> (Дата звернення: 09.09.2023).

112. Зінкевич Т. Зародкові ідеї громадянської релігії у «Повісті минулих літ». *Релігія та Соціум*. 2016. № 3–4 (23–24). С. 265–271.

113. Зубалій М. Д. Військово-патріотичне виховання старшокласників у процесі позакласної роботи. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 р. / НАПН України, Ін-т проблем виховання. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 4. С. 388-390.

114. Зубалій М. Д. Становлення і розвиток змісту військово-патріотичного виховання в педагогічній літературі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* / Ун-т менеджменту освіти НАПН України. Київ, 2014. Вип. 18 С. 270-279.

115. Зубрицька Л.Й., Побережник А. Я. Громадянська освіта у творчості Сергія Рябова як спосіб поширення та утвердження цінностей громадянського суспільства. *Наукові записки кафедри політології НаУКМА*. Київ : Вид-во Руслана Халікова, 2018. Вип. 1. С. 95-107.

116. Івах С. М. Професійне самовиховання і саморозвиток майбутніх вихователів дітей дошкільного віку в умовах ВНЗ. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2015. № 34. С. 87-94.

117. Івашковська В. Військово-патріотичне виховання української молоді на початку ХХ століття. *Рідна школа*. 2002. № 1. С. 68-70.

118. Івашковський В. Система виховання дітей в Україні за часів розквіту козацтва. *Початкова школа*. 2014. № 12. С. 41-45.

119. Історичні аспекти фізичної культури на території України / Ващенко І. М., Козерук Ю. В., Буланов О. М., Шурхал І. А.. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія:

педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. Чернігів : ЧНПУ, 2014. Вип. 112. Т. 3. С. 111-114.

120. Історія товариства сприяння обороні України. *Товариство сприяння обороні України*. URL: <http://www.tsou.org.ua/about/history/> (Дата звернення: 25.10.2024).

121. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1992. 712 с.

122. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Громадянська відповідальність особистості як атрибутивний феномен правового суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* / редкол. : А. П. Гетьман та ін. Харків : Право, 2015. № 2 (25). С. 113-129.

123. Камінська В. В. Системоутворюючі чинники і формування державної політики у сфері фізичної культури і спорту в часи Київської Русі. *Таврійський науковий вісник*. 2021. № 4. С. 47–53.

124. Капіца В. Світоглядна культура і ноосферне світорозуміння. Кривий Ріг : Видавничий центр, 2013. 592 с.

125. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді. *Політичний менеджмент*. 2007. №6. С. 82-88.

126. Карпов В. В. Історичні передумови української військової символіки: ХХ століття. *Вісник НАККиМ*. 2014. № 1. С. 205–209.

127. Карпов В. В. Історіографія проблеми української військової символіки. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2014. №1. С. 22–32.

128. Карпов В. В. Українська звитяга у символах. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 421 с.

129. Карпушевська Л. Р. Теоретико-методологічні засади становлення громадянських якостей вихованців інтернатних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 210-221.

130. Кафарський В. І. Духовні сили людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. № 1 (64). С. 98-118.
131. Кафарський В. І. Соціальний вимір духовності в педагогічній науці. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. № 3 (78). С. 119-138.
132. Качур М.М. Поняття «патріотизм» в української науковій педагогічній думці. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 6 (32). С. 54-60.
133. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. / [Упор. М. А. Шудря]. Дніпропетровськ : Просвіта, 1991. 494 с.
134. Кирилюк О. Відношення «людина – світ» і світоглядні категорії граничних підстав. *Філософські діалоги*. 2010. Вип. 4, Ч. 1 : Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення. С. 305-313.
135. Киричок В. А. Ціннісне ставлення. *Енциклопедія освіти / АПН України* ; гол. ред.. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
136. Кіптілова Н. Гопак як один з феноменів українського танцю. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*. 2014. Вип. 14. С. 75-80.
137. Коберник Г. І. Формування впевненості у собі в учнів молодшого шкільного віку у процесі застосування технології створення ситуації успіху. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2023. № 7(25). С. 113-125.
138. Коваль В.В. Фізичне виховання молоді в педагогічній творчій спадщині відомих українських педагогів ХХ століття. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 4. С. 1-5.
139. Коваль Г. Історія становлення система патріотичного виховання в Україні. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2014. Вип. 1. С. 95-99.

140. Коваль Г. Система патріотичного виховання в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2004. Вип. 5. С. 262-270.
141. Ковальчук І. А. Виховання у студентів педагогічних університетів світоглядної культури засобами художньо-трудової діяльності : дис ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Кам'янець-Подільський національний університеті імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 321 с.
142. Ковальчук Н. Д. «Дім» – «Поле» – «Храм» як екзистенціали української культури. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 157. С. 12–14.
143. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2014. 292 с.
144. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти : науково-методичний збірник / Укладачі: В. Є. Берека, І. К. Гіджеліцький, Н. М. Орловська. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2018. 472 с.
145. Колбіна Л. А., Паскаль О. В. Осмислення миротворчих ідей видатних просвітників крізь ретроспективний погляд до сучасності. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 33. Т. 2. С. 31-35.
146. Колесник О. С. Міфопоетика «Слова о полку Ігоревім». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: філософські науки*. 2011. Вип. 95. С. 164–168.
147. Коляда Н. Громадянське виховання: спадщина Василя Сухомлинського у діалозі з сучасністю. *Studia Zaradzania i Finansow Wyzszej Bankowej w Poznaniu*. 2016. № 11. С. 167-174.
148. Кондратьєва Д. Феномен козацтва в рецесії Пантелеймона Куліша. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових статей*. 2013. Вип. 22. Ч. 2. С. 250-255.

149. Конох А. П. Традиції козацької педагогіки як підґрунтя системи збереження здоров'я молоді в сучасному суспільстві. *Теорія і методика професійної освіти*. 2019. Вип. 14. Т. 1. С. 96–100.

150. Конох А. П., Притула О.Л. Виховання майбутніх фахівців фізичної культури в традиціях запорізького козацтва. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. Випуск 6 (62). С. 38-41.

151. Конох А., Притула О. Традиції козацької педагогіки як підґрунтя системи збереження здоров'я молоді в сучасному суспільстві. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 14. Том 1. С. 96-100.

152. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> (Дата звернення: 25.10.2024).

153. Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності : проект. *Громадянська Освіта*. 2000. №21. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302> (Дата звернення: 5.11.2024).

154. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontseptsiia-natsionalno-patriotychnoho> (Дата звернення: 21.08.2023).

155. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988. *Офіційний вісник України*. 2017. № 1. ст. 22.

156. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. Редакція від 08.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (Дата звернення: 12.10.2024).

157. Корицька Г. Р. Романтичний герой в інтерпретації А. Кашенка. Вісник запорізького національного університету. *Філологічні науки*. 2012. № 4. С. 86-93.

158. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.

159. Короткевич Р. О. Етнопедагогічні засади патріотичного виховання правоохоронців. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 24 берез. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 27-29.

160. Корюкаєв М. М. Хортинг як національний вид спорту України для сучасної молоді. *Актуальные научные исследования в современном мире*. 2018. Вип. 5(37). Ч. 3. С. 187-191.

161. Котляр М. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2011. Вип. 20. С. 353–368.

162. Котляр Ю. В. Козаки-характерники: ведичний і фольклорний аспекти. *Наукові праці : науково-методичний журнал. Історія*. Миколаїв : ЧДУ імені П. Могили, 2011. Вип. 134. Т. 147. С. 74–78.

163. Кошкіна О. Патріотичне та духовно-моральне виховання студентської молоді на сучасному етапі реформування системи освіти. *Новий колегіум*. 2018. Вип. 3. С. 68-73.

164. Красіна Ю. В. Козацька педагогіка як невід'ємна складова української національної системи виховання. *«Козацтво – традиції через роки!»* : збірник тез доповідей VII регіональної конференції науково-творчих робіт здобувачів освіти. Кривий Ріг : КРФК НАУ, 2021. С. 54-59.

165. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Київ : Книга, 2005. 528 с.

166. Кривонос О. Виховання громадянських якостей школярів у новій українській школі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 7 (91). С. 61-71.

167. Кримський С. Ранкові роздуми : збірник статей [худож. оформ. О. Білецького]. Київ : Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.
168. Крисаченко В. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 28-50.
169. Кубіцький С. О., Соболук К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у процесі оволодіння бойовими мистецтвами. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія*. 2015. Вип. 220. С. 294-299.
170. Кудряшов І. О., Артюгін А. В. Концепція фізичного виховання молоді на засадах українських національних бойових мистецтв. *Розвиток харчових виробництв, ресторанного та готельного господарств і торгівлі: проблеми, перспективи, ефективність* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 15 травня 2019 р. Харків : ХДУХТ, 2019. Ч. 2. С. 213-214.
171. Кузьма-Качур М. І., Бейко Л. В. Історико-педагогічний аналіз проблеми формування критичного мислення молодших школярів. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2019. Вип. 1 (9). С. 145-148.
172. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. 2020. № 15. С. 91-96.
173. Кульчицький В. І. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*. 2014. Вип. 30. С. 76–78.
174. Кульчицький В. Й. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні і негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 17. Т. 2. С. 35-38.
175. Купленик В. Нариси до історії українського народного танцю. Київ, 1999. 63 с.

176. Куриленко Я. В., Вострокнутов Л. Д. Підвищення силових якостей боксерів. *Актуальні проблеми розвитку традиційних і східних єдиноборств* : збірник наукових праць X міжн. Інтернет наук.-метод. конф. Харків : Національна академія Національної гвардії України. 2016. Вип. 10. С. 107-116.

177. Кучинська І. О. Пріоритетні напрями виховної діяльності у сучасному вищому навчальному закладі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 273-284.

178. Кушніров М. О. Виховна цінність пам'яток Київської Русі. *Наукові пошуки* : збірник наукових праць молодих учених. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. Вип. 11. С. 82–88.

179. Лазоренко С., Балашов Д., Чхайло М. Військові та фізичні звичаї староруських богатирів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 4 (78). С. 303–313.

180. Ланцута З. Образ автора в «Повчанні» Володимира Мономаха і старокіївська літературна традиція. *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 208–217.

181. Литвин Я. Феноменологічний дискурс дослідження культурологічних проблем Київською світоглядно-антропологічною школою у 70–80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія». 2014. Вип. 15. С. 57-61.

182. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ : Знання, 1992. 192 с.

183. Ложкін Г. Спортивна команда як суб'єкт сумісної діяльності. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*. : збірник наукових праць. 2006. Вип. 1. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/Fkszn/2006-01/06lgessd.pdf (Дата звернення: 28.09.2023).

184. Лозовой В. О. «Повчання» Володимира Мономаха. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 574–576.

185. Лукоянова К. Національний вид боротьби «український рукопаш «Спас» у сучасній системі фізичного виховання. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2016. № 1 (33). С. 47-50.
186. Лутфулін В. Погляди Г. Сковороди на моральне виховання в контексті цілісного розвитку особистості. *Педагогічні науки*. 2014. № 60. С. 126–132.
187. Луценко М. Виховання в козацьких традиціях як основа національної освіти. *Modern engineering and innovative technologies*. 2023. Issue 23. Part 2. P. 112-116.
188. Любар О. О. Історія української педагогіки. Київ : ІЗМН, 2000. 756 с.
189. Лякішева А., Вітюк В., Кашуб'як І. Ретроспективний огляд поняття «критичне мислення». *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 1. С. 29-37.
190. Лях М. В. Фізичне виховання молоді козацької доби та учнів козацьких класів сучасної школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 7 (41). С. 295-303.
191. Лях М. В., Хоменко С. В. Боротьба самбо як засіб розвитку фізичних якостей та координаційних здібностей студентів. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 1. С. 56-63.
192. Лях М. В., Хоменко С. В. Боротьба самбо як засіб фізичної самореалізації студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 9 (53). С. 329-336.
193. Майборода Н. О. Феномен патріотизму в спадщині видатних українських вчених. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2015. No. III (21). Issue: 43. С. 29–33.
194. Макогончук Н. В. Витоки та специфіка козацької педагогіки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014 Вип. 3. С. 1-11. URL: file:///C:/Users/Yura/Downloads/Vnadps_2014_3_10.pdf (Дата звернення: 2.08.2023).

195. Макогончук Н., Романишина Л. Теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки.* 2022 (3). С. 356-369.

196. Мальцев А. Ю. Використання козацьких традицій у патріотичному вихованні майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки.* 2013. № 3. С. 140-148.

197. Малюга В. М., Костенко Ю. І. До питання про походження української військової символіки. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2009. Вип. 29. С. 3–12.

198. Марущак Н. В. Деякі аспекти розуміння людської гідності у працях видатних представників філософської думки Нового часу. *Форум права.* 2018 (4). С. 33–41

199. Маршицька В. В., Васильєва С. А. Український вимір виховання демократичної громадянськості у дітей старшого дошкільного віку. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 20. Кн. 1. Київ, 2016. С. 306-317.

200. Матвієнко М. І., Дідковський В. А., Масенко Л. В. Погляди на соціальні аспекти зародження бойових мистецтв як першоджерельних основ розвитку спортивних єдиноборств – основи спеціальної фізичної підготовки студентів до самозахисту. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2023. Вип. 3К (162). С. 248-252.

201. Мателешко Ю. П. Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородської Української богословської академії та Карпатського університету ім. А. Волошина.* 2010. Вип. 6–7. С. 159–163.

202. Медвідь А. «Повість минулих літ» Нестора-літописця як видатна пам'ятка риторичної спадщини Київської Русі. *Освіта регіону.* 2010. № 1. С. 11–16.

203. Медвідь А. «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона як перша політична програма Київської Русі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2009. Вип. 13. С. 281–286.
204. Медвідь Л. Українська козацька педагогіка. *Початкова школа*. 1996. № 10. С. 58–60.
205. Мельникова О. В. Г. Сковорода і В. Каразін: два погляди на проблему освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2017. Вип. 2 (41). С. 165–168.
206. Мельничук С. К. Психологічні особливості становлення видів упевненості в собі у юнацькому віці. *Наука і освіта*. 2017. № 9. 42–47.
207. Мельничук С. Сутність, структурні компоненти та критерії вивчення впевненості в собі. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 134–139.
208. Мирончук Н. М. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу: проблеми і пошуки* : збірник наукових праць / за заг. ред. Н. М. Мирончук. Житомир : ФОП Левковець, 2015. Випуск 2. С. 82–85.
209. Михайлина П., Федорук А. Міське населення у народному повстанні 1630-1631 рр. в Україні. *Питання історії України*. 2010. Т. 13. С. 13–24.
210. Михайлишин Г. Й. Феноменологія світосприйняття та світорозуміння. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Вип. 22. № 9/2. С. 120–125.
211. Михальченко Н. Національно-патріотичне виховання в закладах дошкільної освіти. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2021. 206 с.
212. Міма Н. О. Взаємодія сім'ї та школи з патріотичного виховання школярів як історико-педагогічна проблема. URL : <https://academy.ks.ua/wp-content/uploads/2014/05/36.pdf> (Дата звернення: 03.08.2025).

213. Міносян А., Варипаєв О., Юрченко Л. Леся Українка та традиції гуманізму й загальнолюдських цінностей в українському суспільстві. *Ідеологія національної аристократії (на пошану 150-річчя з дня народження Лесі Українки)* : збірник наукових праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 лютого 2021 року / наук. ред Т. Єщенко та ін.. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2021. С. 361–368.

214. Мірошніченко В. І. Патріотичне виховання в козацькій державі. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2008. № 47. С. 195–197.

215. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2012. 376 с.

216. Мішак Е. В., Велінець П. В., Сотник Ж.Г. Українська козацька система виховання як феномен української етнопедагогіки. *Актуальні проблеми реформування дошкільної та початкової освіти України у контексті євроінтеграційних процесів*: збірник тез виступів учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 10 груд. 2019 р.) / ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне : МEGУ, 2019. С. 136–139.

217. Мокан В. Військово-патріотичне виховання: курс на відродження. *Укрінформ* : вебсайт. 11.05.2021. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3243419-vijskovopatrioticne-vihovanna-kurs-na-vidrodzenna.html> (Дата звернення: 12. 18.2025).

218. Момот Л. К. Фізична культура і українські національні традиції. *Актуальні питання підготовки майбутніх фармацевтичних та медичних фахівців в умовах сучасної освіти* : збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 15 лютого – 24 березня. Житомир, 2016. С. 172–174. URL : <https://eprints.pharm.zt.ua/id/eprint/190/> (Дата звернення: 31.08.2025).

219. МОН України. Нова Українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / за ред. Л. Гриневич та ін.; за заг. ред. М. Грищенко. 2016. 36 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (Дата звернення: 22.09.2025).

220. Моця О. П. Місце князівської військової дружини в державній системі Київської Русі. *Воєнна історія*. 2005. № 5–6 (23–24). URL : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_2.htm (Дата звернення: 06.07.2025).

221. Набок М. Лицарство і національна своєрідність вишуканості та благородства духовного світу в українських народних думках. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 9. С. 30–35.

222. Назарчук А. А. Формування патріотичної свідомості та героїко-патріотичних почуттів у процесі військово-патріотичного виховання школярів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік / за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бежа, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець. Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. Вип. 2. С. 166–170.

223. Найда І. В., Дербак А. П. Філософські погляди Григорія Сковороди та їх вплив на національно-патріотичне виховання як чинник удосконалення державного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022. № 4 (35). С. 10–14.

224. Нова українська школа. Порадник для вчителя. *Розділ 1. Огляд концепції Нової української школи* / Під заг. ред. Н. М Бібік. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/razdel_1_Oglyad.pdf (Дата звернення: 22.09.2025).

225. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Н. М Бібік. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с. URL : <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf> (Дата звернення: 22.09.2025).

226. Новосад С. О. Духовна самоактуалізація особистості в умовах громадянського суспільства: українознавча складова. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 207–213.

227. Овод Ю. В. Козацька педагогіка про формування інтелекту, тіловиховання та духовності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 115–117.

228. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного, життя українського народу : курс читань в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с. (*Репринтне видання 1918 року*).

229. Оковита О. Розвиток особистості студента в процесі вивчення філософії. *Світоглядні трансформації особистості студента ВНЗ: історико-філософські, соціально-правові та мовознавчі аспекти* : збірник тез доповідей III студентської наук.-практ. Інтернет-конференції. Вінниця : Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2016. С. 17–19.

230. Окольніча Т. Витоки і становлення народно-педагогічних поглядів на військово-фізичну підготовку в Київській Русі. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький, 2011. Вип. 102. С. 125–133.

231. Окольніча Т. Педагогічні аспекти військово-фізичного виховання Київської Русі. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький, 2010. Вип. 91. С. 168–172.

232. Окушко Т. К. Особистісно-орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: теоретичні засади. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20 (2). С. 68–78.

233. Олійник В. Особливості викладання бойових мистецтв в загальноосвітній школі. *Науковий пошук молодих дослідників. Педагогічні науки*:

збірник наукових праць студентів. Старобільськ : ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2017. Т. 1, Ч. II. С. 221–227.

234. Онуфрійшена А. Проблема розвитку особистості студента в процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу. *Світоглядні трансформації особистості студента ВНЗ: історико-філософські, соціально-правові та мовознавчі аспекти* : збірник тез доповідей III студентської науково-практичної Інтернет-конференції. Вінниця : Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2016. С. 19–22.

235. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил України / Зонь В. В., Кубіцький С. О., Слонімський В. Г., Великожон М. В. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 225 с.

236. Орлов О. І. Методика навчання бойовим мистецтвам студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2013. 18 с.

237. Ороновська Л., Цап Г. Становлення духовних цінностей особистості: теоретичний аспект проблеми. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2021 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. / редкол. Н. Л. Морська, Г. А. Поперечна, Л. М. Литвин. Тернопіль : Вектор, 2021. С. 52–57.

238. Остапенко О. І. Військово-патріотичного виховання в системі пріоритетів державної політики. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2016. № 106. С. 1–10. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/77242004.pdf> (Дата звернення: 10.08.2025).

239. Остапенко О. І. Розвиток ідеї військово-патріотичного виховання у педагогічній літературі. *Актуальні проблеми впровадження здоров'язберігаючих технологій у навчальних закладах*. 2014. № 1. С. 246–251. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5664/> (Дата звернення: 03.08.2025).

240. Отич О. М. Військові традиції і звичаї як чинники підвищення якості вищої військової освіти. *Вища освіта України* : наук. та наук.-метод. часопис. 2014. Том 1 (3). С. 59–63. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6859/> (Дата звернення: 31.08.2025).

241. Охріменко З. Хортинг як система професійного виховання та самовиховання учнів. *Теорія і методика хортингу* : збірник наукових праць / за ред. : І. Д. Бех та ін. Київ : Паливода А. В., 2014. Вип. 2. С. 110–116.

242. Павко А., Павко Я. Правничо-політична думка Київської Русі у цивілізаційному вимірі. *Віче*. 2011. № 20. С. 27–31.

243. Пагута Т. І. Співробітництво вихователів дошкільних закладів із сім'єю по вихованню дошкільників в душі миру : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. Київ, 1997. 26 с.

244. Пашигар М. С. Ретроспективний аналіз теорії патріотичного виховання дітей дошкільного віку. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі* : зб. наук. праць. Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2017. Вип. 1. С. 129–135.

245. Педагогічний словник / за ред. М. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

246. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : монографія. Житомир : Вид-во «Полісся», 2003. 220 с.

247. Пилат В.С. Бойовий гопак. Львів : Логос. 1999. 354 с.

248. Пилявець Р. І. Витоки військових традицій і воєнного мистецтва праукраїнців. *Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива* : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1-2 грудня 2016 р. Київ : НУОУ, 2016. С. 40–41.

249. Підручна книжечка пластуна і пластунки. Нью-Йорк : Видання головної Пластової Булави, 1990. 127 с.

250. Піщанська В. М. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : збірник наукових праць. Київ : Міленіум, 2018. Вип. ХХХХ. С. 18–26.

251. Побірченко Н. С. Виховання почуття людяності в діяльності вищого навчального закладу крізь призму педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. *Науковий Вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2014. Випуск 1. 46 (108). С. 109–114.
252. Повість минулих літ: Літописні оповіді / наук. ред. і післямова В. В. Яременка. Київ : Веселка, 2005. 227 с.
253. Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»). Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. № 845. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text> (Дата звернення: 31.08.2025).
254. Полянничко О. М., Гаврилова Н. Г. Історичні аспекти становлення національної системи фізичного виховання. *Фізична культура і спорт у сучасному суспільстві: досвід, проблеми, рішення (у циклі Анохінських читань)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22 листопада 2015 р. Київ, 2015. С. 64–68.
255. Попович О. Історичні аспекти становлення системи фізичного виховання населення України. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2012. № 5 (2). С. 152–156.
256. Посохова Л. Ю. Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2015. № 1145, вип. 50. С. 267–273.
257. Поух А. В. Козацька зброя і військова тактика та її зв'язок з військовою справою попередників. *Гуманітарний журнал*. 2012. № 4. С. 94–100.
258. Предборська І. Філософія як спосіб і запит життя. *Філософія освіти*. 2013. № 2 (13). С. 7–23.
259. Пригонюк С. Система навчання і виховання в Україні за часів козаччини (XVI–XVIII СТ.) *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»* : збірник наукових праць. 2017. Випуск 11 (13). С. 113–118.

260. Приступа Є., Пилат В. Традиції української фізичної культури (Ч. I) Львів : Троян, 1991. 104 с.

261. Притула О. Л. Навчальна програма дисципліни «Традиційні козацькі бойові мистецтва» (для спеціалістів). Київ : МАУП, 2004. 12 с.

262. Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Указ Президента України № 143/2022. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143/2022#Text> (Дата звернення: 31.08.2025).

263. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. Наказ МОН України 16.06.2015 № 641. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (Дата звернення: 31.07.2025).

264. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. Указ Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002. *LIGA 360* : вебсайт. URL : https://ips.ligazakon.net/document/U948_02?an=11013 (Дата звернення: 28.07.2025).

265. Про Пласт. *Український Пласт* : офіційна сторінка українських пластових організацій : вебсайт. URL : <https://plast.org/about/> (Дата звернення: 28.08.2025).

266. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ Президента України №121/2021. *Президент України Володимир Зеленський: офіційне інтернет-представництво* : вебсайт. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (Дата звернення: 20.09.2025).

267. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки. Указ Президента України 580/2015. *Верховна Рада України*

: вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015> (Дата звернення: 20.09.2025).

268. Пробийголова Н. Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді. *Політичний менеджмент*. 2008. № 1. С. 128–136.

269. Продан Т. Людська гідність між мораллю і правом. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Випуск 9. С.18–25.

270. Проць Р. О. Проблема військово-патріотичного виховання молоді засобами фізичної культури на засадах етнопедагогіки. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : наукова монографія. Харків : ХДАДМ, 2009. С. 128–130.

271. П'ятаченко С. До питання про світогляд автора «Слова». *Сумська старовина*. 2006. № XVI–XVII. С. 11–21.

272. Радул О. С. Внесок Кирила Туровського в розвиток давньоруської педагогіки. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2009. Вип. 24. С. 237–243.

273. Радчук Н. І. Роль пісні у військово-патріотичному вихованні козачат. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 7 (41). С. 346–354.

274. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41.

275. Репетій С. Духовність як філософсько-антропологічна проблема в історії західної філософії епохи середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії* : збірник наукових праць. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. Випуск 42. С. 140–145.

276. Рибалко Л. С., Іванов Д. С. Бойове мистецтво як засіб духовного і фізичного виховання молоді. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнародна колективна монографія / Всесвіт. наук. ноосферно-онтолог. тов-во, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Асоц. рос.

вчених штату Масачусетс та ін.; за заг. ред. В. П. Бабича, Л. С. Рибалко. Харків : ВННОТ, 2019. С. 372–375.

277. Рижанова А. О. Політичне виховання студентів: соціально-педагогічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. соціальна робота»*. Ужгород : Видавництво: «Говерла», 2019. Випуск 1 (44). С. 151–155.

278. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим№ (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с.

279. Роговець О. В. Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ : Ін-т проблем виховання, 2008. Вип. 12, кн. 1. С. 156–164.

280. Роговець О. В. Змістове та методичне забезпечення взаємодії сім'ї і школи у громадянському вихованні молодших школярів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік / За ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бежа, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець. Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. Вип. 2. С. 175–178.

281. Розумний М. Суспільна ідея в структурі ідентичності. *Генеza. Спец. Вип.* Київ, 1999. С. 4–17.

282. Роль сім'ї у національно-патріотичному вихованні дітей дошкільного віку. *Центр розвитку дитини «Гармонія»* : вебсайт. 21 лютого 2019. URL : <http://www.garmoniya.mk.ua/articles/rol-simyi-u-nacionalno-patriotychnomu-vuhovanni-ditey-doshkilnogo-viku.html> (Дата звернення: 20.06.2025).

283. Ромащенко О. А. Традиції римського війська в сучасних Збройних Силах України. *Культура України: традиції та сучасність (з нагоди 25-річчя Незалежності України)* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції курсантів, студентів та молодих вчених. Харків : НУЦЗУ, 2016. С. 175–176.

284. Руденко Ю. Козацька педагогіка: історія, нинішній день та майбутнє. *Час*. 1997. 14–20 серпня. С. 10.
285. Руденко Ю. Козацька педагогіка: національні пріоритети українського козацтва. *Освіта*. 2006. № 31 (9–16 серпня). С. 1.
286. Руденко Ю. Національна самобутність і висока ефективність козацької педагогіки. *Україна в етнокультурному вимірі століть* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. Випуск 2. С. 204–215.
287. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність : навч. посіб. Київ : МАУП. 2007. 384 с.
288. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки НаУКМА*. 2004. Т. 31 : Політичні науки. С. 54–64.
289. Рябовол Т. А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх навчальних закладів. *Молодий вчений*. 2014. № 3 (06). С. 97–100.
290. Сабадуха В. О. Поняття «дух», «духовність» і «особистість»: філософський зміст та взаємозв'язок. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя : Видавництво «ЗДІА», 2017. № 68. С. 98–110.
291. Саєнко В. Г. Філософські принципи і морально-етичні нормативи поведінки в школі кіокушинкай карате. *Якість-2006* : зб. наук. праць Всеукраїн. наук.-техн. конф. Харків : «Стандартизація, сертифікація, якість», 2006. С. 49–57. URL : https://www.researchgate.net/publication/311536440_Filosofski_principi_i_moralno-etichni_normativi_povedinki_v_skoli_kiokusinkaj_karate (Дата звернення: 26.09.2025).
292. Самокиша А. Освіта як важливий чинник формування цінностей молоді. *Світоглядні трансформації особистості студента ВНЗ: історико-філософські, соціально-правові та мовознавчі аспекти* : збірник тез доповідей III

студентської науково-практичної Інтернет-конференції. Вінниця : Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2016. С. 61–63.

293. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О. 208 с.

294. Сергеев П. П. Традиції та новаторство як основа історичного розвитку культури. *Проблема традиції в українській культурі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Конф. курсантів, студентів та молодих учених. Харків: НУЦЗУ, 2013. С. 21–23.

295. Сидельникова О. Д. Ціннісне ставлення до власного «я» як чинник розвитку особистості дитини дошкільного віку. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 16. Кн. 1. С. 315-321.

296. Сидоренко Л. Особливості військово-історичних традицій у Збройних Силах України. *Військово-історичний меридіан*. 2020. Вип. 1 (27). С. 144–154. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-144-154.pdf (Дата звернення: 02.09.2023).

297. Сидорова О. Психологічні особливості професійної діяльності спортсмена та їх роль у процесі соціалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2014. № 2 (2). С. 89-92. URL: <https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/373/332> (Дата звернення: 02.09.2023).

298. Сіданіч І. Сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці на початку ХХ століття. *Теорія та методика управління освітою*. 2012. № 9. С. 1-35. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v_9/37.pdf (Дата звернення: 02.09.2023).

299. Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ : Наукова думка, 1983. 544 с.

300. Скуріхін С. М. Правові основи церковного служіння в Збройних Силах України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 33–37. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/8.pdf (Дата звернення: 02.09.2023).

301. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 61-72.

302. Соболева Н. И. Мировоззрение и жизненный выбор личности. Киев : Наукова думка, 1989. 124 с.

303. Сокурєнко О. Формування світорозуміння дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи* : збірник наукових праць. Київ, 2014. Вип. 1 (12). С. 70-74. URL: https://pi.iod.gov.ua/images/pdf/2014_1/11.pdf (Дата звернення: 02.09.2023).

304. Соловей В. М. Ціннісні та організаційні основи «Пласту» в поглядах Олександра Тисовського (1886–1968). *Педагогічний дискурс* : збірник наук. праць. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 668-673. URL: <http://ojs.kgpa.km.ua/index.php/peddiscourse/article/view/936/860> (Дата звернення: 02.09.2023).

305. Соломаха І. Г. Духовний потенціал віри, надії, любові. *Гілея* : науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 90. С. 229-234.

306. Сопівник І. В., Гевко О. І. Методичні аспекти громадянського виховання учнів старших класів у процесі вивчення предмету «Громадянська освіта». *Наука і техніка сьогодні (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Техніка», Серія «Фізико-математичні науки)*. 2022. Вип. № 10 (10). С. 315-325. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/2547/2552> (Дата звернення: 02.09.2023).

307. Спіцин В. В. Народна фізична культура в Україні у період з XV по XVIII століття. *Теорія та методика фізичного виховання*. 2008. № 11. С. 30–32.

308. Стадник М. М., Панченко А. Г. Актуалітети миротворчої освіти. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2020.

№ 2. С. 1-5. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1569> (Дата звернення: 02.09.2023).

309. Стасюк Р. М., Левковець О. Г., Песоцький С. М. Обґрунтування рухової активності, яка направлена на формування мотивації в процесі занять фізичним вихованням студентів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. Київ, 2016. Вип. 3 (72). С. 118-120. URL: <https://enpuir.edu.ua/entities/publication/c003fa4a-d387-4e55-bf8f-59d53a7d994d> (Дата звернення: 02.09.2023).

310. Стасюк С. Зародження та розвиток української військово-гуманітарної традиції ведення збройної боротьби. *Віче*. 2010. № 22. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2289/> (Дата звернення: 07.09.2023).

311. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1. Воєнні дії 1648-1652 рр. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.

312. Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтв : автореф. дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.07. Луганськ, 2007. 20 с.

313. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» в українському фольклорі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна : наук. збірник*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 14. С. 325-334.

314. Сулаєва Н. В. Мистецька освіта часів Київської Русі: формальні та неформальні ознаки. *Педагогіка та психологія : збірник наукових праць*. Харків, 2016. Вип. 55. С. 276–283.

315. Супрун М. О. Самовиховання особистості майбутнього фахівця в галузі державного управління (теоретико-практичний аспект). *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 114-124.

316. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. *Доба : наук.-метод. часопис з історичної та громадянської освіти*. 2005. № 2. С 3-5.

317. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 20–25.
318. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1970. Т. 3.
319. Сухомлинський В. О. Павліська середня школа. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 7-390.
320. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 2. С. 149-416.
321. Тараненко І. Роль тренера у вихованні морально-вольових якостей важких підлітків. *Витоки педагогічної майстерності* : збірник наукових праць. Полтава, 2016. Вип. 18. С. 339-344.
322. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 3/4 (35/36). С. 117–122.
323. Тарасенко А. В. Військово-патріотичне виховання студентів вищих навчальних закладів в Україні. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2011 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської та ін.]. Вип. 2. Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. С. 251-253.
324. Тернопільська В. І. Моніторинг проблеми формування впевненості в собі студентської молоді. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2019. № 31. С. 20–25. URL: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/242/337> (Дата звернення: 07.09.2023).
325. Тимофєєв В. Адамівський курінь «Молодої Січі». Школа козацько-лицарського виховання. *Освіта*. 2002. №52. 6-13 листопада. С. 6–7.
326. Тимчак Я. В. Традиції військово-фізичної підготовки в Україні (з найдавніших часів до кінця XIII століття). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : науковий збірник. Рівне, 1998. Вип. 3. С. 428–432.

327. Тисовський О. Життя в Пласті : посібник для українського пластового юнацтва. Торонто : Головна Пластова Булава, 1997. 551 с.
328. Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ, 2009. 104 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32308436.pdf> (Дата звернення: 07.09.2023).
329. Тихолоз В. В. Методичний аспект курсу «самовиховання і саморегуляція особистості» у підготовці фахівців соціальної сфери. *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*. 2016. № 8. С. 115-121.
330. Ткаченко А. Запорізька січ як феномен державотворення. *Світогляд – Філософія – Релігія* : збірник наукових праць. Суми : УАБС НБУ, 2012. Вип. 3. С. 272–280.
331. Товариство сприяння обороні України. 20 років ТСО. *Товариство учасників бойових дій «Спас-Україна»* : веб-сайт. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/268> (Дата звернення: 07.09.2023).
332. Товмаш Д. А. Феномен надії у контексті бізнесової діяльності. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 69. С. 183-193.
333. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
334. Топальський В. Л. Особливості прояву військових звичаїв у житті давніх слов'ян. *Воєнно-історичний вісник*: збірник наукових праць. Київ : НУОУ, 2013. Вип. 2 (8). С. 27–35.
335. Топальський В. Л. Бойові традиції давньоруського війська. *Воєнно-історичний вісник* : збірник наукових праць. Київ : НУОУ, 2012. Вип. 3 (5). С. 5–11.
336. Третяк О. П. Сучасні наукові підходи до виховання ціннісного ставлення до людини у молодших школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 20 (2). С. 254-266.
337. Трусей Л. Кордоцентризм як проявлення духовності в українській філософській думці. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* :

збірник наукових праць. Київ, 2022. Вип. 1 (103). С. 255-265. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/407 (Дата звернення: 07.09.2023).

338. Трусов О. В. Шотокан каратэ-до. Кн. 1. Основные аспекты. Киев: София, 2000. 384 с.

339. Туренко О. С. Сократівсько платонівські версії мужності як спроба знайдення засобу синхронізації індивідуальної та колективної суверенності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 88-93. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/d03631f2-d94f-4949-acc9-4907cebdddaf> (Дата звернення: 07.09.2023).

340. Турчик І. Х. Формування громадянських цінностей у молоді США. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Івано-Франківськ : Гельветика, 2017. Вип. 78. Т. 3. С. 88-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_78%283%29__18 (Дата звернення: 07.09.2023).

341. Турияница І. Дзюдо як засіб розвитку фізичних якостей та координаційних здібностей студентів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. Київ, 2017. Вип. 5 (87). С. 120-123. URL: <https://enpuir.edu.ua/entities/publication/c6749730-154e-49e1-abae-613881a903e6> (Дата звернення: 07.09.2023).

342. Україна і світ: від Великого переселення народів до раннього середньовіччя (350–850 pp.) / упоряд.: М. Г. Белік, Г. Б. Войцехівська, Н. М. Артем'єва. Київ : КРІОН, 2010. 224 с.

343. Україна і світ: стародавні цивілізації (з давніх часів до 500 р. до н.е.) / упоряд.: М. Г. Белік, Г. Б. Войцехівська, Н. М. Артем'єва. Київ : КРІОН, 2009. 216 с.

344. Устинова Н. В. Військово-патріотичне виховання гімназистів на уроці та в процесі позакласної роботи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наук. праць. Запоріжжя,

2015. Вип. 43 (96). С.469-477. URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2015/43/69.pdf> (Дата звернення: 07.09.2023).

345. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Т. 1. Київ : Радянська школа, 1983. 489 с.

346. Фальова О. Є. Асертивність як фактор самореалізації особистості жінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія.* 2015. Вип. 50. С. 258-267. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2015_50_30 (Дата звернення: 07.09.2023).

347. Фаріон О. О. Наріжні концепти духовності у працях мислителів київської філософської школи. *Вісник Житомирського державного університету.* 2015. Вип. 1 (79). С. 31-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2015_1_9 (Дата звернення: 07.09.2023).

348. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців Збройних Сил України: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Житомир, 2016. 22 с.

349. Федоренко В. В. Роль та місце традицій у системі суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості військовослужбовців Збройних Сил України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2018. Вип. 36. Т. 1. С. 25–28. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc36/part_1/8.pdf (Дата звернення: 07.09.2023).

350. Федоренко О. М. Національно-патріотична вихованість учнів загальноосвітніх шкіл : психологічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2016. Вип. 51 (104). С. 400-409. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2016_51_56 (Дата звернення: 07.09.2023).

351. Фігурний Ю. Історичні витoki українського лицарства : нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово

мистецтво в українознавчому вимірі. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2004. 306 с.

352. Філософія виховання : навчальний посібник для студентів педвузів / упор. М. Култаєва та ін. Харків : Лемінги, 2001. 271 с.

353. Фірсов О. В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у Війську Запорозькому наприкінці XVI – початку XVII ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 15. С. 347-350. URL: <http://history.org.ua/JournALL/xix/15/45.pdf> (Дата звернення: 07.09.2023).

354. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 235 с.

355. Харченко Н. В. Критичне мислення як характеристика сучасної особистості підлітка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 2. С. 276-286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20%282%29__27_pdf (Дата звернення: 07.09.2023).

356. Хеленюк А. Історичні біографії козацьких лідерів в творчості проф. Любомира Винара. *Наукові записки. Історичні науки.* Острог, 2009. Вип. 14. С. 300-317. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2009_14_27 (Дата звернення: 07.09.2023).

357. Хижняк О. А. Психологічне сприяння розвитку особистості захисника країни на спадщині Т.Г. Шевченка. *Наука і освіта.* 2010. № 4-5. С. 54-59.

358. Хоменко С. В., Гриб Т. О., Клименченко Т. Г. Історія фізичної культури на різних етапах розвитку суспільства (частина II) : навчально-методичний посібник. Суми : СНАУ, 2019. 105 с. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/8042/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%202.pdf> (Дата звернення: 07.09.2023).

359. Хомич Л. О. Взаємозв'язок процесів соціалізації і виховання особистості. *Педагогічна і психологічна науки в Україні* : в 5 т. Київ : Педагогічна думка, 2007. Т. 5. С. 350-356.

360. Хомчук О. П. Підходи, теорії та концепції до вивчення проблеми впевненості у собі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. Київ, 2012. Вип. 37 (61). С. 77-80.

361. Хомчук О. П. Сутність впевненості у собі та її особистісні детермінанти в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2013. Вип. 22. С. 624-641. URL: <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/159602> (Дата звернення: 07.09.2023).

362. Хруленко І. Чорні клобуки – васали давньоруських князів. *Воєнна історія*. 2005. № 5–6 (23–24). URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_8.htm (Дата звернення: 06.08.2023).

363. Цибулько О. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. *Витоки педагогічної майстерності* : збірник наукових праць. Полтава, 2019. Вип. 24. С. 226-230. URL: <https://sources.pnpu.edu.ua/article/view/194896> (Дата звернення: 07.09.2023).

364. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

365. Цимбал Т. Гендерні виміри героїзму: від історії до філософського осягнення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження»*. 2016. Вип. 2. С. 107-117.

366. Цимбал Т. Шляхетність і війна: поставання суб'єкта героїчної дії. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 136-142. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/466> (Дата звернення: 06.08.2023).

367. Ціпан Т. С. Педагогічні умови громадянського виховання підлітків у дитячо-юнацьких об'єднаннях : дис.... канд. пед. наук : 13.00.07. Рівне, 2012. 23с.

368. Цьось А. В., Деделюк Н. А. Історія фізичного виховання на теренах України з найдавніших часів до початку XIX ст. : навч. посібник. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. 456 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/5137> (Дата звернення: 06.08.2023).
369. Чабан А. Ю. Гетьмани українського козацтва, життя яких пов'язане з Середньою Наддніпряниною. *Гуржіївські історичні читання* : збірник наукових праць. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 86-89.
370. Чапля О. Риторична стратегія «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3 (153). С. 157–163.
371. Черненко-Шкурко Д. А. Історичний аспект становлення патріотизму українського народу. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 1 (76). С. 218–226. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_1_26 (Дата звернення: 06.08.2023).
372. Черняк С. Г. Виникнення та розвиток виховання у світовій цивілізації. *Наука і освіта*. 2016. № 4. С. 39–47.
373. Черняк С. Г. Виховання в контексті інтересів суспільства доби середньовіччя. *Наука і освіта*. 2016. № 1. С. 57–61.
374. Чистякова І., Цзінвень Я. Сутнісні характеристики світоглядної культури школярів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 10 (114). С. 309-317. URL: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/09/32.pdf> (Дата звернення: 06.08.2023).
375. Чорна К. П. Запорізька Січ як національний політичний феномен і носій української державності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Т. 29 (68). № 4. С. 20–25.
376. Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою гетьманщини? *Український історичний журнал*. 2014. № 4 (517). С. 71-93.

377. Шаповал О. А. Формування світоглядної культури старшокласників у процесі засвоєння знань про людину і суспільство : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 21 с.

378. Шаповалов Б. Оволодіння технікою самозахисту як складова формування готовності учнів юридичних ліцеїв МВС України до дій в екстремальних ситуаціях (на прикладі хортингу). *Теорія і методика хортингу*. 2014. Вип. 1. С. 36-43.

379. Шарненкова Т. О. Організація самоосвіти вчителя у вітчизняній теорії і практиці (кінець ХІХ –перша третина ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2017. 229 с.

380. Швець Т. Е. Громадянськість особистості як основний критерій ставлення громадянського суспільства. *Держава і право* : збірник наук. праць. Київ, 2001. Вип. 9. С. 517–527. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/shvec_tezi.pdf (Дата звернення: 06.08.2023)

381. Шевченко М. Історія Давньої Русі VIII-XV століть під геополітичним кутом зору. *Воєнна історія*. 2005. № 5–6 (23–24). URL: http://http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_9.htm (Дата звернення: 06.08.2023).

382. Шевченко М. М. Соціально-філософський аналіз військових традицій. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 1 (9). С. 97–104. URL: http://journals.stu.cn.ua/problemu_sotsialnoyi_roboty/article/view/110957 (Дата звернення: 06.08.2023).

383. Шепеленко Т. В., Буц А. М., Дорош М. І. Фізична культура, фізичне удосконалення і здоровий спосіб життя в різні вікові періоди. Фізичне виховання в сім'ї : конспект лекції з дисципліни «Фізичне виховання». Харків : УкрДУЗТ, 2020. 56 с. URL: <http://lib.kart.edu.ua/handle/123456789/3494> (Дата звернення: 06.08.2023).

384. Шепетяк О. Суспільна доктрина у творчості київських митрополитів домонгольської доби. *Релігія та Соціум*. 2013. № 3–4 (11–12). С. 165–172.

385. Шепетяк О. М. Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика* : монографія / заг. ред. проф. Ф. Л. Левітас. Київ, 2018. С. 48–57.

386. Шинкарук О. Патріотичне виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України на зразках прикордонної історії: психологічний аспект. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 34. С. 261–277.

387. Шуль Н. І. Стратегії та методи розвитку критичного мислення в освітньому процесі дітей з ООП. *Освіта Хмельниччини: психолого-педагогічний супровід модернізаційних процесів* : збірник наукових праць. Хмельницький : ХОШПО, 2022. С. 532-537.

388. Щербак В. О. Козацький гетьман Тарас Федорович. *Гілея : наук. вісник*. Київ. 2017. Спец. Вип. С. 76-79.

389. Щербак В. О. Українське козацтво XVI-XVIII ст. у вітчизняній історії. *Наукові записки НаУКМА : Історичні науки*. 2005. Т. 25. С. 28–34. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/8d46a3d9-957b-48f4-a07e-35498c25b6cb> (Дата звернення: 06.08.2023).

390. Щербак О. Психолого-педагогічні засади професійного розвитку і саморозвитку педагога професійного навчання. *Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів* : збірник наук. статей / за ред. В. Г. Кременя, М. Ф. Дмитриченко, Н. Г. Ничкало. Київ : НТУ, 2015. С. 472-482.

391. Що таке сила духу – яка буває і як розвинути її в собі? *KOZAKY* : блог kozaky.org.ua про психологію, розвиток, мозок та рівновагу. URL: <https://www.kozaky.org.ua/shho-take-sila-duxu-yaka-buvaye-i-yak-rozvinuti-%D1%97%D1%97-v-sobi/> (Дата звернення: 05.09.2023).

392. Ювченко С. В. Мотивація до занять фізичним вихованням засобами національних видів єдиноборств з елементами самооборони студенток вищих навчальних закладів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми*

фізичної культури (фізична культура і спорт). Київ, 2017. Вип. 3К (84). С. 541-544.

393. Юда Л. А. Практикум з етнопедагогіки : навч.-метод. посібник для студентів. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. 272 с.

394. Юзефчик О. Художня традиція і духовна пам'ять народу (за мотивами українських дум та козацьких пісень). *Людина і гуманістична природа віри : матеріали людинознавчих філософських читань*. Дрогобич, 1998. Вип. 7. С. 157–167.

395. Юрченко О. Вшанування пам'яті Івана Гонти в Україні. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 11-12 червня 2020 року*. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 273–276.

396. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 1. Львів : Світ, 1990. 319 с.

397. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. 592 с.

398. Яворська Т. Соціально-історичні передумови розвитку самоосвітньої діяльності особистості: теоретичний аспект. *Витоки педагогічної майстерності : збірник наукових праць*. Полтава, 2015. Вип. 15. С. 359-364.

399. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 586 с.

400. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович. *Київська старовина*. 1992. № 5. С. 43-53.

401. Янко Ж., Фоменко Л. Людяність в контексті соціального пізнання українських освітніх реалій. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Вип. 43. Серія «Філософія». 2021. С. 134–142.

402. Яремчук Ю. Я. Соціально-психологічні аспекти у тренуваннях студентів з карате-до. *Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2008. № 10. С. 143-148. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-10/08yaykdt.pdf> (Дата звернення: 26.09.2023).

403. Яремчук Ю. Вплив східних релігій на Шотокан карате-до як вид японського бойового мистецтва. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 53. С. 154–160. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/3035> (Дата звернення: 26.09.2023).

404. Яремчук Ю. Поняття ката у Шотокан карате-до. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2014. Вип. 61. С. 319–323. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/1050> (дата звернення: 26.09.2023).

405. Яценко Б. І ще про автентичність «Слова о полку Ігоревім». *Слово і Час*. 2003. № 7. С. 30–34.

406. Яшанов А. С. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 20 с.

407. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłow. dz. 2. spr. 1025. 133 s. ; dz. 5. spr. 8080. 512 s.

408. Keighley P. Education out of Doors. *British Journal of Physical Education*. 1991. № 22 (1). P. 40-42.